

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

δεκαπενθήμερος

Παρασκευή 6 Ιουνίου 1997 • τεύχος 37 • δρχ. 800

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Δεκαπενθήμερος
Παρασκευή 6 Ιουνίου 1997
τεύχος 37, τιμή 800 δρχ.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Ετήσια (24 τεύχη): 15.000 δρχ.
Εξαμηνιαία (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Φοιτητική (24 τεύχη): 10.000 δρχ.

Ευρώπη

Ετήσια (24 τεύχη): 17.000 δρχ.
Άλλες χώρες
Ετήσια (24 τεύχη): 20.000 δρχ.

ΕΚΔΟΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Κέρκυρας 2 Αθήνα 105 58
Τηλ. 3239.645 • FAX 3227.706

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ Γράφουν οι: 'Α. Έλεφάντης, Β. Ζουναλής, Στ. Μπουρνάζος, Λ. Ρίτσαρντς.....	5
N. ΠΡΟΚΟΒΑΣ, Μερσί, Σιράκ	12
A. ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ-Α. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η γαλλική «έξαιρση»	14
X. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, 'Η ελληνική έκδοση του «Έμπορίου της Θεσσαλονίκης» και η μέθοδος του Ν. Σβορώνου..	17
M. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, 'Η γέννηση του 'Ηρακλή	23
A. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, I. Μπόζ: Ένας φιλόσοφος- ζωγράφος του 20ού αί.	25
Δ. ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ, 'Η εκδίκηση της γραφής	28
Π. ΜΟΥΛΛΑΣ, Για τον Μ. 'Αναγνωστάκη	35
E. ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ, Για τό βιβλίο του Ν. Ταμπάκη, «'Αναπαραστάσεις του κόσμου. Πραγματικότητα και σύγχρονη φυσική»	42
M. ΤΣΙΑΝΙΚΑΣ, Μόνον δι' ύπαρχειν τον ήμερογράφον: Ένα post-ποίημα	45
δικαιώματα	37
Π. ΛΕΒΙ, Μερικές εφαρμογές του Μιμητή	39
N. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Δ. Κοκκινίδης, «Τών δέ κακῶν μνήμη... 1967-1997»	42

ΓΙΑ ΤΟΝ ΝΙΚΟ ΠΟΥΛΑΤΖΑ

‘Η σκέψη του Νίκου Πουλατζά αφορούσε προβλήματα και προβληματισμούς της δεκαετίας του '70, άρα ξεπεράστηκε, ή ό μαρξισμός του και οι αναλύσεις του μπορούν να χρησιμεύσουν για τήν κατανόηση της σημερινής εποχής, άρα τό έργο του είναι ακόμη επίκαιρο;

‘Η πεποίθησή μας ότι τό έργο του χαμένου φίλου και συντρόφου είναι ακόμη επίκαιρο μās επιβάλλει, ακριβώς, να δείξουμε τήν επικαιρότητά του ως θεωρητικού έργαλείου για τήν κατανόηση της σημερινής εποχής. Γι' αυτό Ο ΠΟΛΙΤΗΣ και τά ΑΡΧΕΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ (ΑΣΚΙ) διοργανώνουν τό φθινόπωρο διήμερη συνάντηση αφιερωμένη στό έργο του Νίκου Πουλατζά. Τά σημεία της συζήτησης και αναζήτησης, μέ βάση τό έργο του Πουλατζά:

- Τό κράτος-έθνος στό πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.
- Οι ιστορικές μορφές κράτους εκτάκτου ανάγκης (φασισμός, ναζισμός, δικτατορίες) και οι σημερινές μορφές νεοφασισμού.
- Οι κοινωνικές τάξεις σήμερα.
- Οι «μετασχηματισμοί» της δημοκρατίας, ή σχετική αυτόνομία του κράτους, τό νόημα της πολιτικής.

Οι λεπτομέρειες, τό πρόγραμμα τών συζητήσεων και τά όνόματα τών εισηγητῶν θά ανακοινωθοῦν άργότερα.

Στήν Κατοχή, μαζί μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ, ΚΚΕ καί τίς παραφυάδες αὐτῶν, μαζί μέ τούς καπετάνιους, τά κατορθώματα καί τούς μάρτυρες, σέ ἐκείνη τήν ξεχαρβαλω-

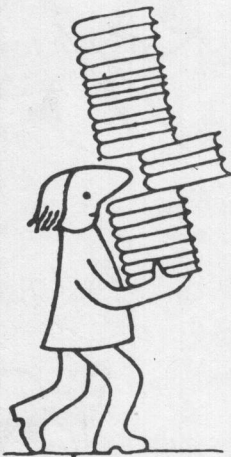
ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ Ο ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ;

μένη ἀλλά μαχόμενη κοινωνία, εἶχε ἀναδειχθεῖ μιά καινούργια ὀργανωτική ἀρχή: ὁ ὑπεύθυνος. Ὁ «ὑπεύθυνος» ἦταν ἕνας ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ, τοῦ χωριοῦ, τῆς γειτονιάς, τῶν ἐπιχειρησίων (ὅσο λειτουργοῦσαν), τῶν ὀργανώσεων, τῶν μάχιμων μονάδων, πού εἶχε ἀναλάβει τή μικρή ἢ τή μεγάλη εὐθύνη, μόνος του ἢ μετά πολλῶν: νά ταΐσει κόσμο, νά βρεῖ κατάλυμα, νά κρύψει, νά φυγαδεύσει, νά ὀργανώσει τή μάχιμη καί τή μή μάχιμη διαθεσιμότητα, νά τυπώσει χαρτιά, νά βγάλει λόγο, νά φτιαχτεῖ τό γεφύρι, νά στείλει συνδέσμους μέ ἐντολές καί πληροφορίες, νά φροντίσει γιά τούς τραυματίες, νά στείλει παρατηρητές, νά ὀργανώσει γιορτή, νά λειτουργήσει ὅπως ὅπως τό σχολεῖο, νά μαζευτοῦν τά δασίματα, νά βγεῖ ἡ ρόγα, νά θεριστοῦν τά χωράφια, νά λειτουργήσουν οἱ μύλοι, νά βρεθεῖ ἀλάτι, νά γίνουν οἱ ἀνταλλαγές (σέ εἶδος), νά γίνεῖ στρατολογία, νά διαδοθοῦν οἱ εἰδήσεις, νά... Χιλιάδες νά, χιλιάδες «πρέπει» στήν καμπούρα αὐτοῦ τοῦ «ὑπεύθυνου», πού δέν ἦταν τίποτε ἄλλο παρά ἕνας ἀγωνιζόμενος ἄνθρωπος ὅπως κι ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἕνας ἄνθρωπος πού καμιά ἀρχή δέν τοῦ εἶχε φορτώσει τήν εὐθύνη, ἕνας ἄνθρωπος ἀνήσυχος μέ τό κακό καί βουλευτικός γιά τό καλό, ἡ «μάννα τοῦ λόχου» πού γνοιάζονταν, πού ξύπναγε μέ τό τρομερό ἐρώτημα «τί γίνεται;», «τί, πῶς θά γίνεῖ;», ἕνας ἄνθρωπος μορφωμένος ἢ ἀμόρφωτος πού ἤθελε νά μορφωθεῖ τό χάος, μανιακός τῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου, τοῦ κόσμου. Χιλιάδες οἱ «ὑπεύθυνοι», οἱ μικροί ἢ οἱ μεγάλοι, πού ἐνδιαφέρονταν, γιὰτί μέ τήν ἀδιαφορία δέν γίνονται κινήματα, ἐννοῶ τό ἐν-δια-φέρον γιά τήν κοινή ζωή, γιὰτί τό ἄλλο ἐνδιαφέρον γιά τόν ἑαυτό μου εἶναι συμφέρον, χιλιάδες οἱ «ὑπεύθυνοι» πού ἐνδιαφέρθηκαν, πῆραν τά πράγματα στά χέρια τους, κι ἔγιναν τόσο πολύ ἐνδιαφέροντες πού τούς πέρασαν γενεές δεκατέσσερις, γιά νά ἀποβάλουν τό ἀνήκουστο καί προκλητικό χούι τῆς ἀνάληψης εὐθυνῶν μέχρι τίς ἔσχατες λογικές καί πρακτικές συνέπειες. Τούς «ὑπεύθυνους» —εἶναι ἡ ὀρολογία τῆς ἐποχῆς— κανεῖς δέν τούς ὄρισε, οὔτε τό κόμμα (πού νά τούς βρεῖ;), βγήκαν καί φτιάχτηκαν μόνος τους, κι ἔφτιαξαν τόν καινούργιο κόσμο ἦταν ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ «καπετάνιου», πού κι αὐτόν δέν τόν ἔστειλε κανεῖς νά καπετανέψει. Καπετάνιος καί ὑπεύθυνος εἶναι οἱ δύο συμπληρωματικές ἀρχές, οἱ δύο δομικές ὀργανωτικές μορφές ἐκείνου τοῦ μεγάλου κινήματος.

Ἡ Ἀριστερά εἶναι ἕνα κίνημα εὐθύνης, αὐτόβουλης ἀλλ' ὄχι αὐθαίρετης ἀνάληψης ὑπευθυνότητας. Ἔτσι δουλεῖ (ἢ τουλάχιστον ἔτσι δούλευε). Τό κράτος δουλεῖ ἀλλιῶς: μέ τή γραφειοκρατία, τήν ἱεραρχία, τόν κανονισμό, τήν πειθαρχία, τό πρόγραμμα, τήν ἐντολή, τήν ἐγκύκλιο, τό μισθό, τήν προαγωγή, τήν ἀρμοδιότητα. Καί ὀρθῶς δέν μπορεῖ νά δουλέψει ἀλλιῶς. Παντοῦ καί πάντα ὑπάρχει ἡ κατά νόμον ἀρμοδιότητα, ἔστω ἡ συναρμοδιότητα. Τί γίνεται ὅμως ὅταν ὁ νόμος δέν ὀρίζει συγκεκριμένα τόν ἀρμόδιο ἢ ὅταν ὁ νόμος δέν ἐπιβάλλει στόν κατά νόμο ὑπεύθυνο-ἀρμόδιο νά ἔχει ἕνα στοιχειῶδες ἐνδιαφέρον, στοιχειῶδες νά μήν εἶναι ἀδιάφορος μέχρι ἡλιθιότητα;

Γίνονται δράματα. Γιά ἕνα τέτοιο μικρό δράμα θέλω νά μιλήσω, γιά μιά μικρή τραγωδία ἀδιαφορίας. Ὁ «ὑπεύθυνος» τῆς Κατοχῆς εἶναι ὁ καθρέφτης γιά νά φανεῖ τό πλαδαρό πρόσωπο τῆς σημερινῆς ἀδιαφορίας. Γι' αὐτό τόν θυμήθηκα.

Στή γειτονιά μου, λοιπόν, τό Μέτς, ἐκεῖ στόν πρῶν Ἰλισό ποταμό πού τόν μάζωσαν γιά νά περνοῦν τά αὐτοκίνητα, ἔρχεται φουριόζα καί φαρδιά ἡ ὁδός Ἀρδηττοῦ μετά τό πρῶτο φανάρι τῆς Βουλιαγμένης. Ἀπό κάτω της, στήν πρῶν κοίτη τοῦ ποταμοῦ, κατεβαίνει φουριόζα κι αὐτή ἡ ὁδός Καλλιρρόης. Οἱ δύο δρόμοι, παράλληλοι, ἔχουν μιά ὑψομετρική διαφορά περίπου τρία μέτρα, καί σμίγουν στό ἐπόμενο φανάρι, ἐκεῖ πού ἔρχεται ἡ λεωφόρος Β. Ὀλγας, καί ὅλοι μαζί τρόλεϊ, μοτοσικλέτες καί αὐτοκίνητα τραβᾶνε κατά τό Στάδιο.

Διά γυμνού ὀφθαλμοῦ

Ἀνάμεσα στους δύο δρόμους ἔχτισαν ἕναν ὠραῖο τοῖχο, μέ ἄσπρη πέτρα, φύτεψαν καί κισσούς, ἔβαλαν στήν κορυφή κι ἕνα προστατευτικό κιγκλίδωμα γιά νά μήν πέφτουν ἔξω τά ἐνδεχομένως λοξοδρομοῦντα ὀχήματα.

Παρά ταῦτα, ὅμως, κάποια ὀχήματα λοξοδρομοῦν πρὸς τή μεριά τοῦ κιγκλιδώματος καί, ὅπως τό ὕψος ὡς τήν ὑποκείμενη ὁδὸ Καλλιρρόης κυμαίνεται μεταξύ 1 ἕως 3 μέτρα, γίνονται κομμάτια. Εἴτε γιατί εἶναι μεθυσμένοι οἱ ὀδηγοί εἴτε γιατί ἀφαιρέθηκαν εἴτε γιατί πατάνε γκάτζι εἴτε γιατί ἡ στροφή εἶναι κακοφτιαγμένη εἴτε γιατί ἡ κακιά ἡ ὥρα, συχνά κάποια ὀχήματα ξεφεύγουν, προσκρούουν στό προστατευτικό κιγκλίδωμα καί πέφτουν ἀπό κάτω, γίνονται πίτα, μέ ἢ χωρὶς θύματα. Τά 22 χρόνια πού περνῶ κάθε μέρα ἀπό κεῖ εἶδα παραπάνω ἀπό 50 δυστυχήματα, ἀκόμη καί νταλίκα μέ τίς ρόδες ἀνάποδα. Ἐνα τέτοιο σήμερα τό πρωί, τό προηγούμενο εἶχε γίνει πρὶν ἀπό 3-4 μῆνες.

Τότε ἔρχονται οἱ ἀρμόδιοι: κατ' ἀρχὴν τά ἀσθενοφόρα, νά πᾶνε τούς τραυματίες στό νοσοκομεῖα ὕστερα ἡ Τροχαία πού καταγράφει εὐθύνες, παίρνει χαρτιά καί συμπληρώνει τό βιβλίο συμβάντων. Μετά οἱ γερανοί πού ἀποσύρουν τά συντριμμένα αὐτοκίνητα μετά οἱ ὁδοκαθαριστές πού σκουπίζουν αἷματα, τζάμια κλπ. Μετά ἀπό λίγες μέρες ἔρχεται ἕνα συνεργεῖο μέ κασμάδες, φτυάρια, ὀξυγονοκόλλησεις: καθαρίζουν, ξαναχτίζουν τόν χαλασμένο τοῖχο, ξανακολλᾶνε ἢ ἀντικαθιστοῦν τό στραπατσαρισμένο κιγκλίδωμα, τό προστατευτικό, πακτώνουν μέσα στόν τοῖχο τούς μεταλλικούς πασσάλους, βάφουν ἀπ' ἔξω καί ἀπέρχονται. Ὅλα εἶναι ἔτοιμα, ἕως ὅτου ἕνα ἄλλο αὐτοκίνητο νά λοξοδρομήσει, καί ὄλα θά ἀρχίσουν ἀπό τήν ἀρχή, τρεῖς-τέσσερις φορές τό χρόνο.

Γιατί; Ἀπλούστατα διότι ἡ πᾶκτωση τῶν πασσάλων μέσα στή λιθοδομή σέ 20 ἕως 30 πόντους βάθος δέν ἀντέχει ὄχι τό ξεστρατισμένο μετά φορᾶς αὐτοκίνητο ἀλλά οὔτε κλοτσιά. Ἀπλούστατα, γιατί κανεὶς ἀπό τούς τόσους συναρμόδιους δέν γνολιάστηκε νά βρεῖ ἐκεῖνον τόν ἀρμόδιο πού θά ἔφτιαχνε σωστά τό κιγκλίδωμα καί δέν θά σκοτωνόταν ὁ κόσμος. Ἄν τό πείς στήν Τροχαία, θά σοῦ πεῖ ἐμένα ἡ δουλειά μου δέν εἶναι νά χτίζω τοίχους. Ἄν τό πείς στόν δήμαρχο, θά σοῦ πεῖ ὅτι εἶναι τό ΥΠΕΧΩΔΕ ἀρμόδιο, ἄν τό πείς στό ΥΠΕΧΩΔΕ θά σοῦ πεῖ ὅτι αὐτό εἶναι ἀρμόδιο γιά τήν ἔκτροπή τοῦ Ἀχελώου. Τόσοι ἀρμόδιοι, κανένας ὑπεύθυνος. Ἐκεῖνος ὁ παλιός «ὑπεύθυνος» χάθηκε, σάπισε στό Μακρονήσι καί στή θέση του ἤλθαν οἱ ἀρμόδιοι. Ἐως ὅτου τό θέμα περάσει σέ κάποιο εὐρωπαϊκό πρότζεκτ. Ἀλλά καί τότε τά λεφτά θά φύγουν γιά τή «μελέτη» — πάλι μέ ὀξυγονοκόλληση θά ἀντιμετωπισθεῖ τό ζήτημα.

Ποίος ἔχει τήν εὐθύνη;

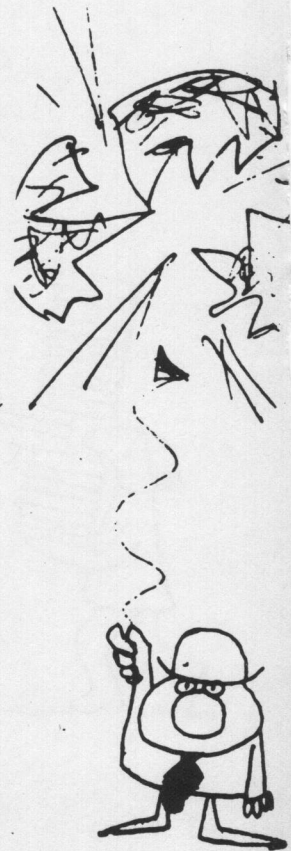
Ἄγγελος Ἐλεφάντης

«17 ΝΟΕΜΒΡΗ»:

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΙΜΩΡΟΣ

μυστικῶν ὑπηρεσιῶν, διαπλεκόμενοι μέ τήν πολιτική ἐξουσία τοῦ τόπου. Πῶς ἀλλιῶς νά ἐρμηνεύσει κανεὶς τήν ἐπί εἴκοσι δύο (22) συναπτά ἔτη ἀνενόχλητη δράση τῆς «17 Νοέμβρη»;

Δέν ἔχω τήν εἰδική γνώση οὔτε διαθέτω τήν ἀπαραίτητη ἐξοικείωση μέ τό θέμα, ὥστε νά ἀποφανθῶ γιά τό ἄν οἱ ἀνωτέρω ὑποψίες ἀνταποκρίνονται στήν πραγματικότητα. Δέν εἶμαι, ἐπίσης, σέ θέση νά ὑποστηρίξω πῶς «ἄν ἡ πολιτεία ἤθελε, ἡ ὑπόθεση τῆς τρομοκρατίας θά μπορούσε νά ἔχει τελειώσει μιά κι ἔξω», ὅπως ὑποστηρίζει ἡ εἰδική περὶ τό θέμα κα Μαίρη Μπόση (στέλεχος τοῦ ἐπιστημονικοῦ συμβουλίου γιά τήν τρομοκρατία τῆς διετίας 1995-96). Δέν διαθέτω, πολύ περισσότερο, τήν ἐμπειρία καί τό κύρος τῶν δύο πρώην ὑπουργῶν Δημόσιας Τάξης

του ΠΑΣΟΚ (Παπαθεμελής, Σκουλαρίκης) πού δήλωσαν μετά τή δολοφονία τοῦ Κώστα Περρατικοῦ πῶς «εἶχαν φθάσει κοντά στους τρομοκράτες», ἀλλά εἴτε ἀπομακρύνθηκαν γι' αὐτόν τόν λόγο (ἀπό ποιούς συγκεκριμένα, κ. Παπαθεμελής;), εἴτε δέν εἶχαν ἐπαρκεῖς ἀποδείξεις (πῶς ἀξιολογήθηκε ἡ ἐπάρκεια τῶν ἀποδείξεων, κ. Σκουλαρίκη;), ὥστε νά φωτογραφίσω μέ τή σειρά μου τή 17N.

Θεωρῶ, πάντως, εὐλογες αὐτές τίς ὑποψίες: Ἴσως εἶναι περισσότερο εὐλογες ἀπό τίς ἄλλες ὑποθέσεις ἐργασίας πού προτείνουν νά θεωρήσουμε τήν 17N εἴτε ὡς ὄργανο ξένων μυστικῶν ὑπηρεσιῶν καί μόνον, εἴτε ὡς ἀμειγῶς τρομοκρατική ὀργάνωση πού ἀποσκοπεῖ στήν ἐπί-ευξη κάποιου ἰδεολογικοπολιτικοῦ στόχου (ἀποκλειστικά ἑλληνική ἢ καί μέ διεθνεῖς πτυχές).

Ἡ «17 Νοέμβρη» δέν εἶναι μία ὀργάνωση πού δολοφονεῖ ἐπί εἴκοσι δύο χρόνια (σχεδόν μία δολοφονία κάθε χρόνο κατά μέσο ὄρο) καί βάζει βόμβες ἢ ἐκτοξεύει ρουκέτες (Μέγχα, Ἀμερικανική Πρεσβεία καί λοιπά), ὥστε νά ἀποσταθεροποιήσῃ ἢ καί νά ἀνατρέφῃ κατεστημένους πολιτικοκοινωνικούς θεσμούς. Ἄν ἦταν αὐτός ὁ λόγος ὑπαρξῆς τῆς 17N, θά ἦταν ἀναγκασμένη νά ἔχει πιό ἀνοιχτή δραστηριότητα, νά στήνῃ γέφυρες καί μέ ἄλλες ὁμάδες καί ὀργανώσεις πού δροῦν στό φῶς τῆς ἡμέρας, νά ἐπηρεάζει καί ἄλλους νά κινηθοῦν πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση, μέ τά δικά τους μέσα καί τούς δικούς τους τρόπους, ἔτσι ὥστε τό ἐγχείρημά της νά ἔχει κάποιες πιθανότητες ἐπιτυχίας. Δέν θά ἦταν τόσο κλειστή στό καβούκι της, δέν θά ἦταν δυό πιστόλια, ἓνα κομποιῦτερ, ἓνας ἐκτυπωτής, μία γραφομηχανή, μία σφραγίδα.

Θά κινδύνευε ἔτσι πολύ περισσότερο, καί, ὅπως δείχνει ἡ ἐμπειρία ἄλλων χωρῶν, θά εἶχε ἐντοπισθεῖ ἢ θά εἶχε ἀποδεκατισθεῖ ἢ θά εἶχε αὐτοδιαλυθεῖ μετά ἀπό εἴκοσι δύο χρόνια. Ὁφείλε, ὅμως, νά ἀναλάβῃ αὐτό τό ρίσκο γιατί μόνον ἔτσι θά εἶχε ἐλπίδες, ἔστω μηδαμινές, ἔστω ἐκτός τόπου καί χρόνου, νά πετύχει κάτι: τουλάχιστον νά μᾶς τρομοκρατήσῃ.

Ἄς ἀλλάξουμε μοτίβο, ἄς μὴν ἐπιμείνουμε περισσότερο στό ποιοί κρύβονται πίσω ἀπό τή σφραγίδα 17N. Ἴσως πιό σημαντικό εἶναι νά σταθοῦμε στό «πῶς ἐκλαμβάνει» καί στό «πῶς ἀντιδρᾷ» ἡ ἑλληνική κοινωνία στά χτυπήματα τῆς «17 Νοέμβρη».

Ἡ ἑλληνική κοινωνία δέν καταδικάζει στό σύνολό της καί πολύ περισσότερο δέν καταδικάζει χωρίς κανέναν ἐνδοιασμό καί χωρίς καμιά ἐπιφύλαξη τή δράση τῆς «17 Νοέμβρη». Ἡ ἑλληνική κοινωνία δέν ἔχει μία ἐνιαία στάση ἀπέναντι στή 17N, δέν ἀντιμετωπίζει, χωρίς περιστροφές, αὐτήν τήν ὀργάνωση μέ βάση τίς πράξεις της: ἡ 17N δολοφονεῖ ἐκ προθέσεως, προμελέτητες καί δόλου, ἄρα εἶναι μία «ἐταιρεία δολοφόνων», χωρίς κανένα ἐλαφρυντικό.

Ἡ «17 Νοέμβρη» δέν ἀπορρίπτεται καθολικά καί ἀπ' ὅλους μας. Δέν τῆς στρέφουμε τὰ νῶτα. Ὑπάρχει ἓνας κάποιος βαθμός ἀποδοχῆς τῶν ἐγκληματικῶν ἐνεργειῶν της, ἄν καί μέ τήν ἀπόδο τοῦ χρόνου αὐτός ὁ βαθμός ἀποδοχῆς βαίνει μειούμενος. Ἡ 17N, πάντως, εἶναι γιά ἀρκετούς ἀκόμη (σημαντική ἐδῶ ἡ συμβολή ὀρισμένων ΜΜΕ) μία ὀργάνωση τιμωρός. Ἄν ἡ κοινωνία μας δέν ἀντιλαμβάνεται τόσο καλά τήν τρομοκρατία ὡς μορφή κοινωνικῆς πάλης ἢ δέν τήν ἐπιθυμεῖ κιόλας ὡς τέτοια, καταλαβαίνει καί ἐν μέρει ἀποδέχεται αὐτοῦ τοῦ εἶδους τήν τιμωρία.

Ἴδου καί ὁ σπουδαιότερος λόγος ὑπαρξῆς καί ἐπιβίωσης τῆς «17 Νοέμβρη»: ἐπάγγελμα τιμωρός. Φαίνεται ὅτι κάποιοι πληρώνουν γι' αὐτό καί ἀρκετοί ἀποδέχονται ἀκόμα αὐτήν τήν ἐπαγγελματική πρακτική. Γι' αὐτό καί δέν μπορούμε παρά νά θεωρήσουμε ἐπιεικῶς ἀπαράδεκτη τή στάση ὀρισμένων ἐντύπων, μέ πρωταγωνιστή τήν Ἐλευθεροτυπία, πού μέ τό ἰδεολόγημα τῆς ἐνημέρωσης τοῦ κοινῶν δημοσιεύουν τά ἐμβριθῆ κατεβατά, ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης, τῆς «17 Νοέμβρη». Τά κατεβατά αὐτά ἀντιστοιχοῦν σέ μία ὑποπολιτική καί χαώδη ἔκφραση ἑνός μέρους — πού εὐτυχῶς μειώνεται — τῆς κοινῆς γνώμης, αὐτῆς ἀκριβῶς πού εἰσπράττει τή «17 Νοέμβρη» ὡς τιμωρό. Αὐτά τά ΜΜΕ, γιά λόγους δραχμοθηρικούς, γίνονται τό ἡχεῖο συντήρησης καί πολλαπλασιασμοῦ αὐτῆς τῆς κοινῆς γνώμης πού, διαβάζοντας τά κατεβατά γιά τούς κλέφτες, τούς φεῦτες, τούς ἐκμεταλλευτές, τούς διαπλεκόμενους, τούς ξένους κλπ., ἀναφωνεῖ: «Καλά τούς τά λέει». Καί πού λογική συνέπεια εἶναι «καλά τούς κάνει».

Βασίλης Ζουναλῆς

ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ : Ο ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ «ΣΤΟΧΟΥ»

Οἱ ἀναγνώστες τοῦ Πολίτη γνωρίζουν πιθανότατα τὴν ὕπαρξη τῆς ρυπαρῆς φασιστικῆς φυλλάδας *Στόχος* — καὶ ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὁ ἀνοίκειος καὶ ἀσυνήθιστος γιὰ τὰ ἦθη τοῦ περιοδικοῦ χαρακτήρισμός, γιατί, δυστυχῶς, περὶ αὐτοῦ ἀκριβῶς πρόκειται. Γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦν γιὰ ποιο ἀκριβῶς πράγμα μιλάμε καὶ ὅσοι δὲν ἔχουν ἐντυπώσει στὸ ἐν λόγω ἔντυπο — ἂν καὶ ἀρκεῖ μιά ματιά στὰ πρωτοσέλιδά του σὲ ἓνα περίπτερο — θὰ ξεκινήσω μὲ μιά μικρὴ «παρουσίασή» του:

Σὲ περίοπτη θέση, σὲ κάθε φύλλο, διαβάζουμε τὰ συνθήματα «Δὲν ἀναγνωρίζουμε τὰ σύνορα πού ἐπέβαλαν στὴν Ἑλλάδα μας οἱ ξένοι καὶ οἱ ξεπουλημένοι πολιτικάντηδες» καὶ «Μὴν ξεχνᾶτε, Ἕλληνες. Πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδας εἶναι ἡ Κωνσταντινούπολη» — σύνθημα τὸ ὁποῖο ἔχει κυκλοφορήσει καὶ σὲ αὐτοκόλλητα, στὰ ἑλληνικά καὶ ἀγγλικά, σὲ μέγεθος γραμματοσήμου, γιὰ νὰ κοσμοῦν οἱ «ἐλληνόφυχοι» τὴν ἀλληλογραφία τους. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ θεματολογία, οἱ τίτλοι εἶναι ἐνδεικτικοί: «Νὰ κατεδαφιστεῖ ὁ προκλητικὸς μιναρὲς στὸ ναὸ τῶν Χανίων», «300 κρεμασμένοι κάτω ἀπὸ 300 δέντρα», «Τὰ περιμένουν ὅλα τὰ τούρκικα σκυλιά | οἱ στέπες, ἡ "κόκκινη μηλιά" καὶ ὁ διάβολος», «Οἱ φωλιές τῶν ἐχθρῶν», «Ἀπελευθερωτικὸ κίνημα στὴν παρατημένη Ἰμβρο», «Ἰποκατάστημα τῆς Ἀγκυρας τὸ ἑλληνικὸ ὑπουργεῖο Παιδείας, Μὲ μόνη βεβαίωση πὼς εἶναι μουσουλμάνοι μπαίνουν τὰ μογγολάκια στὰ Πανεπιστήμια», «Οἱ Ἑβραῖοι διαλύουν τὴν Ἑλλάδα», «Τί τὸ θέλουμε τὸ Σύνταγμα» κ.ο.κ. Ἐνῶ, γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ λόγου, ἄς σημειώσουμε ἀπλῶς τοὺς χαρακτηρισμοὺς μὲ τοὺς ὁποίους στολίζεται τὸ σύνολο τοῦ πολιτικοῦ καὶ πνευματικοῦ κόσμου: «ιδιόρρυθμος» (= ὁμοφυλόφιλος στὴ στοχικὴ διάλεκτο), «βουλγαρόριζος», «προδότης», «ἐβραϊομασῶνας», «γενίταρος», «φίδι», «φίδι κολοβό», «χλεμπονιάρης», προσκυνημένος κ.ἄ.

Μαζὶ μὲ τὸ ἀκραῖα ρατσιστικὸ, ναζιστικὸ περιεχόμενο, οἱ εὐθεῖες ἀπειλὲς ἐναντίον κάθε «ἀντιπάλου» ἀποτελοῦν τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρθρογραφίας τοῦ *Στόχου*. Γιὰ παράδειγμα, στὰ τελευταῖα φύλλα, ἐντοπίζει σὲ συγκεκριμένα στρατόπεδα τίς «φωλιές» τῶν ἀριστερῶν φαντάρων τοῦ δικτύου «Σπάρτακος» καὶ, ἀφοῦ τοὺς χρεώσει καὶ τὴν κλοπὴ τοῦ σκάφους τοῦ λιμενικοῦ (!), ζητᾷ νὰ στηθοῦν στρατοδικεῖα, ὑπὸ τὸν τίτλο: «Ἀνταρσία σὲ δώδεκα στρατόπεδα. Νὰ ἐκτελεστοῦν οἱ πρωταίτιοι». «Οἱ συνωμότες ξέρουν πὼς οἱ Ἑλληνόφυχοι στρατιωτικοὶ γνωρίζουν τὸ κάθε βῆμα τους καὶ εἶναι ἔτοιμοι νὰ τοὺς συντρίψουν τὴν κατάλληλη στιγμή. Τοὺς ξέρουν ἕναν-ἕναν καὶ θὰ τους τιμωρήσουν ἕναν-ἕναν. Χωρὶς ἔλεος, χωρὶς διακρίσεις». «Πρῶτη σας δουλειὰ νὰ βρεθοῦν οἱ πληροφοριοδότες τῆς ἐφημερίδας | ἀναφέρεται στὴν ἐφ. Πρὶν πού δημοσίευσε καταγγελίες φαντάρων | πού ἔγραψαν τὰ παραπάνω γιὰ νὰ καταλάβουν πὼς ἐδῶ εἶναι Ἑλλάδα». Γιὰ ὅποιον διατηρεῖ ἀμφιβολίες γιὰ τὴν κυριολεξία τῶν ἀπειλῶν, ἡ ἐφημερίδα φροντίζει νὰ γίνῃ σαφές, στὸ ἴδιο φύλλο, ἐγκαλώντας τοὺς «πρασινοκοκκινομπλέ πολιτικάντηδες πού δὲν βρίσκουν τὸ θάρρος νὰ ἐξουδετερώσουν — ἐννοοῦμε καὶ ΒΙΟΛΟΓΙΚΑ — τοὺς πρωτεργάτες καὶ νὰ κλείσουν τοὺς κάθε μορφῆς "συλλόγους", "συνδέσμους" κλπ. πού, στὴν οὐσία, καλλιεργοῦν διαμελιστικὲς τάσεις» (21.5.97, ἡ ἔμφαση στὸ κείμενο).

Δὲν χρειάζεται νὰ ὑπενθυμίσουμε τὴν πλήρη ἀσυλία πού ἀπολαμβάνει τὸ ἔντυπο γιὰ τέτοια δημοσιεύματα. Ὅπως ἀνενόητο καὶ στὸ παρελθόν εἶχε πανηγυρίσει γιὰ τὴ δολοφονικὴ ἐπίθεση στὴν Ἐπισκοπὴ ἢ εἶχε δημοσιεύσει φωτογραφίες ἀπὸ «ἐλληνόφυχους νέους τῆς Κατερίνης πού ὀρκίστηκαν νὰ ὑψώσουν πάλι τὸν αὐτοκρατορικὸ μας δικέφαλο στὴν πρωτεύουσα τοῦ Γένους, τὴν Κωνσταντινούπολη» καὶ «ἐλληνόφυχους ἀκρίτες πού ἐκπαιδεύονται στὸν ἀνταρτοπόλεμο» (διακρίνονταν καθαρά στὴ φωτογραφία μὲ τὰ ὄπλα τους), μὲ στόχο νὰ προβοῦν σὲ «ἐνέργειες» ἐντὸς τῆς Ἀλβανίας καὶ τῶν «Σχοπιῶν».

“Ολ’ αὐτά βέβαια δέν εἶναι ἄγνωστα, σέ γενικές γραμμές τουλάχιστον, καί ἴσως ὅσοι τὰ διαβάζουν ἔχουν ἀρχίσει νά διερωτῶνται πρὸς τί αὐτή ἡ παράθεση. Πέραν τῶν γνωστῶν, ὑπῆρξε, πρόσφατα, ἓνα καινούργιο καί ποιοτικά διαφορετικό στοιχεῖο, πού μᾶς ἔκανε νά θυμηθοῦμε ὅλα τὰ παραπάνω: ἡ ἐμφάνιση, τόν τελευταῖο καιρό, σειρᾶς διαφημίσεων καί καταχωρήσεων δημόσιων ὀργανισμῶν καί ἐπιχειρήσεων στόν Στόχο. Συναντήσαμε, τούς τέσσερις τελευταίους μῆνες, τίς ἐξῆς (καί ἴσως διαφεύγουν κάποιες, ἀφοῦ δέν συγκαταλέγομαι στούς τακτικούς ἀναγνώστες τοῦ φύλλου): στίς 12 Φεβρουαρίου, ὀλοσέλιδη ἔγχρωμη τῆς Ἐθνικῆς Ἀσφαλιστικῆς, στίς 7 Μαΐου, σέ μικρότερο μέγεθος καί ἄνευ χρώματος, τοῦ Ἐθνικοῦ Λαχείου, στίς 14 Μαΐου ὀλοσέλιδη ἔγχρωμη τοῦ ΟΤΕ καί στίς 28 Μαΐου δημοσίευση ἰσολογισμοῦ τῆς Ἐμπορικῆς Τράπεζας.

Εἶναι εὐνόητο τό μεγάλο ἠθικό καί πολιτικό ζήτημα πού τίθεται. Εἶναι σκανδαλώδες καί ἀδιανόητο νά διαφημίζονται —δυσφημιζόμενοι οὐσιαστικά— δημόσιοι ὀργανισμοί σέ ἓνα ἔντυπο μέ τόν χαρακτήρα αὐτό, ἐνισχύοντάς το οἰκονομικά (εἶναι γνωστό πόσο ἀκριβοπληρωμένες εἶναι τέτοιες διαφημίσεις) ἀλλά καί νομιμοποιώντας το καί προσδίδοντάς του ὑπόσταση κανονικῆς ἐφημερίδας.

Ἀναζητώντας μιά ἀπάντηση, θά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ καταχώρηση διαφημίσεων δέν ἐξηγεῖται, πιθανότατα, βάσει τῆς ὑπαρξῆς δικτύου «ἐλληνοφύχων» ἢ «στοχικῶν» στά Κρατικά Λαχεῖα, τήν Ἐμπορικὴ Τράπεζα κ.ο.κ. — τουλάχιστον δέν ἔχουμε στοιχεῖα γιά κάτι τέτοιο. Ἄν ἦταν ἔτσι, τὰ πράγματα θά ἦταν βέβαια σοβαρά, ἀλλά καί πιό ἀπλά. Ὅμως, ἡ αἰτιολογία πού ἀκούσαμε, σέ διάφορες ἐκδοχές, μιλώντας με ἀρμοδίους τῶν ἐπιχειρήσεων αὐτῶν, εἶναι πολύ πιό ἀνησυχητική: ὅτι δηλαδή οἱ διαφημίσεις δίνονται γιατί δέν συνδέονται καί δέν ἐξαρτῶνται ἀπό τό περιεχόμενο καί τίς ἀπόψεις τοῦ κάθε ἐντύπου, δέν μπορεῖ νά γίνονται διακρίσεις καί ἀποκλεισμοί. Τό ἴδιο ἐπιχείρημα χρησιμοποιοῖ καί ὁ ἴδιος ὁ Στόχος, ἐπικαλούμενος καί τήν ὑψηλή κυκλοφορία του (8.000 πανελλαδικά), πιέζοντας γιά χορήγηση διαφημίσεων.

Καί ἐδῶ, τὰ νερά θολώνονται πρὸς στιγμὴν ἐπικίνδυνα, ἀφοῦ γίνεται, ἀπό τούς «ἐχθρούς τῆς δημοκρατίας», ἐπίκληση ἐνός δημοκρατικοῦ δικαιώματος, χρησιμοποιοῦνται ἐπιχειρήματα πού, κατ’ ἀρχήν, εἶναι καί δικὰ μας: ἡ μὴ ὑπαρξὴ ἀποκλεισμῶν μέ βάση τήν πολιτικὴ τοποθέτηση, ἡ ἰσότημη ἀντιμετώπιση, ἡ ἐνίσχυση καί ἡ ἐπιβίωση τῶν μικρῶν ἐντύπων. Στό σημεῖο αὐτό ὅμως τίθεται ἓνα λεπτό, ἀλλά ἐξαιρετικά κρίσιμο ἐρώτημα: Εἶναι ὁ Στόχος ἓνα ἔντυπο ἀνάμεσα σέ ὅλα τ’ ἄλλα; Εἶναι ἀπλῶς μιά «ἐβδομαδιαία ἐφημερίδα», ὅπως γράφει καί ὁ ἴδιος, καί αὐτό πού τήν ξεχωρίζει εἶναι οἱ διαφορετικὲς τῆς ἀπόψεις;

Στό ἐρώτημα αὐτό δέν χωρᾶνε μεσοβέζικες καί ἀμφίροπες ἀπαντήσεις. Καί ἡ ἀπάντηση, κατὰ τὴ γνώμη μου, πρέπει νά εἶναι ξεκάθαρη: Ὁχι, ὁ Στόχος δέν εἶναι ἓνα ὅποιαδήποτε ἔντυπο, δέν εἶναι μιά ἐφημερίδα σάν ὅλες τίς ἄλλες. Ἀλλὰ ἓνα φύλλο ἀπροκάλυπτα ναζιστικό, πού προπαγανδίζει συστηματικά τό φυλετικό μίσος, ἀρνεῖται τό Ὀλοκαύτωμα χλευάζοντας γιά τὰ «ἐβραϊκά ψεύδη», χαρακτηρίζει «Μογγόλους» καί «μογγολάκια» τούς μειονοτικούς τῆς Θράκης, κατηγοριοποιεῖ τούς ἀνθρώπους ἀνάλογα μέ τό αἷμα τους |«Ποιό εἶναι τό ποσοστό ἐλληνικοῦ αἵματος στίς φλέβες τοῦ Γιωργάκη», ρωτάει (7.5.97), ἀποκαλύπτοντας τόν ὑπόπτο ρόλο τοῦ «Ἀμερικανοῦ πολίτη μέ τό ἐβραιολευκωρωσικοβουλγαρικό αἷμα καί τὴ μπερδεμένη θρησκευτικὴ ρίζα», καί ἄλλα πού παραλείπουμε (28.5.97)|, ἀποκαλύπτει ἐκφραστικά λεπτομέρειες τῆς προσωπικῆς ζωῆς, δημοσιεύει ὀνόματα καί διευθύνσεις «προδοτῶν» καί παρακινεῖ ἀνοιχτά σέ ἐγκληματικές πράξεις ἐναντίον τους. Καί πρέπει κανεὶς μᾶλλον νά μὴν ἔχει διαβάσει ἀνατριχιαστικά δημοσιεύματα ὅπως τό ἀκόλουθο, γιά νά λείει, μέ ἐλαφρότητα, ὅτι δέν τόν ἀπασχολεῖ τό περιεχόμενο: «Ριζικὴ Λύση γιά Μογγόλους στόν πόλεμο», «Καταστά-

σεις μέ τούς Μογγόλους τῆς ὡς τώρα ἀπελευθερωμένης Θράκης μας, πού θά ἀπομονωθοῦν καί θά πληρώσουν τήν ὅποια ἐνέργεια τῆς Ἀγκυρας σέ βάρος τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἔτοιμες καί φυσικά δέν πρόκειται — αὐτή τή φορά — νά γίνει καμία ἐξαίρεση σ' αὐτούς πού περιλαμβάνονται στούς πίνακες. [...] Ἡ λογική νά μποῦν σέ εἰδικά στρατόπεδα οὔτε οἰκονομικά, οὔτε πρακτικά εἶναι ὠφέλιμη, μιά καί θά χρειαστοῦν ὀλόκληρες στρατιές γιά τή φρούρησή τους. Ἡ συνταγή εἶναι γνωστή: χρειάζονται ξεκαθαρισμένα μετόπισθεν!» (18.9.1996).

Ἄν λοιπόν ἔχουμε νά κάνουμε μέ τέτοιας φύσεως δημοσιεύματα, δέν μπορούμε νά τά προσπεράσουμε, νά ἀδιαφορήσουμε γιά τήν οὐσία τους, ἀλλά εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά τραβήξουμε μιά διαχωριστική γραμμή, νά τά ἀπομονώσουμε, νά ἀρνηθοῦμε τή νομιμοποίησή τους. Ἀλλιῶς, ἄν ἐπιμένουμε στή γενική ἀρχή ὅτι δέν κάνουμε διακρίσεις μεταξύ τῶν ἐντύπων, ἄν θεωρήσουμε πῶς ὅλες οἱ ἀπόψεις εἶναι κατ' ἀρχήν ἀποδεκτές, τότε ἔχουμε χάσει τό παιχνίδι, ὄχι μόνο στό θέμα τῶν διαφημίσεων ἀλλά συνολικά. Αὐτό ἄλλωστε εἶναι καί τό παιχνίδι τοῦ Στόχου καί ὅλων τῶν προπαγανδιστῶν τοῦ ρατσισμοῦ καί τοῦ φασισμοῦ. Ὁ Στόχος καί ὅλα τά ἀνάλογα ἐντυπα, ἀπευθυνόμενοι στούς θεσμικούς ἐκπροσώπους, στά μέσα ἐνημέρωσης, στίς ἀρχές, καθῶς καί στή μεγάλη πλειοψηφία, δέν φιλοδοξοῦν βέβαια, σέ πρώτη φάση, ὅτι ὅλοι αὐτοί θά ἀσπαστοῦν τίς ἀπόψεις τους ἐπιδιώκουν, ὅμως, οἱ θέσεις τους νά γίνουν ἀποδεκτές ἰσότιμα μέ ὅλες τίς ἄλλες, καί οἱ ἴδιοι νά νομιμοποιηθοῦν ὡς ἔγκυροι συζητητές. Αὐτό εἶναι καί τό πρώτο ἀποφασιστικό βῆμα: νά προσπερνᾶμε, ἤ ἔστω νά θεωροῦμε ἀντικείμενο συζήτησης τό ἄν τό Ὀλοκαύτωμα συνέβη, ἄν πρέπει ἤ ὄχι νά ἐξοντωθοῦν οἱ «Μογγόλοι» καί οἱ «προδότες», ἄν οἱ αἰματολογικές ἀναλύσεις μποροῦν νά μᾶς διαφωτίσουν γιά τό ποιόν τοῦ καθενός.

Ἐχει ὑποστηριχθεῖ, μέ ποικίλα προβλήματα κατά τή γνώμη μου, ἀπό διαφορετικές σκοπιές ὅτι, στό ὄνομα τῆς ἐλευθεροτυπίας καί τῆς δημοκρατίας, ἀποτελεῖ ἕνα ἀναγκαῖο κακό ἡ ἀπρόσκοπτη κυκλοφορία ἀκόμη καί ἐντύπων σάν τόν Στόχο. Ἀκόμη κι ἄν δεχτοῦμε κάτι τέτοιο — ὁ χῶρος δέν ἐπαρκεῖ γιά τήν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ μεγάλου θέματος — εἶναι σίγουρο πῶς, σέ κάθε περίπτωση, δέν ἀποτελεῖ δημοκρατική ἀρχή, ἀλλά ἀρχή φαυλότητας, ἐν ὀνόματι τῶν ἰδίων ἀξιών, νά ὀδηγούμαστε καί στήν οἰκονομική στήριξη, στήν ἐνίσχυση, στή νομιμοποίησή τέτοιων ἐντύπων, καί μάλιστα ἀπό δημόσιους ὀργανισμούς καί ἐπιχειρήσεις.

Υ.Γ. Ἐπειδή εἶναι γνωστές οἱ λαθροχειρίες τοῦ Στόχου (παλιότερα εἶχε δημοσιεύσει αὐτοβούλως διαφήμιση, διεκδικώντας μάλιστα καί ἀμοιβή) θελήσαμε νά ἐλέγξουμε πῶς ἀκριβῶς δόθηκαν οἱ διαφημίσεις. Ὅσον ἀφορᾷ τά Κρατικά Λαχεῖα, τήν Ἐθνική Ἀσφαλιστική καί τήν Ἴονική Τράπεζα, ἐπιβεβαίωσαν ὅτι οἱ ἴδιοι ἔδωσαν τίς διαφημίσεις στό Στόχο, μέ παραπλήσια αἰτιολόγηση: τήν ὑπαρξη ἀπόφασης τοῦ Δ.Σ. καί τό ὅτι οἱ διαφημίσεις δέν ἐξαρτῶνται ἀπό τίς ἀπόψεις τοῦ ἐντύπου (Κρατικά Λαχεῖα), τίς συστηματικές ὀχλήσεις καί πιέσεις τοῦ κ. Καφάλης (Ἐθνική Ἀσφαλιστική), τήν καταχώρηση ἰσολογισμῶν σέ ὅλες ἀνεξαίρετως τίς ἐφημερίδες (Ἐμπορική Τράπεζα).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικότερα τόν ΟΤΕ, παρ' ὅλο πού τό θέμα εἶχε ἤδη δημοσιοποιηθεῖ (μέ σχόλιο τοῦ Στρ. Μπαλάσκα στήν Ἐλευθεροτυπία, 15.5.97), ἅπαντες οἱ ἀρμόδιοι εἴτε δήλωσαν ἄγνοια εἴτε, ὅπως ὁ πρόεδρος, ἀπαξίωσαν νά ἀπαντήσουν. Καί προτιμοῦμε νά μήν παραθέσουμε ἐδῶ τίς διαδοχικές ἀπαντήσεις τῆς ἀρμόδιας ἐπί τοῦ Τύπου κας Μαρκοπούλου, πού ξεκινοῦσαν ἀπό τό ὅτι ὁ κ. Καφάλης εἶναι φίλος της, ὅπως εἶναι γνωστοί της ὅλοι οἱ ἄνθρωποι τοῦ Τύπου, καί κατέληγαν στό ὅτι δέν γνωρίζει κι αὐτή τίποτε. Ἐν ὀλίγοις, φαίνεται ὅτι, ἐν μέσῳ ἐκσυγχρονισμοῦ καί εἰσαγωγῆς στό Χρηματιστήριο, τέτοια θέματα θεωροῦνται παντελῶς ἀσήμαντα καί ἀνάξια προσοχῆς.

Στρατῆς Μπουρνάζος

ΤΗΛΕΝΕΚΡΟΦΙΛΙΕΣ

Ζοήθεια μιᾶς αὐτοσχέδιας κλίμακας πιθανοτήτων ποιανοῦ νεκροῦ τὴν κηδεῖα θὰ δείξουν τὰ κανάλια. (Τὸ σύστημά μου ἀξιολογεῖ τὸν νεκρὸ ἢ τὴν νεκρὴ ὡς πρὸς τὴν ἐν ζωῇ φήμη, τὴν κοινωνική θέση —μπόνους κερδίζουν οἱ πολὺ «χάι» ἢ οἱ πολὺ «λόου», πῶς «γραφικοί» στοὺς ἐπιτάφιους θρήνους τους—, τὸν τρόπο θανάτου, τὸν συγκλονισμό τοῦ πανελληνίου ἀπὸ τὴν τραγικὴ εἶδηση, τὰ κατὰ προσέγγιση κυβικά ἑκατοστὰ δακρύων τῶν οἰκείων).

Ὡς γνωστὸν πάνω ἀπὸ κάθε ἀρχισυντάκτη τοῦ ἔντυπου ἢ ἠλεκτρονικοῦ Τύπου κρέμεται ἡ δαμόκλειος σπάθη τῆς κυκλοφορίας ἢ ἀντίστοιχα τῆς ἀκροαματικότητας. Πρὶν, μετὰ ἢ στὴ μέση ἐκπομπῆς χωρὶς ἀκροαματικότητα οὐδεὶς διαφημίζει ἢ ἔλλειψη διαφημίσεων γιὰ τὸν Τύπο εὐρείας κυκλοφορίας/ἀκροαματικότητας, πού ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἀποσκοπεῖ καὶ στὴν κερδοφορία, σημαίνει θάνατος.

Ἡ τηλεοπτικὴ κάμερα —ὅπως ἐμπειρικά γνωρίζουμε— δέν ἀρκεῖται νὰ καταγράψει τὰ συμβάντα στό προαύλιο τοῦ νεκροταφείου, τὰ «προκαταρκτικά» δηλαδή τῆς ταφῆς, μέ τὸν πόνο, ἀληθινὸ ἢ ψεύτικο, νὰ σκιάζει τὰ πρόσωπα τῶν τεθλιμμένων. Συχνὰ μπαίνει σχεδόν μέσ στόν λάκκο, φτάνει καὶ κάτω ἀπὸ τὸ «καπάκι» (ὅπως εἶδαμε στὴν κηδεῖα τῆς ἐθνικῆς μας στάρ) ἐπιζητώντας νὰ ρίξει φῶς σέ «ἀνατριχιαστικές» λεπτομέρειες.

Ἀνατριχιαστικές βέβαια γιὰ τοὺς μὴ ἐξοικειωμένους πιά μέ τὸν θάνατο ὀφθαλμοῦ τῆς μεγαλούπολης, ὅπου, γιὰ λόγους ἔλλειψης χρόνου/χώρου καὶ ὑγιεινῆς, τὴν ἐκθεση τοῦ νεκροῦ στό σπῆτι ἢ τὴν ἐκκλησία ἔχει ἀντικαταστήσει τὸ ψυγεῖο καὶ τὸ κλειστὸ φέρετρο. Ἴσως τὴν περιέργεια, πού ἀνάμεσα στὰ ἄλλα προκαλεῖ ὁ θάνατος στοὺς ζωντανούς, νὰ προσπαθεῖ μέ αὐτὸν τὸν χοντροκομμένο τρόπο νὰ ἐκμεταλλευτεῖ ἡ «εἰδησεογραφικὴ» κάμερα, σαλαπατώντας μιὰ ὑπόθεση τόσο προσωπικὴ ὅπως τὸ πένθος.

Μέ ἐκπλήσσει, παρ' ὅλ' αὐτά, τὸ γεγονὸς ὅτι μέχρι σήμερα κανεὶς ἀπὸ τοὺς παρευρισκόμενους οἰκείους νεκροῦ/νεκρῆς πού ἐτάφη «δημόσια» δέν ἀπαγόρευσε στὴν τηλεόραση νὰ παραττεῖ αὐτόκλητα (ἐκτός βέβαια ἂν εἶχε προσκληθεῖ). Ἴσως πάλι νὰ ἐπιζητεῖται αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ «προβολή» ζώντων καὶ τεθνεώτων ἢ ἴσως ἡ ψυχικὴ καὶ σωματικὴ κούραση τῶν συγγενῶν νὰ ὑπαγορεύει τὴν παραίτηση.

Γιατί, ὅμως, ἡ (ιδιωτικὴ) τηλεόραση μᾶς σερβίρει κάθε λίγο καὶ λιγάκι στό δελτίο εἰδήσεων ἑτοιμίες λυπηρῆς γιὰ τοὺς οἰκείους, μακάβριες καὶ γρουσουζικες γιὰ ἐμᾶς τοὺς ἄλλους σκηνές;

Γιὰ νὰ μᾶς ὑπενθυμίσει —ἂν τὸ ξεχάσαμε— ὡς ἐπίγονος τοῦ Σολομῶντος ὅτι τὰ πάντα τε αὐτὸν τὸν κόσμο εἶναι ματαιότης; Ὅσοι διατείνονται ὅτι ἡ τηλεόραση χειραγωγεῖ, θὰ ἔβλεπαν σέ αὐτὴ τὴν ὑπενθύμιση μιὰ προτροπὴ μοιρολατρίας. Ἴσως νὰ τὴν ἐρμήνευαν ἄλλωστε ὡς ἔμμεση ὑπογράμμιση δημοφιλῶς ἀποφθεύγματος, συμβιβασμοῦ μέ τὴν ἰδέα ὅχι τοῦ θανάτου ἀλλὰ τῶν «τυχαίων καὶ ἀμετάβλητων» συνθηκῶν τῆς ζωῆς μας: «ὅ,τι φᾶμε, ὅ,τι πιοῦμε». λέει τὸ τριπλὰ φιλοσοφημένο ρητό.

Ἡ μήπως εἴμαστε ὅλοι μας —ὡς τηλεθεατές— ἀθῶα θύματα σατανικῶν νεκρόφιλων που ἔχουν καταλάβει σημαντικὰ πόστα στὰ ΜΜΕ, μέ σκοπὸ νὰ μᾶς «προσηλυτίσουν» ἐθίζοντάς μας σταδιακὰ καὶ ἀνεπαίσθητα στὴν τηλενεκροφιλία, δημιουργώντας ἔτσι ἕνα κλίμα κοινωνικῆς συναίνεσης γιὰ τὸ ἀποτρόπαιο βίτσιό τους;

Μήπως, τέλος, ἡ μανιώδης προβολὴ κηδειῶν ἐπιφανῶν καὶ μὴ δέν ἀποτελεῖ τίποτα ἄλλο πέρα ἀπὸ τὴν κυριολεκτικὴ διάσταση τοῦ μεταφορικοῦ «θαψίματος», ἄθλημα στό ὅποιο οἱ περισσότεροι ἐπιδιδόμαστε ἀγόγγυστα, ἀναζητώντας τὴ χαϊρέκαχη εὐδαιμονία στὴ «φτυαριά» καὶ στὴν ἀφελή πίστη ὅτι ἐμᾶς ποτὲ κανεὶς —ἄνθρωπος ἢ κανάλι— δέν θὰ μᾶς θάψει;

Λουκία Ρίτσαοντζ

ΜΕΡΣΙ, ΣΙΡΑΚ

του Νίκου Προκόβα

Οταν ο Γάλλος πρόεδρος διέλυε τή Βουλή, πριν από έναμιση μήνα, και προκήρυσσε έκτακτες εκλογές, κανείς δεν θά μπορούσε νά προβλέψει τήν έκβασή τους. Αντίθετα, μάλιστα, οί πάντες θεωρούσαν ότι θά τίσ κέρδιζε ή Δεξιιά, έστω και μέ μικρή διαφορά, καθ' ότι κανένας δεν προκαλεί εκλογές στά καλά καθούμενα γιά νά τίσ χάσει. Έκτός από τόν Σιράκ.

Αν άπορρίψουμε τήν υπόθεση ότι πρόκειται γιά τροτσκι-στη πράκτορα πού έκανε εισοδισμό στό γκαλικό κόμμα, ή μόνη λογική εξήγηση τής ένέργειας του Σιράκ είναι ότι θέλησε νά περιορίσει τήν έκταση τής ήττας πού θά ύφιστατο ή Δεξιιά αν οί εκλογές γίνονταν φυσιολογικά τό 1998, στή λήξη τής πενταετίας. Μάλιστα, ό ξαφνικός τρόπος μέ τόν όποιο ένήργησε ό Γάλλος πρόεδρος θεωρήθηκε άρχικά στοιχείο πολιτικής όξυδέρκειας εκ μέρους του, καθώς έπιασε στόν ύπνο τούς αντιπάλους του. Στίς πρώτες μέρες μετά τή διάλυση τής Βουλής, ή Δεξιιά ήταν αύτή πού έδινε τόν τόνο τών πολιτικών αντιπαραθέσεων και πού επέλεγε τό πεδίο τών ιδεολογικών μαχών, ένώ ό κυριότερος μηχανισμός τής Άριστεράς, τό Σοσιαλιστικό Κόμμα, έμοιαζε ν' άκολουθεί, παρασυρόμενο από τή δύναμη τής άδρανείας περισσότερο παρά από τό πολιτικό του σφρίγος.

Η Δεξιιά πίστεψε πώς ή έπιλογή ήταν σωστή και πώς μπορούσε νά κερδίσει τίσ εκλογές. Τό πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού έτοιμαζε τό λόγο πού θά έδγαζε μέ τήν άνάλυση τών καθηκόντων του... ό Ζιπέ! Και μόνο όταν δγήκαν τ' άποτελέσματα του πρώτου γύρου κατάλαβαν ότι κινδύνευαν νά βγούν κουρεμμένοι από κεί πού πήγαιναν γιά μαλλί κι ότι ή διάλυση τής Βουλής ήταν γκάφα όλκής.

Η έρμηνεία αύτου του μοναδικού γιά τά χρονικά τής 5ης Γαλλικής Δημοκρατίας φαινομένου είναι πολλαπλή: πρώτα άπ' όλα, ή Δεξιιά, στή διάρκεια τών 4 τελευταίων χρόνων τής διακυβέρνησής της, κατέστη ιδιαίτερα αντιδημοφιλής. Τά βασικά κοινωνικά κι οικονομικά προβλήματα τής Γαλλίας όχι μόνο δεν επιλύθηκαν αλλά δξύνθηκαν άνησυχητικά. Η ψαλίδα τών μισθών άνοιξε άκόμη περισσότερο (οί χαμηλοί μισθοί αύξήθηκαν κατά 5% ένώ οί ύψηλοί κατά 10%), ή συμμετοχή του κεφαλαίου στήν προστιθέμενη άξία αύξήθηκε πάνω από 10 ποσοστιαίες μονάδες (σέ βάρος φυσικά τής συμμετοχής τής

έργασίας), τά ύψηλά εισοδήματα έχαιραν πολύ μεγαλύτερων φοροαπαλλαγών άπ' ό,τι τά χαμηλά, οί έπιδότησεις και κάθε είδους άπαλλαγές εισφορών τών έπιχειρήσεων τινάχτηκαν στά ύψη. Ταυτόχρονα, ή άνεργία έσπασε κάθε ρεκόρ (3,5 έκατομύρια άνεργοι, ήτοι 13% του έργατικού δυναμικού). Η έφαρμογή τών όνομαστικών κριτηρίων του Μάαστριχτ, πού έπιβάλλουν δραστική μείωση τών δημοσιονομικών δαπανών, δεν άφήνει περιθώρια γιά κανένος είδους αισιοδοξία γιά τό μέλλον.

Ο Σιράκ έξελέγη όμως Πρόεδρος τής Δημοκρατίας τό 1995 ύποσχόμενος ότι θά μειώσει τίσ κοινωνικές άνισότητες και τήν άνεργία. Δεν μπορούμε νά ισχυριστούμε ότι πέτυχε. Η λαϊκή δυσφορία εκφράστηκε τόσο μέ τήν πτώση τής δημοτικότητας τής κυβέρνησης όσο και μέ τίσ άγωνιστικές κινητοποιήσεις, σαν κι εκείνες του Δεκεμβρίου του 1995. Οί τελευταίες λειτούργησαν ως συνεκτικό στοιχείο τόσο στο συνδικαλιστικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο. Τά κόμματα τής Άριστεράς — και πίο συγκεκριμένα τό κομμουνιστικό, ή άριστερή πτέρυγα τών οικολόγων, τό κίνημα τών πολιτών του Σεβενμάν και τό άριστερό ριζοσπαστικό — όργάνωσαν κοινά φόρουμ κι έτοιμάσαν κοινές πλατφόρμες αίτημάτων τίσ όποιες συνυπέγραψε τό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Η δυναμική αύτή γέννησε ενός είδους «Ένιαίο Μέτωπο», τό όποιο, έν εϋθέτω χρόνω, θά μπορούσε ν' άποτελέσει αντίπαλο δέος στήν κυβέρνηση τής Δεξιιάς. Αυτό ίσως διάστηκε νά προλάβει ό Σιράκ προκηρύσσοντας έκτακτες εκλογές, τόν πρόλαβαν όμως τά γεγονότα. Όταν ή Δεξιιά διαπίστωσε πλέον ότι δεν έχει έπιχειρήματα γιά τήν προεκλογική της εκστρατεία, περιορίστηκε στο νά ξεθάψει τή σκουριασμένη ιδεολογία της περί κομμουνιστικού μπαμπούλα.

Από τήν άλλη πλευρά, ή προεκλογική κάμπάνια τής Δεξιιάς γινόταν μέρα μέ τή μέρα όλο και λιγότερο πειστική. Κατ' άρχάς, τό έπιχείρημα του Προέδρου ότι διέλυσε τή Βουλή γιατί ήθελε μία ισχυρή κυβερνητική πλειοψηφία προκάλεσε μόνο καγχασμούς, καθ' ότι, πριν από τή διάλυση, ή Δεξιιά είχε 477 βουλευτές σέ σύνολο 577, είχε δηλαδή άπολύτως άπόλυτη πλειοψηφία, τήν όποία πέτυχε σέ μία συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία (μετά από δεκαετή διακυβέρνηση του Σοσιαλιστικού Κόμματος, πού συνοδεύτηκε από πολλαπλασιασμό τών κοινωνικών κι οικονομικών προβλημάτων) και τήν όποία άπο-

κλειόταν έξ' όρισμού νά επαναλάβει. "Όλος ό κόσμος κατάλαβε, δηλαδή, ότι ό Πρόεδρος διέλυσε τή Βουλή για νά προλάβει τήν περαιτέρω πτώση κι όχι για νά επιτύχει αύξηση του έκλογικού ποσοστού τής Δεξιάς.

"Ελεϊτα, ή προοπτική αντικατάστασης του Ζιπέ από τον Σεγκέν, ή όποια προτάθηκε ανάμεσα στους δύο γύρους των εκλογών, έπεισε και τους πλέον άφελείς ότι οι ισχυρισμοί περί σταθερής ευρωπαϊκής προσήλωσης τής Γαλλίας δέν ήταν τίποτε άλλο παρά ένα πολιτικάντικο έπιχείρημα: ό Σεγκέν διακρίθηκε κατ' επανάληψη για τίς έντονα αντιμααστριχτικές του θέσεις. Κατά συνέπεια, τό έπιχείρημα «μήν ψηφίζετε τους σοσιαλοκομμουνιστές, γιατί ή πολιτική τους θά έμποδίσει τήν Ευρωπαϊκή "Ενωση» κατερρίφθη από μόνο του. Νά λοιπόν πώς φτάσαμε όχι μόνο στή νίκη τής 'Αριστεράς, αλλά, τό σημαντικότερο, στήν ιστορική ήττα τής Δεξιάς, πού μέ 250 έδρες σημειώνει ένα άπ' τά χαμηλότερα εκλογικά της άποτελέσματα μετά από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Τό Σοσιαλιστικό Κόμμα αναδεικνύεται σέ πρώτο κόμμα τής Βουλής μέ 245 έδρες, δέν έχει, όμως, άπόλυτη πλειοψηφία και θά πρέπει νά συμμαχήσει μέ τά υπόλοιπα κόμματα τής 'Αριστεράς. Οι Οικολόγοι (7 έδρες) δέχονται κατ' άρχάς νά συμμετάσχουν στήν κυβέρνηση, ενώ οι κομμουνιστές, πού διαθέτουν τον μεγαλύτερο αριθμό βουλευτών (38) από τό 1981, δέχονται νά υποστηρίξουν τήν κυβέρνηση των σοσιαλιστών, αλλά θέτουν σκληρούς όρους για τή συμμετοχή τους στήν κυβέρνηση: μείωση του χρόνου τής εβδομαδιαίας άπασχόλησης στίς 35 ώρες, μείωση των έμμεσων φόρων κι αύξηση των άμεσων κι ιδίως τής φορολογίας των ύψηλων εισοδημάτων, άμηση αύξηση ένατό χιλιάδων δραχμών των κατώτατων μηνιαίων άποδοχών...

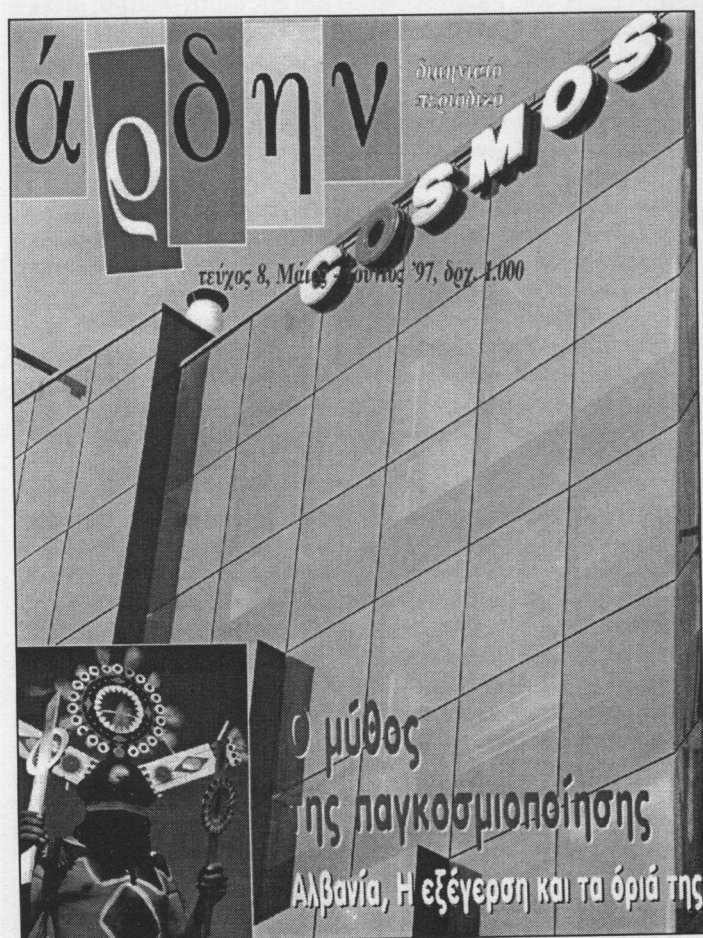
"Αν και τό κλίμα πού ακολούθησε τήν άνακοίνωση των εκλογικών αποτελεσμάτων ήταν μάλλον μετριοπαθές, μέ χαμηλούς τόνους των δηλώσεων και συγκρατημένες έκδηλώσεις χαράς στους δρόμους των μεγάλων πόλεων, αναμένεται γενικά ν' ακολουθήσει μιá περίοδος σχετικής εύφορίας κι έμπιστοσύνης. Στο κάτω κάτω, κανένας δέν πιστεύει ότι τά πράγματα μπορούν νά γίνουν πολύ χειρότερα. Από τήν πρώτη μέρα κιόλας, ή άξία τής μετοχής του Ρικάρ ανέβηκε στο Χρηματιστήριο, άσφαλώς προοιωνίζόμενη καλύτερες μέρες για τήν κατανάλωση των λαϊκών στρωμάτων...

"Όλα πήγαν κατ' εύχην. λοιπόν' ή Ακροδεξιά έχει μέν έκλογική αντιπροσώπευση για πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια. πλην όμως μόνον μέ ένα βουλευτή. "Αν και τό έκλογικό της ποσοστό (15%) είναι ιδιαίτερα άνησυχητικό, στον δεύτερο γύρο υπερψηφίστηκαν οι υποψήφιοι των άλλων κομμάτων κι αποκλείστηκαν οι του 'Εθνικού Μετώπου, πράγμα πού σημαίνει και ότι λειτουργεί κάποιο «δημοκρατικό ένστικτο» άπομόνωσης του Λέ Πέν, αλλά και ότι ή ψήφος σ' αυτό τό κόμμα παραμένει περισσότερο ψήφος διαμαρτυρίας παρά ψήφος πολιτικής έπιλογής.

Μένει, βέβαια, ή περίπτωση του Προέδρου τής Δημοκρατίας πού θ' αναρωτιέται σίγουρα τί μύγα τον τσίμπησε κι αν γίνεται ν' αναιρέσει τήν άπόφασή του για τή διάλυση τής Βουλής!

"Ο Σιράκ έδωσε πανηγυρικά τήν έντύπωση ότι έπαιζε μόνος του κι έχασε. Δέν κατάλαθε ότι ή έρμηνευτική μεταβλητή του τρόπου μέ τον όποιο θά ψήφιζε ό γαλλικός λαός ήταν ή άνεργία κι ή κοινωνική άνισότητα. κατά συνέπεια οι ψήφοι των όπα

δών του δέν του ήταν έξ' όρισμού κατοχυρωμένες. Τόσο ό Μιτεράν όσο κι ό Ζισκάρ ντ' Εσταίιν είχαν πεί ότι αν ό Σιράκ γινόταν Πρόεδρος, θά ήταν ό χειρότερος Πρόεδρος τής 5ης Δημοκρατίας. Μάλλον διαψεύδονται όμως, γιατί χωρίς τον Σιράκ ή 'Αριστερά δέν θά είχε και πολλές έλπίδες νά πάρει τήν έξουσία πριν από τό τέλος του 20ου αιώνα...

Η ΓΑΛΛΙΚΗ «ΕΞΑΙΡΕΣΗ»

των Άγγελου Έλεφάντη και Άνδρέα Πανταζόπουλου

Τρείς «συγκατοικήσεις» κατά τὰ τελευταία δέκα χρόνια είναι πολλές γιὰ ἓνα πολιτικό σύστημα χώρας μητρο-μητροπολιτικής. Προδίδουν ἀστάθεια, ἀδυναμία ἀξιόπιστης διαχείρισης καί ὑπέρβασης μιᾶς ἀλληλοτροφοδοτούμενης πολιτικής καί κοινωνικής κρίσης. Ἐχουν δίκιο ὅσοι διαβάζουν στὰ ἀποτελέσματα καί τῶν δύο γύρων τῶν γαλλικῶν ἐκλογῶν τοῦτο τό σύμπτωμα. Πράγματι, ἡ Γαλλία εἶναι «ἀσθενής», καμιά ἄλλη ἀναπτυγμένη δυτική χώρα δέν ἀλλάζει μέ τόση προθυμία τίς κυβερνήσεις της, δέν τιμωρεῖ μέ τέτοιο παραδειγματικό τρόπο τήν πολιτική της τάξη, ἐνίοτε στὰ ὅρια τοῦ διασυρμού, καμιά κοινωνία δέν ἔχει ὡς τὰ σήμερα, μέσα σέ τόσο μικρό χρονικό διάστημα, μόλις δύο χρόνια, καταφέρει νά κωνιορτοποιήσει καί νά χλευάσει τό νεοφιλελευθερισμό.

Γιατί ἡ ἴττα τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ, τοῦ μέ γαλλικά χρώματα ἔστω, δέν εἶναι μόνο ἐκλογική, τούτη ἡ διάσταση ἀποτελεῖ τό ἐπιστέγασμα διαδικασιῶν μαζικής ἀπόρριψης ἀπό τήν κοινωνία. Στή διετία 1995-97 ἀναδύθηκαν τέτοιες κοινωνικές πρακτικές, πού ἀμφισβήτησαν, πού ἀντιστάθηκαν στήν ταξική λειτουργία τοῦ νεοφιλελεύθερου δόγματος, στή διαλυτική του εἴσοδο ἀκόμα καί στους πλέον μύχιους ἰστούς τῆς ἀτομικής ζωῆς: ἀπό τήν περικοπή κεκτημένων στήν κατάδοση πού ὁ διαδόχτος νόμος Ντεμπρέ προέβλεπε, μιὰ δλόκληρη δέση «φιλελεύθερων» μέτρων ἀπειλήσε τίς ἀντοχές μιᾶς δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας, ἀπαιτώντας τήν ἐν μία νυκτί μετάλλαξή της καί τήν ἐγκατάστασή της στόν ἀγοραῖο ἀτομικισμό.

Ἡ κατάληξη τοῦ νεοφιλελεύθερου δράματος, ἔτσι, δέν ἦταν. δέν εἶναι μιὰ συνήθης ἐναλλαγή στήν ἐξουσία, ἡ κοινωνία τουλάχιστον δέν ψήφισε γι' αὐτό. Οὔτε καί λησμόνησε τήν ἀμετροπέπεια, τὰ σκάνδαλα, τήν ἀγριότητα πολλές φορές πού ἔδειξαν κατά τό παρελθόν οἱ σοσιαλιστικές κυβερνήσεις. Ἐπέλεξε ἓναν δρόμο, μιὰ ἄλλη πορεία, ἔστω κι ἂν ἔχει συνείδηση τῶν ὁρίων. Ἐπέλεξε οὐσιαστικά νά δώσει ἄλλη μιὰ μάχη, χωρίς πολλά ὄπλα, σχεδόν καί χωρίς πρόγραμμα, γιὰ τήν εὐνοϊκότερη γι' αὐτή μετακύλιση αὐτῶν τῶν ὁρίων, ἐπέβαλε ἐν τοῖς πράγμασιν μιὰ ἄλλη θεώρηση τοῦ λεγόμενου πολιτικοῦ ἐφικτοῦ.

Τό ἐπέλεξε καί τό ἐπέβαλε ἡ ἐπιβολή ὁμως προηγήθηκε τῆς ἐπιλογῆς. Καί εἶναι αὐτή ἡ ἐπιβολή, οἱ ἀπανωτές μικρότερες καί μεγαλύτερες κοινωνικές ἐκρήξεις τῆς τελευταίας διετίας πού συνεργοῦν τὰ μέγιστα στήν καταχώρηση, γιὰ σύνθετους ἱστοικούς καί κοινωνικούς λόγους, τῆς γαλλικῆς κοινωνίας ὡς μιᾶς — μέ τήν εὐρεία ἔννοια — **πολιτισμικῆς ἐξαιρέσεως**. Τό γαλλικό ἐργαστήρι ἔχει ἴσως ἀκόμα πολλά νά δώσει...

Στήν Ἑλλάδα, τό ἀποτέλεσμα τῶν γαλλικῶν ἐκλογῶν θεωρήθηκε νίκη τῶν σοσιαλιστῶν. Χαρακτηριστικός ὁ τίτλος τῶν *Νέων*: «Σάρωσαν οἱ σοσιαλιστές». Βέβαια ἡ νίκη αὐτή θά ἦταν ἀδιανόητη χωρίς τό Σ.Κ., οἱ σοσιαλιστές εἶναι ἡ κύρια πολιτική δύναμη τῆς συμπαράταξης τῶν ἀριστερῶν. Τό βασικό, ὁμως, γνώρισμα αὐτῆς τῆς νικητρίας παράταξης εἶναι ὅτι **ὅλα** τά κόμματα πού συνεργάστηκαν καί συνδιαμόρφωσαν τήν παράταξη τῆς *Ἀριστερᾶς*, τό Σοσιαλιστικό, τό Κομμουνιστικό, οἱ Οἰκολόγοι τῆς Βουανιέ, οἱ Ἀριστεροί Ριζοσπάστες, τό Κίνημα Πολιτῶν τοῦ Σεβενμάν καί διάφοροι ἀνεξάρτητοι ἀριστεροί, εἶναι ὅλα δομικά στοιχεία τῆς γαλλικῆς Ἀριστερᾶς. Δομικά, πού σημαίνει ὅτι ἂν ἓνα ἀπ' αὐτά πάψει νά ὑπάρχει, ἔστω τό πιό μικρό, παύει νά ὑπάρχει τό ὅλον ὡς ὅλον. Αὐτή ἄλλωστε ἡ συνειδητοποίηση τοῦ ὅλου μέ τά πολλά στοιχεία — «Ἡ Ἀριστερά εἶναι πληθυντική», δήλωσαν ὅλοι οἱ Γάλλοι ἀριστεροί — γέννησε τήν ἐνωτική δυναμική, τή δυ-

ναμική γενικώς υπέρ του όλου και υπέρ των μερών. Και έφερε τή νίκη, όχι απλώς με τήν παράθεση και τήν άθροιση των (προεκλογικών) δυνάμεων αλλά με τήν υπέρβασή τους. Χωρίς τήν υπέρβαση δέν θά υπήρχε νίκη, νίκη είναι ή υπέρβαση του έαυτου τους. Κι άπ' αυτή τήν άποψη ή νίκη άνήκει σέ όλα τά άριστερά κόμματα: ξανάφτιαξαν τή γαλλική Άριστερά.

Και στην Έλλάδα, έρωτάται, τά πράγματα μπορούν νά παρουήνα δρόμο «άλά γαλλικά»; Είναι εφαρμόσιμη ή συνταγή;

Τό άποτέλεσμα των γαλλικών εκλογών έχει τεράστια σημασία για τήν Έλλάδα, ιδίως διότι επιτρέπει τήν άναδιαπραγματεύση των όνομαστικών κριτηρίων σύγκλισης του Μάαστριχτ. Πραγματικά στην Εύρώπη, με τίς άλλεπάλληλες ήττες του νεοφιλελευθερισμού, υπάρχει ή δυνατότητα για τή διαμόρφωση άλλων μετώπων και τή χάραξη άλλων διαχωριστικών γραμμών. ύπάρχει ή δυνατότητα για μιά κοινωνική Εύρώπη, για τήν όποία δέν μπορεί παρά νά επιχαιρεί ή ελληνική Άριστερά.

Όμως ή «άλά γαλλικά» συνταγή, πού ήδη διάφοροι άρχισαν νά καθουρδίζουν, θά κάνει τό φαί νά «τσικνήσει», γιατί αυτή ή κουζίνα, με έγγχώρια υλικά, δέν είναι τίποτε άλλο παρά ή θυλούμενη Κεντροαριστερά. Στη Γαλλία, τά υλικά είναι άλλα: όλα τά κόμματα είναι άριστερά, όλα είναι άριστερής καταγωγής και προελεύσεως, όλα έχουν τή συνείδηση ότι, μέσα στη διαφορά τους, είναι άριστερά, κι έτσι είναι καταγραμμένα στη συνείδηση του γαλλικού λαού: των φίλων και των αντιπάλων. Κι όλοι μαζί, όπως λέγαμε πιό πάνω, διαμορφώνουν τήν πληθυντική Άριστερά. Έκει.

Εδώ, ή συζήτηση είναι για τήν Κεντροαριστερά. Πού σημαίνει κάποιος είναι τό Κέντρο. Τό όποιο Κέντρο, δηλαδή το ΠΑΣΟΚ, άκόμη και ως προς τά όνομαστικά κριτήρια σύγκλισης του Μάαστριχτ, διακονεί τή γραμμή του μονόδρομου. Το (ξανα)δήλωσε έχθές ο Κ. Σημίτης. Αυτός ο μονόδρομος δέν πάει κατά κεί πού δείχνει ή γαλλική συνταγή.

Άπό τήν άλλη μεριά, τό ΚΚΕ συμβουλεύει τό ΓΚΚ νά μή συμμετάσχει στην κυβέρνηση της Άριστεράς. Μεταφραζόμενη αϊτή ή «συμβουλή» στά ελληνικά δέν σημαίνει τίποτε άλλο άπό άπόρριψη της γαλλικής συνταγής. Πόσο θά έβλεπε π.χ. τό ΚΚΕ νά συνεργάζεται με τόν Συνασπισμό, όταν κεντρική του θέση είναι έξω άπό τήν Εύρώπη; Κι άκόμη πόσο του «πατριωτικοί ΠΑΣΟΚ» —δηλαδή του έθνιστικολαϊκιστικού— ταιριάζουν τα χνώτα του με τόν Συνασπισμό; Πόσο ο ήγεμονισμός του ΠΑΣΟΚ ταιριάζει με τήν άνοιχτότητα άπέναντι στους συμμάχους του πού δείχνει ο Λιονέλ Ζοσπέν; Σοσιαλιστές, κομμουνιστές και οί άλλοι συμπίπτουν στη Γαλλία, για τόν ρατσισμό, για τόν δημόσιο χαρακτήρα του σχολείου και σέ πολλά άλλα δασικά. Άλλά πόσο ο κ. Άρσένης —πού προσπάθησε νά συντρίψει τους εκπαιδευτικούς— και τά μεταρρυθμιστικά του μέτρα λάματα έμπνέονται άπό τό γαλλικό παράδειγμα;

Μπορούμε νά πολλαπλασιάσουμε τά έρωτήματα, προς πολλές κατευθύνσεις. Δέν είναι εύκολο νά φορέσουμε τό γαλλικό κουστούμι. Δέν φταίει τό ρούχο της ώτ κουτύρ, τό κορμί φταίει. Τό κορμί πρέπει ν' αλλάξει. κάτι πού δέν γίνεται με τή μίμηση.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ «ΕΜΠΟΡΙΟΥ ΚΑΙ Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΣΒΟΡΩΝΟΥ

Συνέντευξη με τον Χρήστο Χατζηιωσήφ

Στις αρχές του 1997, κυκλοφόρησε, από τις εκδόσεις Θεμέλιο, η εδώ και χρόνια αναμενόμενη ελληνική μετάφραση της μελέτης του Νίκου Σβορώνου *Τό Έμπόριο της Θεσσαλονίκης τόν 18ο αιώνα*. Σέ αυτήν, ο συγγραφέας, αξιοποιώντας τις γαλλικές αρχειακές πηγές, ιδίως την προξενική αλληλογραφία, και μελετώντας συστηματικά τις συνθήκες, τις διακυμάνσεις, τούς όρους διεξαγωγής του έσωτερικού και έξωτερικού έμποριού τόν 18ο αιώνα, καταλήγει στή δημιουργία της μελέτης της νέας «άστικής τάξης» τών πλοιοκτητών και πλούσιων εμπόρων, πού γεννιέται τότε, στή Θεσσαλονίκη και γενικότερα στά νησιά και στά λιμάνια. Στόχος του είναι, μελετώντας τις οικονομικές συνθήκες στόν έλλαδικό χώρο τόν 18ο αιώνα, νά διαπιστώσει τις οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις του 1821, νά εξετάσει, στό φόντο της οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων, τή διαμόρφωση της έθνικης συνείδησης πού άπολήγει στήν Έπανάσταση.

Τό Έμπόριο της Θεσσαλονίκης γράφτηκε στό Παρίσι, τά έτη 1946-1948, και εκδόθηκε τό 1956 από τις Presses Universitaires de France. Άποτελεί τήν πρώτη μεγάλη έργασία του Σβορώνου στή Γαλλία, άλλα ταυτόχρονα, στήν πραγματικότητα, και τήν τελευταία μέ θέμα τόν νεότερο έλληνισμό. Ήδη, πριν εκδοθεί ή Θεσσαλονίκη, έχει στραφεί πρós τή βυζαντινή ιστορία και τό σύνολο του μεταγενέστερου έργου του, πού παραμένει άμετάφραστο στά ελληνικά, έντοπίζεται στόν τομέα αυτό.

Η Θεσσαλονίκη άποτελούσε ένα από τά «άγαπημένα παιδιά» του μεγάλου ιστορικού, πού τήν εκτιμούσε ως βασικό του έργο. Στή γνωστή αναλυτική συνέντευξη πού δίνει τό 1988, λίγους μήνες πριν από τό θάνατό του, στά Σύγχρονα Θέματα, του τίθεται ή έρώτηση: «Άπό τήν έργογραφία σας, πού άριθμούσε πρó πενταετίας πάνω από 150 λήμματα, υπάρχουν κάποια δοκίμια ή κάποια βιβλία

Άς ξεκινήσουμε μέ τήν «πρώτη γνωριμία» σας μέ τό Έμπόριο της Θεσσαλονίκης — νομίζω ότι έχει ευρύτερο ένδιαφέρον για τούς τρόπους διάδοσης του έργου πριν από τήν τωρινή του έκδοση.

Τό Έμπόριο της Θεσσαλονίκης άποτελεί μία από τις πρώτες επαφές μου μέ τή σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία: τό διάβασα για πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του 1970, όταν σπούδαζα οικονομία στή Χαϊδελβέργη, και τό χρησιμοποίησα στό πλαίσιο ενός κύκλου εργασίας για τήν ελληνική ιστο-

ρία πού διοργάνωσε ο Σύλλογος Έλλήνων Φοιτητών της Χαϊδελβέργης. Μάλιστα τό βιβλίο δέν υπήρχε στήν πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη της Χαϊδελβέργης και μάς τό είχε στείλει ένας συνάδελφος, σέ φωτοτυπίες, από τή βιβλιοθήκη οικονομικής ιστορίας του Κιέλου. Δέν ξέρω τί καταλάβαμε εκείνη τήν εποχή από τό βιβλίο, και όπως δέν υπήρχε κανένας ιστορικός ανάμεσά μας — ήμαστε είτε κοινωνιολόγοι είτε νομικοί είτε φυσικοί είτε μαθηματικοί — τό περιεργαζόμεσταν όλοι μας μέ κάποιο δέος. Άποτελούσε για μάς τήν ύλοποίηση, κατά κάποιον τρόπο, μιας μαρξιστικής ιστοριογραφίας, χωρίς νά καταλαβαίνουμε μέ ακρίβεια ούτε τις θεωρητικές προϋποθέσεις της ούτε τις μεθοδολογικές παραμέτρους της.

* Τό μεγαλύτερο μέρος της συνέντευξης δημοσιεύτηκε στήν έφημερίδα Έποχή, φ. 389, Κυριακή 18.5.97.

ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ»

για τα όποια αισθάνεσθε μία ιδιαίτερη αδυναμία σήμερα: Και ποιά είναι αυτά;» Και απαντά: «Τό δοκίμιο στό όποιο έχω ιδιαίτερη αδυναμία, διότι είναι εκείνο στό όποιο διατυπώνονται οί πρώτες μου σκέψεις για τή νεότερη Ελλάδα. είναι τό άρθρο μου στην Έπιθεώρηση Τέχνης του 1955, για τή μεθοδολογία και τήν εισαγωγή στην έλληνική ιστορία. Από τά νεότερα, τό βασικό μου έργο είναι τό Έμπόριο τής Θεσσαλονίκης, πού μέ έμαθε ένα σωρό πράγματα, μου έμαθε όλους τούς οικονομικούς μηχανισμούς, όχι μόνο τής Τουρκοκρατίας, αλλά και γενικότερα τούς μηχανισμούς τής οικονομίας. Αρκεί νά σās πω ότι για νά γράψω αυτό τό βιβλίο, χρειάστηκε νά μελετήσω στατιστική για περίπου έναν χρόνο. Τό βιβλίο αυτό μου άνοιξε δρόμους. Είναι ή προετοιμασία μου για τήν αντίμετώπιση του οικονομικού φαινομένου».

Ο Σβορώνος επιθυμούσε πολύ μία ελληνική έκδοση τής Θεσσαλονίκης, και ή αγάπη του αυτή και ή φροντίδα για τό συγκεκριμένο βιβλίο ευθύνεται, έν πολλοίς, για τήν πολυετή καθυστέρηση: έπειδή άκριβώς δέν ήθελε τό ελληνικό κείμενο νά αποτελει άπλή μετάφραση του γαλλικού, αλλά μία βελτιωμένη και εμπλουτισμένη έκδοση — τήν όποία τελικά δέν κατάφερε λόγω των ύποχρεώσεων του και τής κατάστασης τής υγείας του. τά τελευταία χρόνια, νά προετοιμάσει — μέ διορθώσεις και συμπληρώσεις πού επιβάλλονταν από τήν ανάπτυξη και τά πορίσματα των νεότερων έρευνών τά χρόνια πού είχαν μεσολαθήσει.

Μέ τήν ευκαιρία τής ελληνικής έκδοσης του βιβλίου, και μέ τή συμπλήρωση στά τέλη Απριλίου όχτώ χρόνων από τό θάνατο του Ν. Σβορώνου, μιλήσαμε, για τό Έμπόριο τής Θεσσαλονίκης, και γενικότερα για τό έργο του Σβορώνου, μέ έναν από τούς πιο κοντινούς, και καλούς, «μαθητές» του: τόν ιστορικό Χρήστο Χατζηιωσήφ, άναπληρωτή καθηγητή στό Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

Επρόκειτο για ένα σεμινάριο, έναν κύκλο εργασίας, όπως τούς αποκαλούσαμε. Ο Σύλλογος ήταν πολιτικοποιημένος, αλλά όχι έμφανως, για νά διατηρήσει τή μαζικότητά του, νά μήν έχουν οί φοιτητές πού συμμετείχαν προβλήματα μέ τίσ ελληνικές άρχές, αφαιρέσεις διαβατηρίων κλπ. — τά όποια όμως δέν τά άποφεύγαμε πάντοτε. Νομίζω ότι ήταν πολιτική ή δουλειά πού γινόταν κι όχι άπλως και μόνο έπιστημονική.

Η δεύτερη έπαφή μέ τό βιβλίο πραγματοποιείται τήν έποχή πού έκπονώ τή διδακτορική μου διατριβή στό Παρίσι, τά έτη 1976-1980, όταν τό ξαναδιαβάζω πλέον μέ άλλο μάτι και νομίζω ότι μου άσκησε μεγάλη επίδραση. Αλλά αυτό αποτελεί ένα άλλο ζήτημα.

Ο Σβορώνος και ο νεος ελληνισμός

Θά ήθελα, συνεχίζοντας, νά αναφερθούμε στό περιεχόμενο και τούς άξονες του Έμπορίου τής Θεσσαλονίκης...

Θά πρέπει, πρώτα πρώτα, νά εντάξουμε τό βιβλίο μέσα στην συνολικότερη σταδιοδρομία του Σβορώνου. Ο Σβορώνος φεύγει τό 1945 από τήν Ελλάδα για τή Γαλλία, ως ένας φέρελτις νέος ιστορικός του νεότερου ελληνισμού. Τό βιβλίο αυτό άποτελει μία διπλωματική εργασία, είναι ή πρώτη μεγάλη εργασία τήν όποία ολοκληρώνει στην Γαλλία, αλλά και ή τελευταία μεγάλη εργασία του στην Γαλλία μέ θέμα τόν νεότερο ελληνι-

σμό. Όπως ο ίδιος έχει πεί στη γνωστή συνέντευξη στα Σίγ-χρονα Θέματα, ή αγορά ζητούσε Βυζάντιο. Όποτε στρέφεται πλέον αποκλειστικά στο Βυζάντιο, διατηρεί όμως πάντα έναν καιμό: να ξαναγυρίσει στη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία.

Γι' αυτό και αγαπούσε πάρα πολύ τη Θεσσαλονίκη ο Σβορώνος. Ήθελε πολύ μιιά έκδοσή της στα ελληνικά. Ύπηρχε μιιά μετάφραση που είχε κάνει, με τήν έγκριση του Σβορώνου. ο Ξενοφών Γιαταγάνας. Η μετάφραση αυτή — που τελικά, δυστυχώς, χάθηκε — δέν έφτασε ποτέ στο τυπογραφείο. Και αυτό δέν όφειλόταν σε μεταφραστικά ζητήματα, αλλά στις άνησυχίες του Σβορώνου: ότι θά έπρεπε τό βιβλίο νά έμπλουτιστεί και νά επικαιροποιηθεί κατά κάποιον τρόπο, και δέν δρηξε ποτέ τόν χρόνο νά τό κάνει.

Θυμάμαι ακόμη — άλλο ένα στοιχείο του ένδιαφέροντός του για τή νεότερη ιστορία — ένα χειρόγραφο μιās δίτομης ελληνικής ιστορίας, που ήθελε και αυτή νά τή δουλέψει σε ολοκληρωμένη μορφή για νά εκδοθεί, τό όποιο τό μετέφερε μαζί του. Όταν λέω μετέφερε, τό έννοώ κυριολεκτικά: Θυμάμαι ότι τό είχε μαζί του σε ένα βαλιτσάκι όταν έρχόταν στην Κρήτη στις άρχές τής δεκαετίας του 1980. Ήταν μιιά ιστορία τής νεότερης Έλλάδας ύποθέτω πολύ πιό αναπτυγμένη σε σχέση με τό βιβλιαράκι που γνωρίζουμε από τή γαλλική σειρά «Τί Ξέρω».

Όταν λοιπόν ο Σβορώνος φτάνει στη Γαλλία, έχει τς πρώτες του επαφές με ανατολιότες, ειδικούς των θεσμών και τής ιστορίας των ανατολικών λαών και επίσης με τόν οικονομικό ιστορικό Έρνέστ Λαμπρούς. Αν πήρε από τούς ανατολιότες τήν τεκμηρίωση σε όρισμένα ζητήματα, τή θεωρία και τή μέθοδο τή δανείζεται από τόν Λαμπρούς. Ο Λαμπρούς είναι ο Γάλλος ιστορικός που άσκησε τή μεγαλύτερη επίδραση στο Έμπόριο τής Θεσσαλονίκης.

Η επίδραση του Ε. Λαμπρούς και ο «κρίσιμος 18ος αιώνας»

Θά ήθελα νά μās μιλήσετε αναλυτικότερα για τό έργο του Λαμπρούς, ο οποίος, ως τό σημειώσουμε, προλογίζει τή Θεσσαλονίκη.

Ο Λαμπρούς εκείνη τήν εποχή έχει δημοσιεύσει δύο βιβλία: ένα για τήν ιστορία των τιμών στον 18ο αιώνα, τό 1932, και τό άλλο για τήν οικονομική κρίση του Παλαιού καθεστώτος και τήν Έπανάσταση, τό 1944. Έντασσόμενος σε μιιά μακρά ιστοριογραφική συζήτηση, που άρχίζει ήδη από τόν 19ο αιώνα, τής όποιας άντικείμενο είναι άν ή Γαλλική Έπανάσταση έρχεται ως αποτέλεσμα κρίσης έξαθλίωσης ή άνόδου. ο Λαμπρούς προσπαθεί νά δώσει μιιά άπάντηση μετρώντας στατιστικές σειρές τιμών και εισοδημάτων όρισμένων κοινωνικών τάξεων, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι ή Γαλλική Έπανάσταση έπέρχεται σε μιιά στιγμή κατά τήν όποια ή μακροχρόνια τάση είναι ακόμα άνοδική αλλά ο ρυθμός άνόδου έχει καμφθεί. Ταυτόχρονα, δρισκόμαστε στο χαμηλότερο σημείο ενός κύκλου και στο χαμηλότερο σημείο μιās κακής συγκυρίας. Και στο σημείο αυτό είναι οι οικονομικές συνθήκες οι όποιες επιτρέπουν τήν έκρηξη τής Έπανάστασης.

Είναι ένα βιβλίο πρότυπο από τήν άποψη τής τεκμηρίωσης, τής στατιστικής έπεξεργασίας των στοιχείων και τής άνάλυσης των παραγωγικών σχέσεων. Άποτελεί πρότυπο μαρξιστικής ιστορίας τής εποχής, με τήν έννοια ότι οι στατιστικές σειρές των τιμών οδηγούν σε σειρές εισοδημάτων και μαζί σε κοινωνικές σειρές και άντιθέσεις. Άπό τήν άλλη, έχει μεγάλες

άδυναμίες στην τελική σύνθεση, δηλαδή όταν πρέπει νά μιλήσει για τό πώς, γιατί συμβαίνει αυτό τό προς έξήγηση γεγονός τής πολιτικής σφαιρας ή σύνδεση άνάμεσα στις οικονομικές και τς πολιτικές εξελίξεις μένει έλλιπής. Άπ' ό,τι ξέρουμε πάλι από συνεντεύξεις ή από μεταγενέστερες τοποθετήσεις, κι ο ίδιος ήθελε νά ξαναπιιάσει αυτό τό πράγμα, έβλεπε συμπληρωματικά στη δική εργασία του τό βιβλίο του Ζώρζ Λεφέβρ Ο μεγάλος φόδος του 1789, όπου μελετά πλέον τς πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις στο φόντο των νοοτροπιών των γαλλικών άγροτικών πληθυσμών για νά μās δείξει τήν έκρηξη και τήν επιτάχυνση τής επανάστασης.

Πιο συγκεκριμένα, ποιά είναι ή επίδραση του έργου του Λαμπρούς στη Θεσσαλονίκη;

Δέν είναι τυχαίο ότι ο Σβορώνος επιλέγει τόν Λαμπρούς για νά κάνει αυτή τήν εργασία. Δέν του προέκυψε τυχαία, ήταν συγκεκριμένη έπιλογή του, καθώς έχει ήδη τό στόχο νά δώσει κλειδιά για νά έρμηνεύσει ένα συνολικότερο φαινόμενο. Μεταφέρει, κατά κάποιον τρόπο, τό ιστοριογραφικό πρότυπο του Λαμπρούς στον 18ο αιώνα, τό συνθετικό μέρος, όμως, που βρίσκεται στο τελευταίο κεφάλαιο, είναι πολύ πιό αναπτυγμένο απ' ό,τι στον Λαμπρούς.

Ο 18ος αιώνας έχει για τόν Σβορώνο ιδιαίτερη σημασία άποτελεί μιιά αποφασιστική καμπή τής ιστορίας του νεότερου έλληνισμού. Θεωρούσε ότι δύο ήταν οι κρίσιμες στιγμές: ή πρώτη, γύρω στον 11ο αιώνα, όταν άρχίζει κατ' αυτόν νά διαμορφώνεται ο νεότερος έλληνισμός. Η δεύτερη είναι ο 18ος αιώνας, όταν έμφανίζεται μιιά οικονομική άνοδος στις περιοχές τής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι όποιες κατοικούνται από έλληνοφώνους πληθυσμούς ή από πληθυσμούς που μπορούν δυνητικά νά αναπτύξουν ελληνική έθνική συνείδηση ή οικονομική άνοδος δημιουργεί έσωτερικές ταξικές διαφοροποιήσεις και κοινωνικές έντάσεις οι όποιες βοηθούν μιιά ριζοσπαστική άμφισβήτηση του καθεστώτος και με αυτό τόν τρόπο κάνουν τήν επανάσταση δυνατή.

Οι όμοιότητες με τόν Λαμπρούς δέν δρισκονται μόνο στο επίπεδο τής έπεξεργασίας των στατιστικών δεδομένων, όπου ο Σβορώνος αναπτύσσει και καθαρά προσωπικούς τρόπους, αλλά στην άναγωγή των οικονομικών δεδομένων στην κοινωνική και πολιτική κατάσταση, που άποτελεί τόν όρίζοντα τής έρευνας και των δύο ιστορικών. Στις εργασίες του Λαμπρούς ο όρίζοντας είναι ή Γαλλική Έπανάσταση, στη Θεσσαλονίκη ή ελληνική κοινωνία τς παραμονές του 1821.

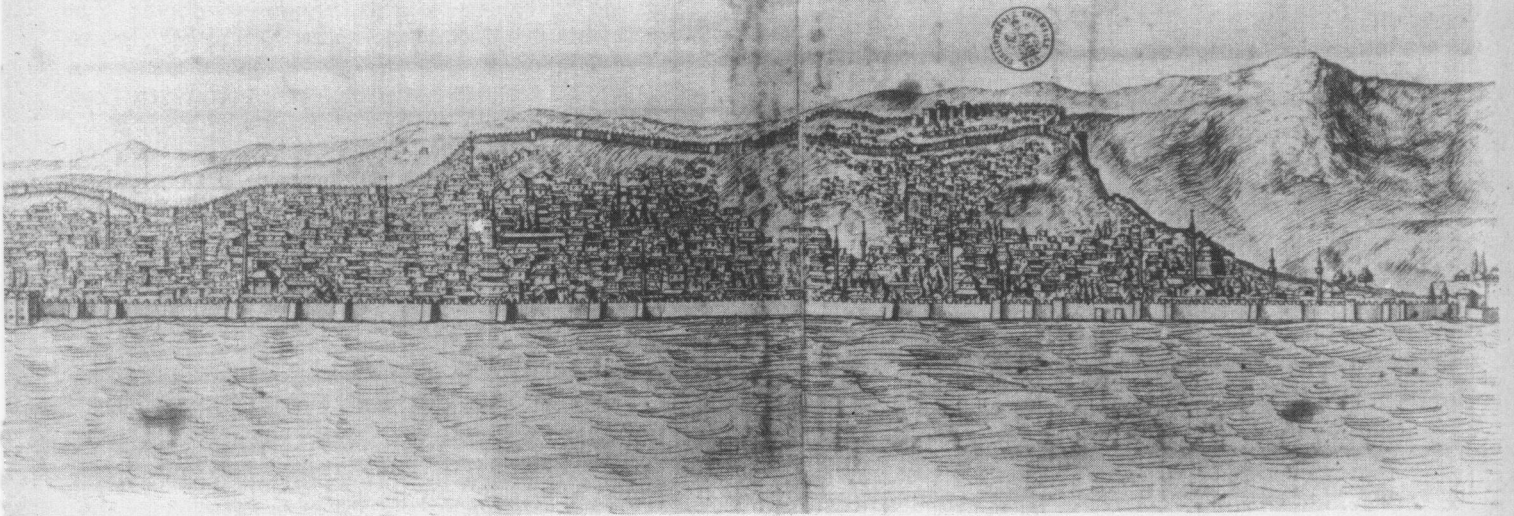
Η μαρξιστική μέθοδος του Σβορώνου

Χαρακτηρίσατε τό βιβλίο του Λαμπρούς πρότυπο μαρξιστικής ιστορίας εκείνης τής εποχής. Πώς θά χαρακτηρίσαμε, αντίστοιχα, τό έργο του Σβορώνου;

Νομίζω ότι για νά καταλάβει κανείς τόν μαρξισμό του Σβορώνου θά πρέπει νά ανατρέξει στο άρθρο του «Σκέψεις για μιιά εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία», τό όποιο δημοσιεύεται στην Έπιθεώρηση Τέχνης τό 1955, και δίνει τό θεωρητικό του στίγμα.

Η πρώτη φράση του άρθρου είναι ότι δέν υπάρχει ιστοριογραφία χωρίς θεωρία, ότι «στη μελέτη τής ιστορίας κάθε τόπου και κάθε εποχής, ο ιστορικός κατευθύνεται, συνειδητά ή μή, από μιιά γενική θεωρία, ακόμα κι όταν γράφει απλή χρονογραφία». Και συνεχίζει άντιτιθέμενος στον «ύποκριτικό άντικειμενισμό, ένα είδος “καθωσπρεπισμού” στην έπιστήμη, που

Vue de la Ville de Salonique Capitale de la Macedoine

τροδομολογικές αξιώσεις ερμηνευτικές, αλλά καταληγει σε μία πολλαπλότητα αιτιών χωρίς οργάνωση και κυρίως χωρίς ιεράρχηση και εισάγει, "τεχνηέντως" ή μή, συνεχείς μεταθέσεις προδλημάτων που οδηγούν σ' ένα χάος χωρίς κέντρο και επίκεντρα. Ο αντίκειμενισμός οφείλει να φτάσει ως τον ιστορικό αγνωστικισμό και την άρνηση της ιστορίας σαν επιστήμης για να 'χει συνέπεια και λογική έντιμότητα».

Στή συνέχεια εκθέτει «τίς βασικές αρχές» που «αποτελούν τη βάση για μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας, όπως και κάθε ιστορίας, κάθε λαού και κάθε περιόδου»: «ότι η ύλική ζωή της κοινωνίας είναι και η πρώτη αιτία της ιστορικής πορείας· ότι η βαθύτερη αιτία των κοινωνικών αλλαγών πρέπει να ζητηθεί στις παραγωγικές δυνάμεις και στις παραγωγικές σχέσεις· ότι η πνευματική ζωή και η ιδεολογία μιάς εποχής εξαρτάται από τη σύνθεση και τη δυναμική της κοινωνίας της εποχής αυτής, που αποτελείται από τάξεις ανταγωνιστικές· και ότι η πάλη των κοινωνικών τάξεων αποτελεί το κέντρο και τη γενεσιουργό αιτία των ιστορικών εξελίξεων». Προχωρώντας και εξηγώντας ότι αυτές οι γενικές αρχές «πρέπει να 'χουν σε κάθε λαό ειδική εφαρμογή», εξετάζει πώς, στον συγκεκριμένο χρόνο και τόπο που εργάζεται ο ιστορικός, το υπεριοκοδόμημα μπορεί να ανεξαρτητοποιείται από τις ύλικές βάσεις και να παίζει το ίδιο πρωταρχικό ρόλο. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου εφαρμόζει αυτές τις μεθοδολογικές αρχές στην ιστορία του νέου ελληνισμού.

Ο πόλεμος που ανοίγει το άρθρο αυτό είναι διμέτωπος. Θα πρέπει να το διαβάσουμε ως μία διπλή απάντηση, σε δύο εναλλακτικές θεωρητικές προτάσεις. Η μία είναι ο μαρξισμός του ΚΚΕ, η ελληνική ιστορία όπως την αντιλαμβάνονταν ο Ζεῦγος π.χ. Καί η αντίθεσή του με αυτή την κάπως σχηματική εφαρμογή ενός τύπου μαρξισμού στην ελληνική ιστορία του είχε προκαλέσει κάποιες έσωκομματικές συζητήσεις και δυσκολίες. Ήδη από τό 1945.

Το κυριο μετωπο, όμως, στρέφεται εναντίον της ελληνικής «εθνικής» ιστοριογραφίας, της ιδεοκρατούμενης ιστοριογραφίας — ή μάλλον, θά έλεγα, ιδεοκρατούμενης ιστοριοδιφίας, αφού υπάρχει τό ιστορικό σχήμα της συνέχειας του ελληνισμού και, κατά τη γνώμη μου, αυτό που κάνουν οι περισσότεροι ιστορικοί μετά τον Παπαρηγόπουλο είναι να βρίσκουν ύλικό για να τεκμηριωθεί τό σχήμα αυτό. Επίσης, νομίζω ότι θά έπρεπε κανείς να εξετάσει τό άρθρο αυτό του Σβορώνου και ως απάντηση σε θεωρητικές και μεθοδολογικές ιστοριογραφικές προτάσεις που έχουν διατυπωθεί με τη μορφή επιφυλλίδων στό Βήμα από τον Κ.Θ. Δημαρά: την περιφημη θεωρία των πολλών αιτιών του Δημαρά, που στην άκρη της μορφή καταλήγει σε ενός τύπου άπροσδιοριστία.

Η αντίδραση του εθνικού κέντρου

Γιά να έπεκταθούμε σε ένα ευρύτερο θέμα, έχετε γράψει ότι, στην πραγματικότητα, η «απάντηση στό προγραμματικό αυτό άρθρο δέν είναι επιστημονική, αλλά διοικητική: τό Β.Δ. της 29ης Ιουνίου 1955, με τό όποιο αφαιρείται η ελληνική ιθαγένεια από τον συγγραφέα του και συγγραφέα της Ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας, που αποτέλεσε την άφορμή για τη λήψη του μέτρου». Πώς μπορούμε να εξηγήσουμε τίς αντιδράσεις αυτές;

Τό αίσθημα άνασφάλειας που προδίδει η αντίδραση αυτή δέν οφείλεται στις εργασίες του Σβορώνου καθ' έαυτές, αλλά στό φόβο ότι η προσέγγισή του μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ιδεολογικό όπλο από την άνασυντασσόμενη, μετά την ήττα της στον έμφύλιο πόλεμο, Άριστερά. Πάντως οι ταγοί της εθνικοφοροσύνης δέν περιορίστηκαν σε αυτή την άμυντική κίνηση. Συνειδητοποιώντας την όριστική πλέον έκπτωση της «εθνικής» σχολής και την άνικανότητα των ύπαρχόντων πανεπιστημίων να άρθρώσουν έναν νέο επιστημονικό και ιδεολογικό λόγο, που

θά μπορούσε να αντιταχθεί στον ανανεωμένο, εκείνη την εποχή, λόγο της 'Αριστεράς, προωθούν την ίδρυση νέων ερευνητικών κέντρων, έξω από τους πανεπιστημιακούς περιόλους. Στο πεδίο της ιστορίας έχουμε τό Νεοελληνικό Κέντρο στην 'Ακαδημία 'Αθηνών (1957) και τά ιστορικά κέντρα του Βασιλικού 'Ιδρύματος 'Ερευνών (1958).

Οί πρωτοβουλίες αυτές άντλοϋν ύποστήριξη, άν όχι έμπνεύσεις, από τούς πέραν του 'Ατλαντικού συμμάχους. Τό Βασιλικό 'Ιδρυμα 'Ερευνών προικοδοτείται μέ μέρος τών άχρησιμοποίητων δραχμικών ύπολοίπων τής άμερικανικής βοήθειας τής έποχής τής άνασυγκρότησης. Τό 'Ιδρυμα Ροκφέλερ, πού, στό πλαίσιο μιάς ευρωπαϊκής στρατηγικής γιά ύποστήριξη τής «μή κομμουνιστικής 'Αριστεράς» ώς του καλύτερου αντίδοτου στην κομμουνιστική άπειλή, είχε ήδη αναλάβει υπό τή σκέπη του άνάλογα ιδρύματα στή Δ. Ευρώπη, χρηματοδοτεί και τό Βασιλικό 'Ιδρυμα.

'Η θέσπιση τών συγκεκριμένων ερευνητικών φορέων δέν πραγματοποιήθηκε χωρίς τήν εκδήλωση άντιθέσεων μέσα στους κόλπους τής πολιτικής και πνευματικής ήγεσίας του κυρίαρχου κοινωνικού συνασπισμού. 'Ανεξάρτητα από τά έπεισόδια αυτά και πέρα από τίς συγκεκριμένες προθέσεις τών ιδρυτών τών ερευνητικών κέντρων, ή θέσπισή τους εγγράφεται μέσα σέ μία γενικότερη κίνηση έκσυγχρονισμού τών πολιτικών και ιδεολογικών μηχανισμών του άστικού κράτους στή μετεμφυλιοπολεμική 'Ελλάδα. Στο πολιτικό επίπεδο έχουμε, τήν ίδια έποχή, τίς κινήσεις γιά τή σύσταση ενός δεύτερου «άριστερότερου» πολιτικού φορέα, πού θά μπορούσε νά εναλλάσσεται στην έξουσία μέ τό τότε κυβερνών κόμμα, μέ τελικό στόχο τή σταθεροποίηση του κοινωνικού συστήματος.

'Η σχολή τών Annales και ό Σβορώνος

'Επανερχόμενοι στό έργο του Σβορώνου, θά ήθελα νά σάς ρωτήσω άν μπορούμε, μέ βάση τίς βασικές μεθοδολογικές του αρχές, στίς όποιες αναφερθήκατε πριν, νά τόν εντάξουμε στό ρεύμα τών Annales, πού κυριαρχεί τήν έποχή εκείνη στή Γαλλία.

'Η άπάντηση είναι άρκετά δύσκολη. 'Από μερικές άπόψεις ναι, και από μερικές άλλες όχι. Τό «ναι» ίσως είναι πίο γνωστό: ό Σβορώνος βρισκείται στό Παρίσι τήν έποχή τών Annales, μέ τό αίτημα τής συνολικής ιστορίας, ζει στό περιβάλλον τους και είναι όπωσδήποτε έπηρεασμένος από αυτά. Τήν ίδια χρονιά μέ τή Θεσσαλονίκη, δημοσιεύει, μάλιστα, και ένα άρθρο στό περιοδικό γιά τή μικρή και μεγάλη άγροτική ιδιοκτησία στό Βυζάντιο.

'Εξάλλου και ό Λαμπρούς είναι μιά προσωπικότητα ή όποία άνήκει και δέν άνήκει, εντάσσεται και δέν εντάσσεται στην ιστοριογραφία τών Annales περίπου γιά τούς ίδιους λόγους μέ τόν Σβορώνο. Τά Annales είναι άρκετά έλαστικά ώστε νά περιλαμβάνουν και μαρξιστές ιστορικούς. 'Ακολουθούν τήν πολιτική τής πολυσυλλεκτικότητας, στην άντιπαράθεσή τους μέ τή μεθοδική σχολή, τή γαλλική έκδοση του θετικισμού, ώς μία πολιτική νομομοποίησης τής δικής τους ιστοριογραφικής τάσης.

'Όσον άφορά τώρα τό «όχι», στό όποιο θά ήθελα νά αναφερθώ αναλυτικότερα, άς μήν ξεχνάμε ότι τά Annales είναι μία ύπο-θεωρητική σχολή, ή όποία μιλάει γιά μέθοδο και μόνο ύπόρρητα γιά θεωρία. 'Απορρίπτει τήν ιστορία πού αναφέρεται ρητά σέ θεωρία, ιδιαίτερα τήν έποχή του Σβορώνου πού

ζει άκόμη ό Λυσιέν Φέβρ. 'Η θεωρία γιά τά Annales και ειδικά στή σκέψη του Φέβρ σημαίνει άναγκαστικά ντετερμινιστική ιστορία, ή όποία άπορρίπτεται. 'Αλλωστε, ή κατ' έξοχήν ντετερμινιστική θεωρία τήν όποία άντιστρατεύονται, έξαρχής, τά Annales είναι ό μαρξισμός. 'Επίσης ό Λυσιέν Φέβρ άρνείται, γενικότερα, τόν έπιστημονικό χαρακτήρα τής ιστορίας. 'Εχω στή μνήμη μου δύο τέτοιες περιπτώσεις. Μιά τό 1922, στό περίφημο διβλίο του 'Ηγή και ή άνθρώπινη εξέλιξη, και ή δεύτερη τό 1941, σέ έναν πολύ ώραιο λόγο στους φοιτητές τής Ecole Normale στό Παρίσι. Σ' αυτόν κάνει μία παραχώρηση λέγοντας ότι ή ιστορία είναι «μελέτη πού διεξάγεται μέ έπιστημονικό τρόπο». Καί εκεί, όμως, καταλήγει στην άπροσδιοριστία. όταν λέει ότι και οι φυσικές επιστήμες δέν έχουν άυστηρές σχέσεις αίτιου-αίτιατου, άναφερόμενος, όπως τίς καταλαβαίνει ό ίδιος, στή θεωρία τής σχετικότητας και τήν κβαντομηχανική.

Λοιπόν, νομίζω ότι ό Σβορώνος είναι άντίθετος συνολικά σέ μία τέτοια θεώρηση. 'Η πρώτη φράση στό άρθρο του 1955 πού αναφέραμε είναι ότι κάθε ιστορικός, άκόμα και άν δέν τό ξέρει, άκολουθεί μία θεωρία. 'Από αυτή τήν άποψη ό Σβορώνος είναι κάτι διαφορετικό από τά Annales.

Σχετικά μέ τή Θεσσαλονίκη ειδικότερα, οι ίδιες πνευματικές και πολιτικές συνάψεις πού έξηγούν τήν επίδραση του Λαμπρούς στό έργο, μäs δίνουν και τό κλειδί τής άπουσίας του άλλου μεγάλου τών Annales, του Φερνάλ Μπρωντέλ. 'Η άπουσία αυτή δέν εκδηλώνεται μόνο μέ τήν έλλειψη τής γεωγραφικής εισαγωγής, πού μετά τή Μεσόγειο του Μπρωντέλ γίνεται άπαραίτητο στοιχείο κάθε ιστορικής διατριβής πού εκπονείται στή Γαλλία, αλλά μέ τή μη άναγωγή του χρόνου και τής οικονομίας στους φυσικούς ρυθμούς του γεωγραφικού πλαισίου. Τά στοιχεία πού επιβραδύνουν τόν ιστορικό χρόνο, γιά τόν Σβορώνο, δέν βρισκονται στον φυσικό γεωγραφικό χώρο πού προτείνει ό Μπρωντέλ, αλλά στα έπίπεδα του έποικοδομήματος απ' όπου εκπηγάζουν άνασταλτικές δράσεις πού έπηρεάζουν τήν τελική έπιβολή τών νόμων τής ύλικής βάσης. Είναι ή μαρξιστική άπάντησή του στον ιστορισμό τής σχολής του Παπαρηγόπουλου και θά καταφύγει σέ αυτή τόσο κατά τήν έρμηνεία προβλημάτων τής βυζαντινής ιστορίας — όπως τό θέμα τής ύπαρξης ή μη φεουδαρχίας στό Βυζάντιο— όσο και κατά τήν έρμηνεία «άδρανειών» τής νεοελληνικής κοινωνίας.

'Η έπικαιρότητα τής Θεσσαλονίκης

'Αν και σέ όσα έχετε πει έμπεριέχεται έμμέσως ή άπάντηση, θά ήθελα νά θέσω και εϋθέως τό έρώτημα: 'Η μετάφραση τής Θεσσαλονίκης, μετά από 40 χρόνια, ποιά χρησιμότητα μπορεί νά διατηρεί; Γιατί έχει γραφεί και είπωθεί ότι τό έργο είναι πιά ξεπερασμένο, ότι ή έκδοση άποτελεί κυρίως άπότιση φόρου τιμής, ότι έρχεται καθυστερημένα, σέ βαθμό πού νά άκυρώνεται ή άξία της.

'Ότι ή έκδοση έρχεται καθυστερημένα είναι άναμφισβήτητο. 'Όμως νομίζω ότι έξακολουθεί νά είναι πολλαπλά χρησιμη. 'Ο μέσος καλλιεργημένος άναγνώστης, όπως συνήθως συμβαίνει, κατά πάσα πιθανότητα θά διαβάσει όρισμένα κεφάλαια, τά συνθετικά, τά όποια δέν θά τόν κουράσουν μέ τίς σειρές τών στατιστικών στοιχείων. Καί πάλι άς μήν άποκλείουμε κάποιος ιστορικός σέ μία διαφορετική ιστοριογραφική προσέγγιση νά ένθουσιαστεί από όρισμένες λεπτομέρειες και νά τίς ξαναχρησιμοποιήσει σέ ένα τελείως διαφορετικό πλαίσιο.

Απο την άλλη πλευρά, σκεφτομαι τους φοιτητες των πανεπιστημίων. Καί εδώ μπαίνει τό ερώτημα πώς εργάζονται τα ελληνικά πανεπιστήμια, ποιά βοηθήματα προσφέρουν στους φοιτητές τους. Πόσοι από τούς φοιτητές μας γνωρίζουν γαλλικά ώστε νά μπορούν νά τό χρησιμοποιήσουν; Εάν λοιπόν θεωρήσουμε ότι τά πανεπιστήμια πρέπει νά παρέχουν ένα μεγάλο εύρος πηγών στους φοιτητές τους, νά τούς ευαισθητοποιούν καί στην ιστορία τής ελληνικής ιστοριογραφίας, νομίζω ότι ή ελληνική έκδοση τής *Θεσσαλονίκης* είναι πάρα πολύ χρήσιμη.

Επίσης, δέν καταλαβαίνω γιατί είναι ξεπερασμένο τό διδύο — εκτός αν αναφερόμαστε σέ ύφολογικά ζητήματα. Έδώ, παρ' όλη τήν προσπάθεια πού έχει γίνει από τούς μεταφραστές καί τήν επιμελήτρια Άννα Μαλικιώση, δέν είναι δυνατόν νά εξαλειφθούν τά ίχνη τού χρόνου.

Αν έννοείτε ότι είναι ξεπερασμένη ή ποσοτική ιστορία, γενικά θά συμφωνούσα μαζί σας. Θά συμφωνούσα ότι ή ποσοτική ιστορία, όπως τήν αντιλαμβάνονταν άμέσως μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, στό πλαίσιο τής ιστοριογραφίας τών *Annales* καί όχι μόνο, είναι ξεπερασμένη. Δέν είμαι, όμως, βέ-

βαιος ότι όσοι ισχυρίζονται ότι ή *Θεσσαλονίκη* είναι ξεπερασμένη τό έννοώ άπλώς έξαιτίας τής χρήσης τής ποσοτικής ιστορίας. Διότι τότε δέν μπορώ νά καταλάβω πώς δεχόμαστε άλλες μελέτες ποσοτικής ιστορίας οι όποιες γράφονται σήμερα από σύγχρονους Έλληνες ιστορικούς, έρευνητικά προγράμματα ποσοτικής ιστορίας τά όποια αναπτύσσονται κ.ο.κ. Εκτός αν έννοούμε ότι ό συνδυασμός ποσοτικής ιστορίας καί μαρξισμού είναι τό ξεπερασμένο. Αυτό είναι ένα θέμα, αν θέλετε, επιστημολογικό, πρós συζήτηση. Πάντως, νομίζω ότι είναι επιστημολογικά περισσότερο ξεπερασμένη ή ύποτιθέμενη χωρίς ιδεολογικούς προσδιορισμούς καί θεωρητικές δεσμεύσεις ποσοτική ιστορία πού γίνεται σήμερα, όσο κι αν θεωρείται πολιτικά έπίκαιρη, καί όχι τό είδος τής ιστορίας τού Σβορώνου.

Η επίδραση στους μεταγενέστερους

Καί μιá τελευταία έρώτηση. Τό *Εμπόριο τής Θεσσαλονίκης* έχει χαρακτηριστεί τομή στην ελληνική ιστοριογραφία

φία. Πώς έκτιμάτε την επίδραση που άσκησε την εποχή που εκδόθηκε και στους μεταγενέστερους ιστορικούς;

Δέν είμαι σέ θέση νά γνωρίζω μέ ακρίβεια πώς έγινε δεκτό τό βιβλίο από τήν έλληνική ακαδημαϊκή κοινότητα και κυρίως από τούς νέους ιστορικούς τής εποχής. Τά σημάδια πού θά μπορούσε κανείς νά άνιχνεύσει είναι μάλλον λίγα, σέ μιά πρώτη φάση ύποσχέσεις γιά τό μέλλον περισσότερο παρά ολοκληρωμένα έργα. Έξάλλου και όρισμένοι από τούς πιά άνήσυχους τότε θεωρούσαν τούς έαυτούς τους φιλολόγους άκόμα και όχι ιστορικούς, τούς θεωρούσαν θεράποντες τής μίας, τής «νεοελληνικής» επιστήμης.

Φυσικά, τίς τομές τίς ανακαλύπτουμε εκ τών ύστέρων, άν δέν τίς κατασκευάζουμε. Άν, όμως, δεχθούμε ότι οι πραγματικές άλλαγές στή θεωρία, τή μέθοδο και τό αντικείμενο τής ιστοριογραφίας δέν είναι κατά κύριο λόγο άποτέλεσμα τής έσωτερικής εξέλιξης τής επιστήμης, αλλά μάλλον έξωτερικών, κοινωνικών παραγόντων, τότε τό βιβλίο του Σβορώνου, άν και τό πρώτο ένός νέου ιστοριογραφικού είδους και ήθους, δέν άποτελεί από μόνο του τομή. Η μεγάλη μεταβολή συντελείται περίπου δύο δεκαετίες άργότερα, όταν αίρονται μιά σειρά άνασταλτικοί παράγοντες και οι κοινωνικοί επιστήμονες εκτίθενται σέ ένα καταταγισμό πρωτόγνωρων γι' αυτούς θεωριών και πρακτικών. Όρισμένες από τίς εργασίες πού έγιναν τότε επηρεάζονται άμεσα από τή Θεσσαλονίκη. Δέν έχει παρά νά συγκρίνει κανένας τό Έμπόριο τής Πελοποννήσου στό 18ο αιώνα του Βασίλη Κρεμμυδά —ό τίτλος και μόνο παραπέμπει στό βιβλίο του Σβορώνου— μέ τήν Πελοπόννησο κατά τήν δευτέραν Τουρκοκρατίαν του Μ. Σακελλαρίου γιά νά δεί τήν άλλαγή. Γενικότερα όμως, άς σημειώσουμε, ό Σβορώνος είναι μιά μόνο μορφή, έστω και πιά οικεία σέ έμάς λόγω καταγωγής, σέ ένα πολύμορφο, σύνθετο διεθνές διανοητικό τοπίο. Θά πρεπε έπίσης ίσως νά άναζητήσει κανείς τήν επίδρασή του στους ιστορικούς του Βυζαντίου, άφού όταν κυκλοφόρησε ή Θεσσαλονίκη έχει ήδη στραφεί προς τήν έρευνα τής βυζαντινής ιστορίας. Δέν γνωρίζω τόσο καλά αυτόν τό χώρο, πάντως έχω τήν έντύπωση ότι ή δύναμη τής αδράνειας ήταν εκεί μεγαλύτερη απ' ό,τι στή νεότερη και σύγχρονη ιστορία.

Κλείνοντας, θά ήθελα νά τονίσω ότι γιά ν' άποτιμήσουμε τή συμβολή του Σβορώνου θά πρέπει νά έχουμε υπόψη μας ότι ό Σβορώνος υπήρξε ένα πρότυπο όχι μόνο ιστοριογραφικό, αλλά και ήθικό. Ένωθεσ ότι είχε μιά άκεραιότητα, τήν αντίλη-

ψη ότι έπιτελούσε ταυτόχρονα κοινωνικό λειτουργήμα και έπιστημονικό έργο. Φυσικά είχε και τίς άντιφάσεις του. Μπορούσε, λ.χ., νά κάνει συχνά λανθασμένες έπιλογές σέ προσωπικό επίπεδο. Νομίζω, όμως, ότι αυτό πού ένοχλούσε, και ένοχλούσε πολλούς, ήταν ή στρατεύσή του, ή ήθική του άκεραιότητα και πολύ λιγότερο τά τυχόν λάθη του.

Βιβλιογραφική σημείωση

Σχετικά μέ τά άρθρα και βιβλία του Ν. Σβορώνου πού άναφέρονται στή συνέντευξη: Η Ιστορία τής Νεότερης Ελλάδας (1953), στή γαλλική σειρά «Que sais-je» (Τί ξέρω), μεταφράστηκε στά έλληνικά από τήν Αικατερίνη Άσδραχά και κυκλοφόρησε, μέ προσθήκη προλεγόμενων του συγγραφέα και βιβλιογραφικού οδηγού του Σπύρου Άσδραχά, από τίς εκδόσεις Θεμέλιο, τό 1976. Είναι ή γνωστή μας Έπισκόπηση τής Νεοελληνικής Ιστορίας, ή όποία εκτοτε γνώρισε άλλεπάλληλες έπανεκδόσεις.

Τό άρθρο του Ν. Σβορώνου «Σκέψεις γιά μιά εισαγωγή στή νεοελληνική ιστορία», πού δημοσιεύτηκε στήν Έπιθεώρηση Τέχνης (τχ. 3, Μάρτιος 1955), συμπεριλήφθηκε, στή συνέχεια, στόν τόμο όπου συγκεντρώθηκαν παλιότερα και νεότερα άρθρα του, Άνάλεκτα τής Νεοελληνικής Ιστορίας, Θεμέλιο, Άθήνα 1982, σελ. 65-74.

Η έκτενής συνέντευξη του Ν. Σβορώνου στό περιοδικό Σύγχρονα Θέματα δημοσιεύτηκε στό τριπλό τεύχος-άφιέρωμα στήν ιστοριογραφία του νέου έλληνισμού (τχ. 35-37, Δεκέμβριος 1988). Στή συνέχεια εκδόθηκε σέ άυτοτελή τόμο, μαζί μέ τή συνέντευξη του Κ.Θ. Δημαρά στό ίδιο άφιέρωμα: Κ.Θ. Δημαράς, Ν. Σβορώνος Η μέθοδος τής ιστορίας, Ιστοριογραφικά και άυτοβιογραφικά σχόλια. Συνεντεύξεις μέ τούς Στ. Πεσμαζόγλου και Ν. Άλιβιζάτο, Άγρα, Άθήνα 1995.

Τά πλήρη στοιχεία τής έλληνικής έκδοσης τής Θεσσαλονίκης: Τό Έμπόριο τής Θεσσαλονίκης τόν 18ο αιώνα, Μετ. Σπύρος Άσδραχάς, Ξενοφών Γιαταγάνας, Φίλιππος Ηλιού, Θανάσης Καλαφάτης, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Θεμέλιο, Άθήνα 1996.

Τή συνέντευξη πήρε ό Στρατής Μπουρνάζος

ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΙΑ ΑΡΧΑΡΙΟΥΣ

— Η πιο σύγχρονη μέθοδος εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας —

Μόλις κυκλοφόρησε

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ... Η άλλη άποψη στο βιβλίο

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΗ

τῆς Μαρῶς Τριανταφύλλου

Μάθημα μυθολογίας, ξεχωριστό μάθημα μυθολογίας, στά σχολεία μας δέν ὑπάρχει. Περιστασιακά κι ἀποσπασματικά μαθαίνουν τά παιδιά μας κάποιους μύθους στό δημοτικό. Στό γυμνάσιο διδάσκονται τήν *Ὀδύσεια* καί τήν *Ἰλιάδα* χωρίς πραγματική γνώση τοῦ μυθικοῦ ὑπόβαθρου τῶν ἐπῶν — καί δέν εἶμαι καθόλου σίγουρη ἂν τό νά μπορεῖ ἓνα παιδί νά ἀναγνωρίζει τήν *ἐπική εἰρωνεία* εἶναι γνώση σημαντικότερη ἀπό τήν Τιτανομαχία. Ἀλλά ἐδῶ ἴσως κανεῖς δέν ἔχει πάρει στά σοβαρά πῶς μέγιστος ἀριθμός μαθητῶν τῆς Β' γυμνασίου δέν συνειδητοποιεῖ πῶς ἡ *Ἰλιάδα* εἶναι ἔπος τοῦ Ὀμήρου, ὅπως καί ἡ *Ὀδύσεια* πού διδάχτηκαν τήν προηγούμενη χρονιά («Ὀμηρο κάναμε πέρυσι, φέτος κάνουμε *Ἰλιάδα*»)... Στό τέλος τοῦ γυμνασίου καί στό λύκειο διδάσκονται τήν τραγωδία πάλι μέσα στήν ἴδια ἄγνοια. Οἱ μαθητές τῆς Γ' δέσμης τελειώνουν τό λύκειο καί ἐνδεχομένως εἰσάγονται στό πανεπιστήμιο γνωρίζοντας ἴσως ἄριστο συντακτικό καί γραμματική, ἀγνοώντας ὅμως στή μέγιστη πλειοψηφία τους τή μυθολογία. Καί χωρίς τούς μύθους, νομίζω, αὐτό γιά τό ὁποῖο δείχνει νά κόπτεται ἡ ἑλληνική πολιτεία, ἡ ἐθνική ταυτότητα, κολοδώνεται ἐπικίνδυνα.

Ἡ ἐπενένταξη τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν στό γυμνάσιο, ἐκτός τῶν ἄλλων, εἶχε ὡς φυσική συνέπεια τήν ἀνάγκη νά ἀλλάξει ἡ ὕλη τοῦ μαθήματος στό λύκειο, ἀφοῦ τώρα οἱ μαθητές, ὑποτίθεται, καί πάντα θεωρητικά μιλώντας, ἔρχονται ἔχοντας βασικές γνώσεις ἀρχαίων ἑλληνικῶν. Ἀπό φέτος, λοιπόν, ἡ ἐξάωρη ὑποχρεωτική διδασκαλία τῶν ἀρχαίων στήν πρώτη λυκείου χωρίζεται ὡς ἑξῆς: 1 ὥρα γραμματική καί συντακτικό, 3 ὥρες διδασκαλία ἀπό πρωτότυπο κείμενο (*Ξενοφώντας*, Ἀρριανός καί Λυσίας ἀπό ἓνα τρίμηνο ὁ καθείς) καί 2 ὥρες ἐργασίας πάνω σέ μεταφρασμένα κείμενα. Γιά φέτος τουλάχιστον ὡς ὕλη τῶν ἀρχαίων ἀπό μετάφραση ὀρίστηκε ὁ *Ὑπέρ Ροδίων λόγος* τοῦ Δημοσθένη, ὁ *Πανηγυρικός* τοῦ Ἰσοκράτη (ἀπό τό σχολικό βιβλίο τῆς Β' γυμνασίου καί οἱ δύο) καί λυρική ποίηση (ἀπό τό βιβλίο τῆς Γ' γυμνασίου). Ἐπειδή ὁ *Πανηγυρικός* εἶναι μεγάλης ἐκτάσεως λόγος, οἱ ἀρμόδιοι ἔκριναν σκόπιμο νά ἀφαιρέσουν κάποιες παραγράφους ἀπό τήν ὑποχρεωτική διδασκαλία (αὐτές συνήθως διδάσκονται πολύ συνοπτικά, ἐν

εἶδει γέφυρας γιά τό ἐπόμενο μέρος, πού ἀναλύεται λεπτομερῶς). Τό ἀναλυτικό πρόγραμμα, λοιπόν, ὀρίζει πῶς, μεταξύ ἄλλων, ἀφαιρεῖται ἡ ἐνότητα τῶν παραγράφων 51 - 70 τοῦ *Πανηγυρικοῦ*, πού μέ πλαγιότιτλο τό βιβλίο πληροφορεῖ ὅτι τό θέμα τους εἶναι «Πολεμικές ὑπηρεσίες τῆς Ἀθήνας πρὶν τά Μηδικά». Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐνότητος ἀφιερώνεται στό μῦθο ἐκεῖνο σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἡρακλῆ ζήτησαν τή βοήθεια τῶν Ἀθηναίων γιά νά κερδίσουν τό θρόνο πού δικαιοματικά τούς ἀνήκε, ἀλλά εἶχε καταχραστεῖ ὁ Εὐρουσθέας. Δηλαδή πρακτικά τό ἀναλυτικό πρόγραμμα στερεῖ ἴσως τή μοναδική εὐκαιρία πού ἔχει ὁ Ἕλληνας μαθητής νά γνωρίσει τό μυθολογικό ὑπόβαθρο τῆς διαμάχης Ἀθήνας-Σπάρτης καί νά καταλάβει, ὅσο εἶναι δυνατόν, τή λειτουργία τοῦ μύθου, τή δύναμή του, καί — συγχωρήστε μου τή βαρύγδουπη λέξη — τό μεγαλεῖο του. Νά νιώσει, μ' ἓναν λόγο, πῶς οἱ μῦθοι ἀναδιώνουν μιὰ πραγματικότητα μέ μορφή διήγησης, ἀπαντώντας σέ μεγάλα ἐρωτήματα, ὑπαρξιακά καί πολιτικά. Ἄν μάλιστα, λάβουμε σοβαρά ὑπόψη πῶς τήν ἔλλειψη μυθολογικῆς γνώσης καλύπτει ἡ ἄθλια — καί ὑποπτη — διαστρέβλωση καί ἡ αἰσθητική ἀηδία νεόκοπων σειρῶν στήν τηλεόραση μέ τεράστια τηλεθέαση — ὅπως ὁ «Ἡρακλῆς» καί τό θηλυκό του ἀντίστοιχο, ἡ «Ζίνα» — δυσκολευόμαστε νά κατανοήσουμε τή λογική τῶν ἐκπονημάτων τά ἀναλυτικά προγράμματα τῶν σχολείων μας.

Σέ πείσμα, λοιπόν, ὅσων θεωροῦν τή μυθολογία περιττή (ἀναρωτιέμαι, ὑπάρχει ἄραγε κάποιο τμημά, ἄς ποῦμε Κλασικῆς Φιλολογίας στίς Φιλοσοφικές Σχολές μας, πού νά διαθέτει μιὰ ἀνεξάρτητη μονάδα μελέτης τοῦ ἀντικειμένου;), νά συνεχίσουμε νά διηγώμαστε τούς μύθους, ξανά καί ξανά, ὅπως μποροῦμε καί ὅσο μποροῦμε. Ἔστω καί γιά τή χαρά τῆς ἀφήγησης τους. Καί μᾶς καί τό ἔφερε ὁ λόγος, ἀπ' ἀφορμή τήν παραπάνω παρατήρηση γιά τό σχολικά προγράμματα, νά ποῦμε ἄλλη μιὰ φορά, σάν παραμῦθι, τή γέννηση τοῦ Ἡρακλῆ.

Στήν ἀρχή ἦταν ὁ Περσεάς, πού γεννήθηκε ἀπό τά ἀγκαλιόσματα τοῦ Δία μέ τή Δανάη. Αὐτόν πού φοβισμένος ὁ παππούς του μήπως τοῦ πάρει τό θρόνο, σύμφωνα μέ τήν προφη-

τεία, ὅμοια προφητεία μ' αὐτὴν πού συνοδεύε τὸν θεϊκό πατέρα του στὴ δική του γέννηση, τὸν ἔκλεισε μὲ τὴ μάνα του σ' ἓνα καλάθι καὶ τὸν πέταξε στὴ θάλασσα. Εἶναι ὁ Περσέας, πού σώθηκε ἀπ' τὰ κύματα, μεγάλωσε, ἀναμετρήθηκε μὲ τὴ Μέδουσα κι ἔσωσε ἀπ' τὰ νύχια τῆς τὴν ὁμορφὴ Ἀνδρομέδα, κι ὅπως συνήθως συμβαίνει στοὺς μύθους τὴν παντρεύτηκε κι ἀπόκτησε μαζί τῆς πέντε γιούς καὶ μιὰ κόρη. Ἀπὸ τὸν γιό τοῦ Περσέα, τὸν Ἡλεκτρώνα, καὶ τὴν Ἀναξώ, πού ἦταν κι ἀνιψιά του — κόρη τοῦ ἀδερφοῦ του, τοῦ Ἀλκαίου, γεννήθηκε ἡ Ἀλκμήνη, πού ἡ ὁμορφιά τῆς λάβωσε τὸν Δία. Αὐτός, παίρνοντας τὴ μορφὴ τοῦ νόμιμου συζύγου τῆς, τοῦ Ἀμφιτρίωνα, ἀδελφοῦ τῆς μητέρας τῆς, κάποτε πού αὐτὸς ἔλειπε σὲ πόλεμο, κοιμήθηκε μὲ τὴ θνητὴ γυναίκα κι ἐπειδὴ οἱ ἔρωτες τῶν θεῶν εἶναι πάντα γόνιμοι, αὐτὴ γέννησε ἓνα ξεχωριστό παιδί, τὸν Ἡρακλῆ. Ἄλλοι μύθοι μάλιστα μαρτυροῦν πὼς δὲν ἦταν ἀπλῶς ἡ ὁμορφιά τῆς Ἀλκμήνης πού τράδηξε τὸν πατέρα τῶν θεῶν. Τ' ὄνομά τῆς δείχνει πού ἦταν δυνατὴ καὶ ὑγιής καὶ ὁ Κρονίδης, λένε, ἤθελε ν' ἀποκτήσει ἓναν γιό δυνατὸ καὶ σπουδαῖο, πού θά γινόταν ὁ λυτρωτὴς τῶν ἀνθρώπων. Κι ὁ κυβερνήτης τους. Καὶ λένε ἀκόμα οἱ μύθοι πὼς ὅταν ἔφτασε σ' αὐτὴν ἐκείνη τὴ μεγάλη νύχτα τῶν ἐρώτων τους — πού ἔτσι τὸ 'κανε ὁ θεὸς καὶ κράτησε τρία μερόνυχτα — ἔβρεχε μιὰ χρυσὴ βροχὴ — ὅπως τότε, μὲ τὴν προγιαγιά τῆς, τὴ Δανάη. Λές κι αὐτὴ ἡ ἐπανάληψη τῶν συνθηκῶν σύλληψης προσπαθεῖ νὰ δείξει μιὰ πορεία πρὸς τὴν τελειότητα. Κάθε φορὰ τὸ πλάσμα πού γεννιέται εἶναι πιὸ δυνατὸ καὶ σπουδαῖο. Κάθε φορὰ τὸ νεογέννητο παιδί ἔχει περισσότερες πιθανότητες νὰ ἐκπληρώσει τὴ μεσσιανικὴ προφητεία πού συνοδεύει — ρητὰ ἢ ἄρηρτα — τὸν γιό τοῦ θεοῦ.

Τὸ παιδί τὸ εἶπανε, λοιπόν, Ἡρακλῆ. Σύμφωνα μὲ μιὰ ἐτυμολογικὴ θεωρία, ἡ ρίζα ἢρ πού συναντάμε στ' ὄνομά του σημαίνει λάμψη, εὐγένεια — κι ἀν εἶναι ἔτσι, τότε Ἡρακλῆς εἶναι αὐτὸς πού ἡ λάμψη του τὸν κάνει ξακουστό, αὐτὸς πού ἀπὸ τὴν εὐγένειά του δοξάζεται. Εἶναι ἡ ἴδια ρίζα πού βρῖσκεται στὸν ἥρωα, πού βρῖσκεται καὶ στὸ ὄνομα τῆς Ἥρας, τῆς λαμπρῆς θεᾶς, τῆς εὐγενοῦς. Τῆς Ἥρας πού εἶναι ἡ ἐπίσημη σύζυγος τοῦ Δία, αὐτὴ πού πιὸ πολὺ θά μισήσει τὸ γιό τῆς Ἀλκμήνης, τῆς δυνατῆς. Τὸν Ἡρακλῆ θά μισήσει, πού τὴν κουβαλεῖ μέσα στ' ὄνομά του.

Ὁ Ἡρακλῆς γνώρισε τὴν ὀργὴ τῆς θεᾶς ὅταν ἦταν μέσα ἀκόμη στὰ σπλάχνα τῆς Ἀλκμήνης. Σὰν ἦρθε ἡ μέρα τοῦ τοκετοῦ, ὁ Δίας καυχῆθηκε πὼς τὸ παιδί πού θά γεννιόταν τώρα, θά γινότανε κυρίαρχος τοῦ κόσμου τῶν ἀνθρώπων, τοῦ κόσμου τῶν Ἑλλήνων. Μὲ πονηριά ἡ Ἥρα τὸν βάζει νὰ ὀρκιστεῖ πὼς πράγματι τὸ πρῶτο παιδί πού θά γεννιόταν ἐκείνη τὴν ἡμέρα, θά κυριαρχοῦσε, κι ὅταν ὁ Δίας τὸ ἔκανε, αὐτὴ πέταξε γρήγορα στὸ Ἄργος, στὴ Νικίππη, τὴ γυναίκα τοῦ Σθένελου, πού ἦταν γιός κι αὐτὸς τοῦ Περσέα. Αὐτὴ ἦταν ἔγκυος στὸν ἔβδομο μήνα. Καὶ τότε ἡ θεὰ διέταξε τὶς Μοῖρες καὶ τὴν Εἰλείθνια, τὶς θεές πού παρευρίσκονται στοὺς τοκετούς κι ἔχουν ἀπεριόριστη δύναμη πάνω τους, νὰ δέσουν τὰ χέρια τους μπροστὰ στὴν πόρτα τῆς Ἀλκμήνης, σημάδι φρικτὸ πὼς ἡ ἐτοιμόγεννη θά τὰ βρῖσκε δύσκολα καὶ θά τῆς ἔπαιρνε πολὺ, σὲ χρόνο καὶ σὲ πόνο, νὰ φέρει στὸν κόσμο τὸ παιδί τῆς. Ἐνῶ, στὸ μεταξύ, ζήτησε καὶ πέτυχε ἀπ' τὶς θεές νὰ ἐπιταχύνουν τὸν τοκετὸ τῆς Νικίππης. Ἔτσι κι ἔγινε κι ἦρθε πρῶτος στὸν κόσμο, πρόωρα, ἑπτὰ μηνῶν μονάχα, ὁ Εὐρυσθέας, κι ὁ Δίας ἔπρεπε νὰ ἐκπληρώσει τὸν ὄρκο πού ἄσκεφτα ἔδωσε. Κι ὁ Εὐρυσθέας βασίλευσε στὴν Πελοπόννησο.

Ἡ Ἀλκμήνη ἔμεινε τέσσερις μέρες νὰ πονᾷ καὶ νὰ μὴ λυτρωθεῖ. Κι ἴσως νὰ συνεχιζόταν γιὰ πολὺ τὸ μαρτύριό τῆς ἀκό-

μη, ἀν δὲν τύχαινε νὰ περάσει ξαφνικὰ μπροστὰ ἀπ' τὶς θεές μιὰ νυφίτσα. Αὐτὲς τρώμαξαν πολὺ, πετάχτηκαν ὄρθιες, ἔλυσαν τὰ χέρια κι ἔτσι μπόρεσε ἡ Ἀλκμήνη νὰ γεννήσει τὸν Ἡρακλῆ, τέσσερις μέρες ἀργότερα ἀπὸ τὸ κανονικὸ — κι αὐτὸς νὰ χάσει τὸ θρόνο. Ὅμως κανεὶς θεὸς ἢ ἀνθρωπος δὲν μπόρεσε νὰ τὸν ἐμποδίσει νὰ γίνε τόσο λαμπρὸς καὶ σημαντικὸς, ὅσο τοῦ τὸ 'ταξε τ' ὄνομά του. Πρότυπο τοῦ ἄντρα δηλαδή, ὅπως τὸ θέλησαν καὶ τὸ διαμόρφωσαν οἱ φυλές πού κατέβηκαν ἀπ' τὸν Βορρᾶ καὶ κατοίκησαν τὴν Ἑλλάδα, φέροντας μαζί τους τὴν πατριαρχία, τὴ μονογαμία καὶ τὰ σπέρματα τῆς θρησκείας τῶν Ὀλυμπίων.

ΝΙΚΟΣ Β. ΡΟΤΖΩΚΟΣ

Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα

ΠΛΕΘΡΟΝ/ΔΟΚΙΜΕΣ

ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΜΠΟΣ:

ΕΝΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ-ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ 20οῦ ΑΙ

Μέ ἀφορμή τόν «Κήπο τῶν ἡδονῶν» καί τή σχέση του μέ τήν ἐποχή μας

τῆς Ἀλεξάνδρας Δημακοπούλου

Σχευεῖς με ἀφορμή τον «Κήπο των ἡδονῶν» καί τή σχέση του μέ τήν ἐποχή μας.

Πόσο κοντά στό τέλος τοῦ 20οῦ αἰώνα μπορεί νά δοῦνται ἕνας ζωγράφος τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰώνα καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου; Μ' ἄλλα λόγια, πόσο τά θέματα πού τόν ἀπασχόλησαν εἶναι διαχρονικά καί μποροῦν νά μᾶς ἀπασχολοῦν σήμερα;

Μέ τί τρόπο κατόρθωσε, παίρνοντας ἀφορμή ἀπ' τό παραδοσιακό θρησκευτικό θεματολόγιο, νά μεταμορφώσει τό παραδοσιακό σέ σύγχρονο κάθε χρονικῆς στιγμῆς;

Θά σταθῶ σ' ἕνα ἀπ' τά πιό πολυσυζητημένα ἔργα του, στόν «Κήπο τῶν ἡδονῶν». Ὅχι πῶς ἔχω νά προσθέσω κάτι σέ σχέση μέ τήν ἐρμηνεῖα πού ἔχει κατά καιροῦς δοθεῖ ἀπό τοὺς εἰδικούς. Κάτι τέτοιο, ἐξᾴλλου, θά ἦταν ἔξω ἀπ' τό πλαίσιο τῶν δυνατοτήτων, τῶν γνώσεων καί τῶν φιλοδοξιῶν μου. Αὐτό πού μοῦ ἔδωσε ἀφορμή γιά τή διατύπωση τῶν σκέψεων πού ἀκολουθοῦν εἶναι ὁ βαθμός πού, κατά τή γνώμη μου, ὁ πίνακας αὐτός προσεγγίζει τή σύγχρονη τραυματικότητα

ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΜΠΟΣ (περ. 1450-1516)

Ζωγράφος τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰ. καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. ἀπ' τό Hertogenbosch, μιά πόλη δώδεκα μίλια ἀπό τήν Ἀμβέρσα. Χαρακτηριστικά τοῦ ἔργου του ἡ αἰνιγματικότητα, ἡ πολυσημαντικότητα, τό φανταστικό, ὁ ἀπόκρυφος συμβολισμός, ἐκφράζει τοὺς φόβους τόσο τοῦ παρόντος, ὅσο καί τήν ἀνησυχία τοῦ ζωγράφου γιά τό μέλλον. Γιά τή θέση τοῦ φανταστικοῦ στό ἔργο του θεωρήθηκε ὅτι ἔπαιξε καθοριστικό ρόλο γιά τήν ἐπιβολή τοῦ σουρεαλισμοῦ.

Ἀπ' τό ἀριστερό κίονας τμήμα τοῦ τριπτύχου, ὁ Μπός ζωγραφίζει ἕναν γήινο παράδεισο, ἀπεικονίζοντας τόν Χριστό (καί ὄχι τόν Θεό) νά παρουσιάζει τήν Εὐα στόν Ἀδάμ. Τό περίφημο θέμα τῶν Πρωτοπλάστων ἀντιμετωπίζεται ἀπ' τόν Μπός μ' ἕναν ἀρχαῖα ἀσυνήθιστο τρόπο. Γιατί, ἂν παρατηρήσουμε προσεκτικότερα τόν πίνακα, τό τοπίο πού ἐμφανίζεται πίσω ἀπ' τό δέντρο μέ τόν ἀπαγορευμένο καρπό — ἕνας φοίνικας, γύρω ἀπ' τόν κορμό τοῦ ὁποῖου τυλίγεται ἕνα φίδι — παρά τή φαινομενική ἡρεμία καί τήν εἰρηνική ἀτμόσφαιρα πού ἐπικρατεῖ στό τμήμα αὐτό τοῦ τριπτύχου ἐκπέμπει πολλά ἀρνητικά προμηνύματα μέ τήν παρουσία ἄγριων καί ἀπειλητικῶν ζώων, προϊδέαζοντάς μας γιά ὅσα θά ἀκολουθήσουν στό δεξιό τμήμα τοῦ τριπτύχου.

Ἄν θεωρήσουμε ὅτι τό δέντρο μέ τόν ἀπαγορευμένο καρπό συμβολίζει, μέ βάση τά διβλικά κείμενα, τή γνώση τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, καί μέ δεδομένο ἐπομένως ὅτι οἱ Πρωτόπλαστοι δέν ἔχουν, πρὶν δοκιμάσουν τόν καρπό, καμία συνείδηση τῆς γνώσης ἢ τῆς ἀγνοίας καί τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης κατάστασης, μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι τό μήνυμα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ἔργου εἶναι ἡ ἐφήμερη εὐχαρίστηση καί ἡδονή πού πηγάζει ἀπ' τή σύγχυση.

Κανένα ἀπ' τά ἀνθρώπινα ὄντα πού εἰκονίζονται στο κεντρικό τμήμα τοῦ τριπτύχου δέν φαίνεται νά μπορεί νά γλιτώσει ἀπ' τόν ἑαυτό του ἢ τίς ἄμεσες ἐπιθυμίες του. Ἡ ἀναζήτηση καί ἡ ἀναμονή συγκεκριμένων καί ἀπρόσμενων ἐλπίδων εἶναι διάχυτη καί φαντάζει ὡς ἐπακόλουθο μιᾶς μερικῆς, ἐλάχιστης γνώσης, πού ἔχει κατακτηθεῖ ἀπ' τή δοκιμασία τοῦ ἀπαγορευμένου καρποῦ, μιᾶς γνώσης, πού, ὡς γνωστόν, ὅταν δέν ξέρομε πῶς καί πότε μπορεί νά χρησιμοποιηθεῖ, καταντᾷ ἐπικίνδυνη καί καταστροφική.

Ὁ Μπός δέν ἀντιμετωπίζει τό θέμα τῆς πτώσης μέ κά-

ποια τιμωρία πού επιβάλλεται άνωθεν ή έξωθεν. Τό ίδιο τό άτομο αυτότιμωρείται και αυτοκαταστρέφεται, όταν δέν έχει συνείδηση τών σφαλμάτων του. Τό τρίπτυχο αυτό διηγείται τήν ιστορία μιάς παρακμής, πού όφείλεται στήν κατάχρηση, χωρίς νά υπάρχει συνείδηση άμαρτήματος (μέ τήν άρχαιοελληνική σημασία τής λέξης: άμαρτάνω = σφάλω) ή άγωνία πού πηγάζει άπ' τίς τύψεις.

Πώς άπ' τήν «παραδεισένια» άτμόσφαιρα του κεντρικού τμήματος του τριπτύχου περνάμε στήν «κόλαση» του δεξιού τμήματος; Επρόκειτο, άσφαλώς, για έναν ψευτο-παραδεισο. Η κόλαση δέν παρουσιάζεται σαν άδυσσος πού φλέγεται, «έξωπραγματική», αλλά γήινη. Οί βασανιστές τών ανθρώπινων και χαμένων όντων δέν έχουν μορφή παραδοσιακών διαβόλων, αλλά υβριδικών δημιουργημάτων πού έφηυρε ή φαντασία του Μπός. Αυτά πού τιμωρούνται δέν είναι ή ήδονή και ή εύχαρίστηση, αλλά ή άπληστία και ό έγωισμός, άπ' όπου πηγάζουν ή διάσπαση και ή καταστροφή. Άρα δέν πρόκειται για τιμωρία, αλλά για αυτοκαταστροφή.

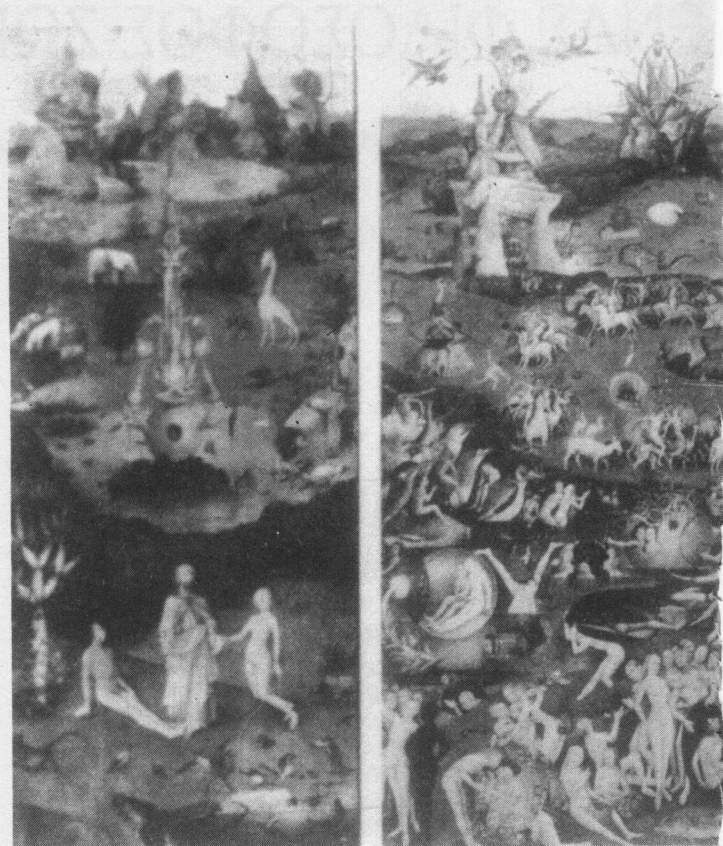
Υστερα άπ' αυτή τή σύντομη και πρόχειρη παρουσίαση του τριπτύχου του Μπός, μäs άπομένει ν' αναζητήσουμε τή σχέση του με τή σύγχρονη πραγματικότητα. Πόσο αυτή ή κόλαση, πού αντικρίζοντάς την μäs σοκάρει, μäs θυμίζει σκηνές πολέμου πού διαδραματίζονται μέσα μας, γύρω μας, στήν καθημερινή ζωή μας ή, στήν πιό χοντροκοιμένη έκφρασή τους, σε διάφορα σημεία τής Γής, κάθε λίγο και λιγάκι, παίρνοντας πιά τή μορφή του πολέμου σε επίπεδο πλέον φυσικής-βιολογικής καταστροφής;

Θά μπορούσε ν' αναρωτηθεί κανείς, εύλογα, για τή σχέση του έγωισμού και τής άπληστίας, ως αίτιες καταστροφής του ανθρώπου, με τό θέμα τών Πρωτοπλάστων και του άπαγορευμένου καρπού. Μήπως θά 'πρεπε ό 'Αδάμ και ή Εύα νά μή δοκιμάσουν ποτέ τή γνώση, έχοντας νά κάνουν μ' έναν ζηλότυπο Θεό πού φοβόταν μήπως ό άνθρωπος, μέσω τής γνώσης, γίνει ίσοδύναμος μ' αυτόν;

Θά ισχυριζόμουν άκριβώς τό αντίθετο. Ότι, δηλαδή, ό άνθρωπος δέν προκαλεί τήν καταστροφή του λόγω τής γνώσης αλλά λόγω τής άγνοιας. Ό Μπός συλλαμβάνει τό διδλικό θέμα μ' έναν πρωτοποριακό, για τήν εποχή του, τρόπο. Η ανθρωπότητα πληρώνει εξαιτίας τής άγνοιας πού τή θεωρεί γνώση ή, πιό άπλά, εξαιτίας τής άγνοιας τής άγνοιάς τής. Έχοντας κάποια περιορισμένη γνώση, νομίζουμε ότι έχουμε ξεπεράσει τήν άγνοια (ποιού άλήθεια; του παντός;). Ό 'Αδάμ και ή Εύα, άπ' τό σημείο τής πλήρους άγνοιας, δοκιμάζουν τήν πρώτη γνώση, ή όποία είναι, όμως, άρκετή για νά διαχωρίσουν τή γνώση από τήν άγνοια;

Άπ' ό,τι φαίνεται, όχι. Τό παραμικρό «μόριο» γνώσης πληρώνεται με λόνο πού προκαλείται άπ' τόν σταδιακό περιορισμό τής αυταπάτης.

Δέν θά μπορούσαμε, σαφώς, σε καμία περίπτωση, νά προφητέψουμε τό μέλλον τής ανθρωπότητας, ούτε θά μäs ενδιέφερε νά παίξουμε τό ρόλο τής Κασσάνδρας, καταστροφολογώντας. Άλλά τό γεγονός ότι ή μερική γνώση - μερική άγνοια, πού διαωνίζεται κατά τή διάρκεια τής ιστορίας τής ανθρωπότητας, μäs έχει καθηλώσει στο έπίπεδο τής άπληστίας και του έγωισμού — με τήν έννοια του

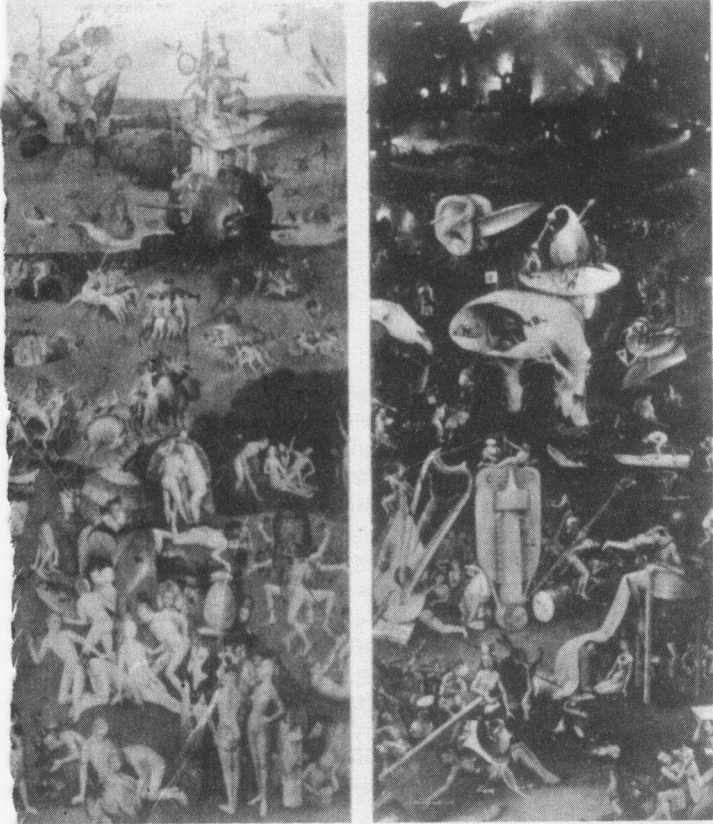

ατομικιστικού πνεύματος—, στο επίπεδο της αδυναμίας μας να συλλάβουμε τὰ «πράγματα» πὸ καθολικά, λιγότερο κοντόφθαλμα καὶ παρωπιδικά σὲ σχέση μὲ τούς περιορισμένους «ἐγωιστικούς» μας ὀρίζοντες, ἀποδεικνύεται ἀπ' τὴν ἱστορικὴ μας πορεία.

Βρισκόμαστε στὰ τέλη τοῦ 20οῦ αἰώνα, κι ὅμως ἐλάχιστα πράγματα φαίνεται νὰ ἔχουν ἀλλάξει ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Μπόσ. Οἱ πόλεμοι, ἡ ἐπιθετικότητά, ἡ βία, οἱ τάσεις κυριαρχίας τοῦ ἑνὸς πάνω στὸν ἄλλον, ἡ ἀπληστία εἶναι τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς κοντόφθαλμης ὀπτικῆς τῆς ἀνθρωπότητας, πού ἐκφράζονται σὲ ἀμέτρητα ἐπίπεδα καὶ τομεῖς τῆς ζωῆς μας καθημερινά. Τὸ πνευματικὸ μας ἐπίπεδο μπορεῖ νὰ βελτιώθηκε σὲ σχέση μ' αὐτὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μπόσ — δὲν μειώθηκαν, ὅμως, ὁ ἀτομικισμὸς καὶ οἱ κυριαρχικὲς μας τάσεις. Φαίνεται πὼς κάθε κομματάκι γνώσης γιὰ νὰ ἐμπειδωθεῖ χρειάζεται αἰῶνες.

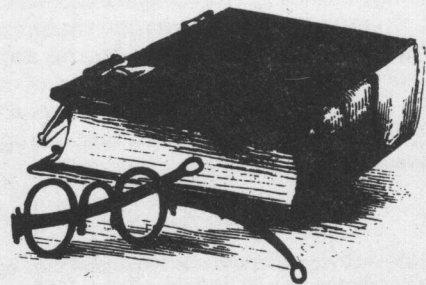
Ὅσο γύρω μας ὑπάρχουν προβλήματα σάν τὸ Σερβικό ἢ τὸ Ἀλβανικό, ρατσισμὸς καὶ φασισμὸς σὲ πολλές μορφές ἐκφρασης, ἀνισὸς καταμερισμὸς τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τοῦ πλανήτη, ἐκμετάλλευση μὲ κάθε τρόπο κάποιων ἐθνῶν ἀπὸ ἄλλα, κοινωνικὲς ἀνισότητες, ἡ «κόλαση» θὰ ἀφορᾷ τὸ ἀνθρώπινο γένος.

Ὁ Μπόσ, εἴτε τὸ θέλουμε εἴτε ὄχι, δὲν βρισκεται πέντε αἰῶνες πίσω, ἀλλὰ πέντε αἰῶνες τουλάχιστον μπροστὰ ἀπ' τὴν κοντόφθαλμη ὀπτικὴ μας.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Linfert Carl, *Bosch, Aus Mundi*, 1989 (γαλλ. ἔκδοση).
2. Castelli Enrico, *Il demoniaco nell' arte*, Μιλάνο 1952.
3. Fraegner Wilhelm, *Hieronymus Bosch, das Tausendjdhnge Reich, Grundtuge einer Anslegung*, Goburg 1947.
4. Gombrich E.H., «Boschs Garden of earthly delights: a progress report», *journal of the Warburg and Courtould Institutes*, vol 32, 1989.
5. Χρήστου Χρύσανθος, *Ἡ εὐρωπαϊκὴ ζωγραφικὴ στὸν 15ο αἰ.*, Θεσσαλονίκη 1975.

Η ΕΚΔΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ

του Δημήτρη Δημηρούλη

στό κατώφλι

Ἡ γραφή καὶ ἡ ἀνάγνωση εἶναι δύο ἔννοιες κρίσιμες γιὰ τὴ σύγχρονη θεωρία τῆς λογοτεχνίας. Ἀνασυρμένες ἀπὸ τὰ ἐμπειρικά τους συμφραζόμενα καὶ διαφοροποιημένες ἀπὸ ἄλλες χρήσεις τους στὸ χῶρο τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἐπιστημῶν, μετεβλήθησαν σὲ κυρίαρχες ἐστίες θεωρητικοῦ προβληματισμοῦ. Σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις μάλιστα ἔγιναν πρωταρχικοί φορεῖς ἀνάδειξης τοῦ μεταγλωσσικοῦ στοχασμοῦ στὴν κειμενική ἀνάλυση τοῦ λογοτεχνικοῦ φαινομένου.

Ἡ γραφή ὑπῆρξε μεθοδολογικὸ ἐργαλεῖο γιὰ τὴ συγκρότηση προσεγγίσεων πού ἐπεδίωξαν νὰ μελετήσουν τίς ἔννοιες τῆς κειμενικότητας καὶ τῆς διακειμενικότητας, νὰ ἀναπροσανατολίσουν τὴν κριτικὴ ἀπὸ τὴν πρόθεση τοῦ δημιουργοῦ καὶ τίς ἐντυπώσεις τοῦ κριτικοῦ στὸ ἴδιο τὸ κείμενο, στὴν ὑλικότητα δηλαδή τῆς γλωσσικῆς διαθεσιμότητάς του. Ἐπίσης, ἡ γραφή ὑπῆρξε τὸ κύριο μέσο (ἂν ὄχι τὸ ἰδεολογικὸ φετίχ) τῆς κριτικῆς τοῦ λογοκεντρισμοῦ ἀπὸ τὸν Ντερριντά καὶ τοὺς περὶ αὐτόν, καθὼς καὶ συμπληρωματικὴ πράξη στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης μίμησης (ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀναπαράστασης τοῦ «πραγματικοῦ»), ὅπως αὐτὴ μελετήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπιστημολόγους τῆς προφορικότητας. Ἡ ἀνάγνωση, ὡς ὁ ἄλλος πόλος, ἂν ὄχι ὡς τὸ μεταφορικὸ ἕτερον τῆς ὄψης τῆς γραφῆς, ἀποτελεσε τὸν πυρήνα θεωριῶν πού μελέτησαν τὴν πρόσληψη τοῦ ἔργου τέχνης, τὸν ἀναγνωστικὸ ὀρίζοντα τοῦ κοινοῦ καὶ τὴ ρητορικὴ τῆς κριτικῆς ἀνάλυσης. Παράλληλα συμβόλισε, μὲ πολλοὺς τρόπους, τὴ μετακριτικὴ αὐτοαναφορὰ τῆς ἐρμηνευτικῆς διαδικασίας. Δέν εἶναι συνεπῶς τυχαῖο ὅτι στὸ πεδίο αὐτὸ ἤκμασαν τόσο οἱ θεωρητικὲς συζητήσεις ὅσο καὶ οἱ συνάδουσες ἐφαρμογές. Σήμερα ἡ παράδοση τοῦ συγκεκριμένου κριτικοῦ λόγου ἔχει πιά ἐντυπώσει βαθιὰ καὶ τοὺς δύο ὄρους στὸ τρέχον πολιτισμικὸ λεξιλόγιό μας.

* Ἀνακοίνωση στὸ διεθνὲς συμπόσιο «Ἡ ἐκδίκηση», πού ὀργάνωσε τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν στίς 20-23 Σεπτεμβρίου 1996.

Θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὸ λεξιλόγιο αὐτὸ μὲ ἕναν τρόπο συνοπτικὸ πού νὰ καταδεικνύει τὴν ἀλληλεγγύεια τῆς γραφῆς καὶ τῆς ἀνάγνωσης σ' αὐτὸ τὸ πεδίο τῆς ἀπελευθερωμένης κειμενικότητας πού πυροδότησε ἀντιπαραθέσεις μὲ κέντρο πάντα τὸ «νόημα» καὶ τὴν «ἀλήθεια» τοῦ κειμένου:

- Ἀξιοποιεῖται ὡς κριτικὸς στοχασμὸς ἢ πολυσχημία τῆς γλώσσας καὶ ἡ διασπορὰ τοῦ νοήματος.
 - Ἡ γραφή ὑπερβαίνει τὸ ἄθροισμα τῶν σημασιῶν τῆς καὶ πολλοῦ καὶ τὸ αἶνιγμα τῆς ὑλικότητάς της.
 - Ἡ γραφή ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν πρόθεση τοῦ συγγραφέα καὶ τὴν ἀντίδραση τοῦ ἀναγνώστη γιὰ νὰ τίς ἀναπροσαρμόσει στὴν ἱστορικὴ μεταβλητότητα τοῦ κόσμου τῆς. Ὁ περιφημὸς *θάνατος τοῦ συγγραφέα* δέν εἶναι παρὰ μιά μεταφορὰ συννομῆ μὲ τὸ αἶτημα γιὰ ἐπαναδιαπραγμάτευση τῆς γλώσσας τοῦ κειμένου, χωρὶς τὸ ἄλλοθι τῆς πατρικῆς πρόθεσης ἢ τῆς κριτικῆς ἀλήθειας.
 - Ἡ γραφή μετατρέπεται σὲ δυναμικὸ πεδίο πού δέν ὑποτάσσεται σὲ κανέναν, ἕνα παιχνίδι πού ἀκολουθεῖ τὴ «λογικὴ» τῆς γλώσσας καὶ δέν παραπέμπει σὲ κάποιο κυρίαρχο κέντρο.
 - Ἡ ἀνάγνωση, ἀπὸ κριτικὴ παράφραση ἢ φιλολογικὸς περιγραφισμὸς, ἀναγορεύεται σὲ περιτεχνῆ κριτικὴ ἀνάταξη τῆς γλώσσας τοῦ κειμένου.
 - Ἡ ἀνάγνωση συνδέεται μὲ τὴ γραφή σ' ἕνα διαλεκτικὸ παιχνίδι ἀμοιβαίας συμπληρωματικότητας.
 - Πέραν τούτου, ἡ ἀνάγνωση δέν λειτουργεῖ ἀπλῶς ὡς ἐπεξηγήση ἢ ἀξιολόγηση ἀλλὰ ὡς ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς γραφῆς, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ γραφή συνέχει ὅλη τὴ διαδικασία τῆς ἀνάγνωσης. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ ὅποιος διαβάζει γράφει καὶ ὅποιος γράφει διαβάζει. Ἡ ὑπαρξὴ δύο αὐτόνομων, ξεχωριστῶν ταυτοτήτων, τοῦ ἀναγνώστη καὶ τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἐπισφαλῆς θεωρητικά, ὅσο καὶ ἂν εἶναι ὑπαρκτὴ θεσμικά.
- Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ παράδοση ἀπλώνεται σάν μιά τεράστια θάλασσα κειμένων (ἴγουν γραφῆς), τότε κάθε συγγραφέας (κάθε κείμενο) σχολιάζει, συνήθως ὑποδοριῶς, ἄλλα κείμενα, ἀνταποκρίνεται σ' αὐτὸ πού ἀποτυπώνει ὁ κόσμος στὴ γραφή καὶ ταυτόχρονα σχολιάζεται ἀπὸ ἄλλα κείμενα.

τροφοδοτεί τη διάρκεια της γραφής με τις δυνατότητες που προσφέρει ή επαναληψιμότητα του σημείου. Κάθε κείμενο επομένως την ίδια στιγμή διεκδικεί, με τον δικό του τρόπο, τη θέση και της γραφής και της ανάγνωσης.

Θά ήταν ωστόσο εσφαλμένο να πιστέψουμε ότι η θεωρία μόνη της ανακάλυψε και θεσμοθέτησε το ζήτημα αυτό ως πρωταρχικό ζήτημα του κριτικού λόγου. Μπορεί να έπεδίωξε συστηματικά να αναγάγει τη γραφή σε αντικείμενο εξονυχιστικής μελέτης, εντούτοις δεν άποσιώπησε το γεγονός ότι η ίδια ή λογοτεχνία θεματοποίησε τη δημιουργία της, την ειδολογική ταξινόμησή της, τις πρακτικές της γραφής και της ανάγνωσης. Μέ άλλα λόγια, η θεωρία διαπίστωσε ότι πολλά λογοτεχνικά κείμενα ήταν ήδη προετοιμασμένα να καθοδηγήσουν τις αναζητήσεις της ή να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της.

Όλ' αυτά θά έπρεπε σήμερα, στην Ελλάδα, να έχουν επηρεάσει, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τη διακονία του λόγου και την άσκηση της γραφής. Θά έπιστρέψω σε αυτό το θά έπρεπε, αφού πρώτα προσφύγω σε όρισμένα παραδείγματα που μπορούν παραστατικότερα να οδηγήσουν σε κάποιες διαπιστώσεις.

καθαφικές γραφές

Παράδειγμα πρώτο. Ο ποιητής των κειμένων, ο ποιητής που κατέστησε τη γραφή και την ανάγνωση (στις διάφορες εκδοχές τους) πρωτογενές υλικό του ποιητικού λόγου, είναι ο Καβάφης. Προξενεί έντύπωση που το έργο του μελετήθηκε κατά πολλούς τρόπους και υποβλήθηκε σε εξίσου πολλές ταξινομήσεις (ψυχολογικές, πολιτικές, ιδεολογικές, βιογραφικές, αισθητικές, ιστορικές και άλλες μύριες όσες), όμως ελάχιστα μελετήθηκε ως ένα πολύμορφο διεισδυτικό σχόλιο της γραφής και της ανάγνωσης. Ο κόσμος του Καβάφη θυμίζει τη «Βιβλιοθήκη της Βαβέλ», το αφήγημα του Μπόρχες στο οποίο σύμπαν και βιβλιοθήκη ταυτίζονται, γιατί όλα περιέχονται και όλα εξαντλούνται στο λαβύρινθό της, δηλαδή στο άπειρο της γραφής. Ο πρωτοποριακός αυτός τρόπος να γράφει κανείς, στις αρχές του αιώνα μόλις, μέσα από άλλα κείμενα ή με άλλα κείμενα (ξύνοντας διαρκώς, και κατά κύριο λόγο, το περιθωριακό παλιμνηστο της ιστορίας) όχι μόνον δεν θεωρήθηκε κρίσιμο στοιχείο της καθαφικής ποιητικής αλλά καταδικάστηκε, σε όρισμένες περιπτώσεις, ως έγκεφαλισμός ή ως έλλειψη λυρισμού ή ως ποίηση του σπουδαστηρίου. Στην καλύτερη περίπτωση η έμμεσότητα του Καβάφη, ή ειρωνική δηλαδή αποστασιοποίηση από το προβλέψιμο του λυρικού υποκειμενισμού θεωρήθηκε ποιητικό τέχνασμα έξαγωγής ήθικων, φιλοσοφικών και ιστορικοπολιτικών διδαγμάτων και όχι περιπέτεια της αναγνωστικής γραφής που στηρίζεται στην (ιστορική) αλληγορία. Έχοντας αυτά κατά νου, θά ήταν πολύ ενδιαφέρον λ.χ. να εξετάσουμε την απουσία της φύσης στον Καβάφη (ή τη μνεία αυτής της απουσίας) ως πλήρη απορρόφηση του φυσικού από το τεχνητό, με τη μόνη διαφορά ότι αυτή η απορρόφηση βασίζεται σ' ένα σημαίνον κενό, γιατί η απουσία θαραίνει με τον δικό της τρόπο στη ρητορική της καθαφικής ποίησης.

Ένα από τα αγαπημένα θέματα του Καβάφη, στα συμφραζόμενα της διαλεκτικής συνέργιας γραφής και ανάγνωσης, είναι η σχέση τους με την εξουσία (πολιτική ή πολιτισμική). Θυμίζω εδώ το ποίημα «Μάρτια Είδοί» (1911), στο οποίο ο Ίουλιος Καίσαρας, περιφρονώντας τον άσημαντο Άρτεμίδωρο, δεν διαβάζει την επιστολή που ο τελευταίος προσπαθεί να του δώσει κι έτσι πορεύεται άμεριμνος προς τον θάνατο.

*Τά μεγαλεία να φοβάσαι, ώ ψυχή.
Και τές φιλοδοξίες σου να υπερνικήσεις
αν δεν μπορείς, με δισταγμό και προφυλάξεις
να τές ακολουθείς. Κι όσο εμπροστά προβαίνεις,
τόσο εξεταστική, προσεκτική να είσαι.*

*Κι όταν θά φθάσεις στην ακμή σου, Καίσαρ πιά
έτσι περιωνύμου ανθρώπου σχήμα όταν λάβεις,
τότε κυρίως πρόσεξε σαν θγείς στον δρόμο έξω,
έξουσιαστής περίβλεπτος μέ συνοδεία,
αν τύχει και πλησιάσει από τον όχλο
κανέναν Άρτεμίδωρο, που φέρνει γράμμα,
και λέγει διαστικά «Διάβασε άμέσως τούτα,
είναι μεγάλα πράγματα που σ' ενδιαφέρουν»,
μή λείψεις να σταθείς· μή λείψεις ν' αναβάλλεις
κάθε όμμιαν ή δουλειά· μή λείψεις τούς διαφόρους
που χαιρετούν και προσκυνούν να τούς παραμερίσεις
(τούς βλέπεις πιο άργά)· άς περιμένει ακόμη
κ' ή Σύγκλητος αυτή, κ' εϋθύς να τά γνωρίσεις
τά σοβαρά γραφόμενα του Άρτεμίδωρου.*

Στό ποίημα αυτό η περιφρόνηση της γραφής, ή άρνηση δηλαδή ανάγνωσης, οδηγεί στο θάνατο. Στό ποίημα δεν μαθαίνουμε τί λέει ή επιστολή, γνωρίζουμε όμως ότι κομίζει τη σωτηρία, κάτι που ποτέ δεν έμαθε ο Καίσαρ. Το γραφτό του ήταν να μή δει ποτέ τά γραμμένα. Η γραφή δεν έφθασε στον προορισμό της, γιατί ο τελικός αποδέκτης είναι ο θάνατος — ή απουσία προορισμού. Ο Καβάφης έπισημαίνει ότι η κτήση και ή νομή της εξουσίας πρέπει άπαραιτήτως να συνοδεύονται από εξέταση και προσοχή, έτσι ώστε να μή υποτιμάται τό φαινομενικά άσημαντο, ή περιθωριακή λεπτομέρεια, ή άγνωστη γραφή. Στην πραγματικότητα, προτείνει έναν τρόπο ανάγνωσης που δεν ξιπάζεται από τό υπερκείμενο της εξουσίας, όπου όλα φαίνονται σίγουρα, μεγάλα και άπτόλυτα. Στό παιχνίδι της ζωής και του θανάτου θά πρέπει κανείς να μάθει να διαβάσει ανθρώπους και πράγματα: ή γραφή είναι συνάμα πεπρωμένο και ανάγκη· αν χάσουμε τη συνάντηση μαζί της χάνουμε τά πάντα, γιατί προορισμός της είναι να άποσύρεται, καθώς επιχειρεί να υποδείξει ότι τά «μεγάλα πράγματα» είναι κρυμμένα εκεί που δεν τά περιμένουμε, έντελώς μπροστά μας, όλοφάνερα μέσα στην άσημαντη καθημερινότητα που τά καθιστά άόρατα. Αυτή ή άδηλία δεν είναι έγγενής αλλά προκαλείται από την τυφλότητα της εξουσίας, ή όποια παγιδεύεται στο «σχήμα περιωνύμου ανθρώπου» και στην αυταπάτη της κολακείας εκείνων «που χαιρετούν και προσκυνούν».

Αποκλίνοντας από τις γνωστές έρμηνείες του ποιήματος, θά πρότεινα να τό διαβάσουμε διατηρώντας τό ιστορικό σκηνικό του και τον διδακτικό τόνο του, αλλά με πραγματικό ήρωα την επιστολή, που ποτέ δεν διαβάστηκε μολονότι γράφτηκε. Γύρω από αυτό τό κέντρο, από τη μεταφορά της επιστολής, ο Καβάφης αναπτύσσει μία πολιτική της ανάγνωσης που συμπαράθετε τις πρακτικές της εξουσίας με τό νόημα της ζωής. Μέ άλλα λόγια, τό σημαντικό, τό κρίσιμο, τό έπειγον δεν βρίσκεται εκεί που δείχνουν τά φαινόμενα, εκεί που κραυγάζει ή επικαιρότητα ή εκεί που τό ψάχνουμε, αλλά σε κάτι που προ-

1. Άς μου έπιτραπεί, για τό θέμα αυτό, μία αυτοπαραπομπή: «Η ανάγνωση του Καβάφη», στο *Φάντασμα της Θεωρίας*, Πλέθρον, Άθήνα 1993, σσ. 153-177.

σπερνούμε αδιάφοροι, σέ κάτι πού παραβλέπουμε, σέ κάτι πού δέν θά διαβάσουμε ποτέ: σ' ένα γραπτό πού δέν θά γίνει ποτέ γραπτό μας. Βουλιάζοντας στά «περιώνυμα σχήματα» δέν έχουμε μάθει νά διαβάζουμε τό διβλίο του κόσμου μέ τή δέουσα προσοχή. Ἀπό αὐτή τήν ἀλαζονεία τῆς ἐπιφάνειας καί τῆς ἐλαφρότητας ἡ γραφή παίρνει τήν ἐκδίκησή της ἐπιστρέφοντας στή σιωπή της. Δέν θά φτάσει ποτέ ἐκεῖ πού θά ἔπρεπε.

Σέ ένα ἄλλο ποίημα, ἀνέκδοτο αὐτό, πού τιτλοφορεῖται «Οἱ Ἐχθροί» (1900), ἡ γραφή πορίζεται, ὅπως καί πρῖν, τό νόημά της ἀπό τήν ἀνάγνωση ἢ τήν ἀπουσία της.

*Τόν Ὑπατο τρεῖς σοφισταί ἦλθαν νά χαιρετήσουν.
Ὁ Ὑπατος τούς ἔβαλε κοντά του νά καθίσουν.
Εὐγενικά τούς μίλησε. Κ' ἔπειτα, νά φροντίσουν,
τούς εἶπε, χωρατεύοντας. «Ἡ φήμη φθονερούς
κάμνει. Συγγράφουν οἱ ἀντίζηλοι. Ἐχετ' ἐχθρούς».
Ἀπήντησ' ἕνας ἀπ' τούς τρεῖς μέ λόγους σοδαρούς.*

*«Οἱ τωρινοί μας οἱ ἐχθροί δέν θά μᾶς βλάψουν ποτέ.
Κατόπι θάβλουν οἱ ἐχθροί μας, οἱ καινούριοι σοφισταί.
Ὅταν ἡμεῖς, ὑπέρογγοι, θά κείμεθα ἐλεεινά
καί μερικοί θά μῆκαμε στόν Ἄδη. Τά σημερινά
τά λόγια καί τά ἔργα μας ἀλλόκοτα (καί κομικά
ἴσως) θά φαίνονται, γιατί θ' ἀλλάξουν τά σοφιστικά,
τό ὕφος καί τās τάσεις οἱ ἐχθροί. Ὅμοια σάν κ' ἐμένα,
καί σάν κ' αὐτούς, πού τόσο μεταπλάσαμε τά
περασμένα.*

*Ὅσα ἡμεῖς ἐπαραστήσαμεν ὥραϊα καί σωστά περιττά
θά τ' ἀποδείξουν οἱ ἐχθροί ἀνόητα καί
τά ἴδια ξαναλέγοντας ἀλλιῶς (χωρίς μέγαλον κόπο).
Καθὼς κ' ἡμεῖς τά λόγια τά παλιά εἶπαμε μ' ἄλλον
τρόπο».*

Στό παιχνίδι γιά τήν πολιτισμική ἐξουσία, πού κρίνεται στήν ἀγορά τῆς πόλης, τά κείμενα συναγωνίζονται καί ἀνταγωνίζονται μεταξύ τους, ὁ πραγματικός ἐχθρός ὁμως εἶναι ὁ χρόνος, γιατί μόνον ἡ ἔννοια τῆς ἱστορικότητας ἐπιτρέπει στήν ἐρμηνεία νά ἐπιβάλλει τούς ὅρους της προσωρινά, ἔως τήν ἐπόμενη ἀναίρεση. Τό σκηنيκό εἶναι πάλι ρωμαϊκό καί οἱ πρωταγωνιστές ἕνας Ὑπατος καί τρεῖς σοφιστές. Ἡ συνομιλία ἀρχίζει μέ τό εἰρωνικό σχόλιο του Ὑπατου: «Ἡ φήμη φθονερούς / κάμνει. Συγγράφουν οἱ ἀντίζηλοι. Ἐχετ' ἐχθρούς». Κι ἐδῶ οἱ περιπέτειες τῆς ἐξουσίας ἐπιλύονται μέσω τῆς γραφῆς. Ἡ φήμη, τό ὕμνηστο ἔπαθλο του ἀγῶνα, ὀδηγεῖ σέ ἕναν ἀνελέητο πόλεμο κειμένων. Ἡ γραφή δέν εἶναι ἐκεῖνο τό ἐξιδανικευμένο μέσο μέ τό ὅποιο ὁ ἀνθρωπος ἐκφράζει τόν ἐσωτερικό κόσμο του (φαντασία καί σκέψη), δέν εἶναι ἕνας εὐαίσθητος σειсмоγράφος τῆς ψυχῆς ἀλλά ὄργανο ἐπικράτησης, ὄπλο στή μάχη γιά τή χειραγώγηση του νοήματος. Ὅσοοσο οἱ σοφιστές δέν πτοοῦνται ἀπό τίς προειδοποιήσεις του Ὑπατου, γνωρίζουν πολύ καλά ὅτι τό δημόσιο πρόσωπο τῆς γραφῆς εἶναι συνυφασμένο μέ τήν ἔννοια του ἀγῶνα καί στόν ἀγῶνα αὐτόν ἔχουν τή δυνατότητα νά συμμετάσχουν διεκδικώντας, στήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς τους, τήν ἐρμηνεία του νοήματος. Αὐτό πού τούς φοβίζει εἶναι ἄλλο.

Οἱ σοφιστές γνωρίζουν ὅτι κάθε γραφή εἶναι ἐκθετη στό χρόνο καί ἐπίσης γνωρίζουν ὅτι κάθε γραφή διαβάσει ένα πρῖν καί διαβάσει ἀπό ένα μετά. Ἡ τύχη της εἶναι ἔρμαιο τῆς ἱστορίας καί καμιά προστασία, καμιά πρόβλεψη δέν μπορεῖ νά τήν κατοχυρώσει διαχρονικά. Ἡ γραφή πού φοδᾶται τό παρόν εἶ-

ναι μιά γραφή πού ἀγνοεῖ τήν ἱστορικότητα. Ἡ γραφή πού πιστεύει ἀφελῶς στήν τωρινή παντοδυναμία της, μέ τήν ὁποία κηδεμονεύει τήν παράδοση τῶν περασμένων κειμένων, εἶναι τυφλή καί δέν μπορεῖ νά ἀξιοποιήσει στό σῶμα της τήν ἐμπειρία τῆς δικῆς της μελλοντικῆς καταδρόχθισης ἀπό τήν ἐρμηνεία διεκδικητικῶν ἀναγνωστών. Ἡ ἐκδίκηση τῆς γραφῆς γιά ὅσους καταπατοῦν ἀλαζονικά τά νοήματα, σάν νά εἶναι αἰώνια, ἐπέρχεται ἀμείλικτη γιατί δέν ἔχει ἀπλῶς ένα πρῖν καί ένα μετά ἀλλά πάντα ένα ἀκόμη πρῖν, ένα ἀκόμη μετά — ἀτέρομνα.

Ὁ Καδάφης εἶναι ποιητής - σοφιστής. Γνωρίζει τή δύναμη του λόγου καί τή βούληση τῆς ἐρμηνείας γιά κυριαρχία. Ἡ ποιησή του, ὡστόσο, δέν πραγματεύεται μόνο τά σοφιστικά ἀλλά γίνεται ἡ ἴδια τό πῶ λαιπρό παράδειγμά τους. Οἱ σκηνοθεσίες του ἔρωτα, τῆς ἱστορίας καί τῆς διδαχῆς ἐξυπηρετοῦν τίς ἀσκήσεις ὕφους πάνω στό θέμα τῆς ἐξουσίας, ὅπως αὐτό μεταξιώνεται στό τρίπτυχο «πολιτισμός-τέχνη-πολιτική». Κανένα ἀπό αὐτά τά στοιχεῖα δέν κυριαρχεῖ ὅλα (σκηνοθεσία καί θεματική) ὑποτάσσονται στή σοφιστική τῆς γραφῆς. Γραφή καί ἐξουσία συνδιαλέγονται ἀκατάπαντα στό καθαφικό ἔργο καί, κάποτε, ἀνταλλάσσουν τρόπους, συνήθειες καί μάσκες. Ἰσως γι' αὐτό, ἔως σήμερα, ἡ κυρίαρχη παρουσία τους στό καθαφικό ἔργο διέλαθε τῆς προσοχῆς τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς. Ἡ ποιητική διαπραγμάτευση τῆς ἐξουσίας ἰδιαίτερα ἀπωθήθηκε συστηματικά ἢ ἐξέπεσε πότε σέ ἀναζήτηση του ὀρθοῦ πολιτικοῦ νοήματος τῶν ποιημάτων καί πότε σέ ἔξαρση του ἠθικά ἀνεπίληπτου διδακτικοῦ τους περιεχομένου (ἀκόμη καί ὅταν ὁ εἰρωνικός ὑπαινιγμός του ποιητῆ εἶναι προφανής).

Στό ποίημα «Ἡ Συνοδεία του Διονύσου» (1907) ὁ γλύπτης ἀπολαμβάνει αἰσθητικά τό ἔργο του, τό ἀποτέλεσμα του δημοσιοῦ κόπου του, ἀλλά τήν ἴδια στιγμή συλλογίζεται καί τό παιχνίδι τῆς ἐξουσίας, στό ὅποιο μπορεῖ νά πάρει μέρος μόνον ἕαν τό ἔργο τέχνης μετατραπῆ σέ ὑπολογισμό οικονομικό ὄφελος. Χωρίς νά νουθετεῖ, νά ἀποφθέγγεται ἢ νά καταδικάζει, μέ τή διακριτική συνδρομή του εἰρωνικοῦ σχολιασμοῦ, ὁ ποιητής ἐμπλέκει στήν καλλιτεχνική δημιουργία ἀλλότριες ἀξίες ὅπως «χρήματα», «βουλή» καί «ἀγορά». Τήν ἐκδίκηση τῆς γραφῆς ἐδῶ δέν τήν βλέπουμε ἀλλά μπορούμε νά τήν εἰκάσουμε σ' ἐκεῖνο τό ἀγνώστου προελεύσεως «—χαρά!—» πού ἀνατρέπει τίς ἰσορροπίες του πολυτεχνίτη Δάμωνα. Μέ αὐτή τή χλευαστική ἐπικρότηση ὁ ποιητής θυμίζει ὅτι ἡ τέχνη δέν μπορεῖ νά εἶναι μέσον ἀλλά σκοπός:

*/.../ Αὐτά ὁ Δάμων κάμνει. Καί κοντά σ' αὐτά
ὁ λογισμός του κάθε τόσο μελετᾷ
τήν ἀμοιβή του ἀπό τῶν Συρακουσῶν
τόν βασιλέα, τρία τάλαντα, πολύ ποσόν.
Μέ τ' ἄλλα του τά χρήματα κι αὐτά μαζί
σάν μποῦν, ὡς εὐπορος σπουδαία πιά θά ζεῖ,
καί θά μπορεῖ νά πολιτεῖται —χαρά!—
κι αὐτός μέσ τήν βουλή, κι αὐτός στήν ἀγορά.*

Στό ρῆμα «πολιτεῖται» πέφτει τό βάρος τῆς φιλοδοξίας του καλλιτέχνη. Ἡ τέχνη δέν του ἀρκεῖ. Θέλει νά τόν ὑπολογίζουν καί (ἂν ὄχι: κατά κύριο λόγο) γιά τήν οικονομική του δύναμη. Δέν γνωρίζει ἀκόμη ὅτι ἡ ἐκδίκηση τῆς τέχνης θά τόν καταστήσει θύμα τῆς ἐπικαιρότητας, παγιδευμένο σέ δύο παιχνίδια πού ἀλληλοαναιροῦνται.

τό κλεμμένο γράμμα

Τό δεύτερο παράδειγμα αναφέρεται στο αφήγημα του Έντγκαρ Άλλαν Πόου «Τό Κλεμμένο Γράμμα» (1845), γνωστό και από τήν ψυχαναλυτική ανάγνωση του Λακάν. Ἀνάγνωση πού μέ τή σειρά της πυροδότησε άλλες διεκδικητικές ἀναγνώσεις, ἔτσι ὥστε σήμερα νά ἔχει ἀναπτυχθεῖ ὀλόκληρη φιλολογία μέ ἀντικείμενο τό συγκεκριμένο ἀφήγημα. Ὁ κεντρικός «ἥρωας» (ἂν μποροῦμε νά τό ποῦμε ἔτσι) εἶναι ἕνα χαμένο γράμμα, ἡ ἔξαφάνιση τοῦ ὁποῦ διαταράσσει τίς σχέσεις ἐξουσίας καί ἀναστατώνει τήν ἱεραρχία. Τό γράμμα, πού ἐνοχοποιεῖ τή Βασίλισσα, ἔχει κλαπεί ἀπό ἕναν Ὑπουργό καί εἶναι ἀδύνατον νά βρεθεῖ, παρά τίς ἐξονυχιστικές ἐρευνες τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Ἀστυνομίας τοῦ Παρισιοῦ καί παρά τήν ἀπόλυτη δεβαιότητα του ὅτι θρῖσκεται στό διαμέρισμα τοῦ Ὑπουργοῦ. Ὁ Ἀρχηγός τῆς Ἀστυνομίας προσφεύγει, στήν ἀπόγνωσή του, στόν Ντυπέν, ἕνα εἶδος Γάλλου Σέρλοκ Χόλμς, ζητώντας τή συνδρομή του. Ὁ Ντυπέν, μέ δάση τά στοιχεῖα πού διαθέτει, κάνει ὀρισμένους συλλογισμούς:

• Τό μυστήριο εἶναι δύσκολο νά λυθεῖ, γιατί ἀκριβῶς εἶναι πολύ ἀπλό.

• Ὁ Ὑπουργός γνωρίζει πῶς θά σκεφτεῖ καί θά πράξει ὁ Ἀρχηγός τῆς Ἀστυνομίας, ἐνῶ ὁ τελευταῖος ὑποτιμᾷ τίς ἱκανότητες τοῦ Ὑπουργοῦ.

• Στίς συγκεκριμένες σχέσεις ἐξουσίας εἶναι σημαντικό νά δεβαιωθεῖ ὁ κλέφτης ὅτι τόν γνωρίζει τό θύμα του ὡς κλέφτη. Ἀλλιῶς τό ἐγκρίσημα δέν ἔχει νόημα.

• Ὁ Ἀρχηγός τῆς Ἀστυνομίας κάνει ἕνα λογικό λάθος. Πιστεύει ὅτι ὁ Ὑπουργός, ἐπειδή εἶναι ποιητής, δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι βλάξ. Τήν ἀποψη αὐτή τή στηρίζει στήν ἐσφαλμένη πεποίθηση ὅτι ὅλοι οἱ ἠλίθιοι εἶναι ποιητές καί ἐπομένως ὅλοι οἱ ποιητές εἶναι ἠλίθιοι.

• Ὁ Ἀρχηγός τῆς Ἀστυνομίας ἀνήκει στούς ἀνθρώπους πού εἶναι προσηλωμένοι στίς δικές τους «ἰδιοφυεῖς» σκέψεις καί, ψάχνοντας γιά κάτι, προχωροῦν βασισμένοι ἀποκλειστικά στούς τρόπους μέ τούς ὁποῖους οἱ ἴδιοι θά εἶχαν κρύψει ἕνα κλεμμένο ἀντικείμενο.

• Ὁ Ὑπουργός εἶναι τόσο πανοῦργος ὥστε ἐκρυψε τό γράμμα ἀποφεύγοντας νά τό κρύψει, ἐκθέτοντάς το δηλαδή στήν κοινή θέα, ἀνακαλύπτοντας ἔτσι τόν καλύτερο τρόπο ἀπόκρυψης. Τό τέχνασμα εἶναι ἀποτελεσματικό, γιατί λειτουργεῖ ὅπως τό παιδικό παιχνίδι τοῦ «χάρτη». Ὅσο πῶς μεγάλα εἶναι τά γράμ-

ματα, όσο πιο προφανή, τόσο πιο δύσκολο είναι να εντοπιστούν στον χάρτη — δεν φαίνονται γιατί είναι τόσο ολοφάνερα.

Τελικά, ο Ντυπέν θα καταφέρει να ανακτήσει το γράμμα χωρίς να πάρει είδηση ο Υπουργός και αξιοποιώντας στο έπακρο τις συνέπειες των συλλογισμών του. Αυτό όμως παγιδεύει τον Υπουργό, ο οποίος δεν γνωρίζει ότι το γράμμα επέστρεψε στον αποδέκτη του και αντικαταστάθηκε με ένα άλλο παρόμοιο από τον Ντυπέν, με αποτέλεσμα να πιστεύει και να ενεργεί ως εάν το γράμμα να είναι ακόμη στην κατοχή του. Το περιεχόμενο της επιστολής δεν γίνεται γνωστό. Αντίθετα, ο Πόου επικεντρώνει την προσοχή του στο παιχνίδι της εξουσίας που συναρτάται από αϊφνίδιες μεταβολές των ρόλων — αποστολές και αποδέκτες αλλάζουν θέση ανάλογα με το ποιός έχει ή νομίζει ότι έχει στην εξουσία του τη γραφή. Στο συμβολικό επίπεδο όλοι αναζητούν κάτι που είναι μπροστά τους, όλοι ψάχνουν βαθιά, στα σκοτεινά, για να ανασύρουν το νόημα που θέλουν, ενώ αυτό κρύβεται στην έκτυφλωτική παρουσία του. Η εκδίκηση της γραφής στην περίπτωση αυτή είναι απλή: δεν ενδίδει στη συμβατική πανουργία. Ο προορισμός της δεν είναι ποτέ οριστικός ή μάλλον προορισμός είναι κάθε φορά ο τόπος όπου αναγιγνώσκεται.

ή χαμένη αθωότητα

Το τρίτο παράδειγμα αφορά το ήμιτελές μυθιστόρημα του Φλωμπέρ *Μπουδάρ και Πεκνσε* [1880]. Οι δύο ήρωες, τυπικοί εκπρόσωποι της συμβατικής σκέψης και του απλοϊκού στοχασμού, είναι συνταξιούχοι δημόσιοι υπάλληλοι, εργένηδες, που αποσύρονται στην επαρχία για να αναζητήσουν, μέσω της γνώσης που προσφέρει η συστηματική ανάγνωση, την αλήθεια των πραγμάτων, το νόημα του κόσμου. Αφού δοκιμάσουν σχεδόν όλες τις θεωρητικές και τις εφαρμοσμένες επιστήμες, αντιλαμβάνονται ότι κάθε φορά έφταναν σε αδιέξοδο, έως ότου στο τέλος ή ίδια ή ζωή τους πήρε τη μορφή αυτού του αδιεξόδου. Η αναζήτηση της αλήθειας στη διαρκή ανάγνωση τους φέρνει αντιμέτωπους με την αδυναμία τους να παρακάμψουν τον κατεστημένο λόγο. Κάποια στιγμή αποφασίζουν να δοκιμάσουν οι ίδιοι να γίνουν συγγραφείς: αλλάζουν εξωτερική εμφάνιση, ψάχνουν για έμπνευση, νιώθουν να τους διαπερνά ένα μυστηριώδες ρίγος, που ποτέ, όμως, δεν μετουσιώνεται σε *γραφή*. Η γραφή είναι πάντα το ζητούμενο έντούτες, οι ίδιοι φαντάζονται πώς έχουν γίνει ήδη σπουδαίοι. Για να βελτιωθούν προσπαθούν να μάθουν τους κανόνες της καλής γραφής. Το αποτέλεσμα είναι απογοητευτικό. Όπως συνέβη με τη *μεγαλοφυία* και την *έμπνευση*, οι δύο φίλοι είναι πεπεισμένοι ότι έχουν μάθει τους κανόνες — τίποτε όμως απ' όλα αυτά δεν τους βοήθησε τελικά να γράψουν. Όταν το διαπιστώνουν αρχίζουν να διαβάζουν κριτική, για να αντιληφθούν ότι κανείς δεν μπορεί να γράψει λογοτεχνία αν δεν ασχοληθεί με τα προβλήματα του ύφους. Επιδίδονται έτσι στη μελέτη της *γραμματικής*, του *συντακτικού* και της *ρητορικής*, για να καταλήξουν πάλι σε αδιέξοδο. Το ύφος όμως τους οδηγεί στην Αισθητική, σε ζητήματα καλαισθησίας κ.ο.κ. — χωρίς τέλος. Κατά διαβολική σύμπτωση, το μυθιστόρημα όντως δεν έχει τέλος. Από ένα σχέδιασμα του Φλωμπέρ όμως, γνωρίζουμε ότι θα τελείωνε ως εξής: «Δεν τους απόμεινε κανένα ενδιαφέρον στη ζωή τους... Έγιναν αντιγραφείς».

Μετά από την περιπλάνησή τους οι δύο φίλοι επιστρέφουν στην ασφάλεια της αντιγραφής. Από τη μάχη της ανάγνωσης

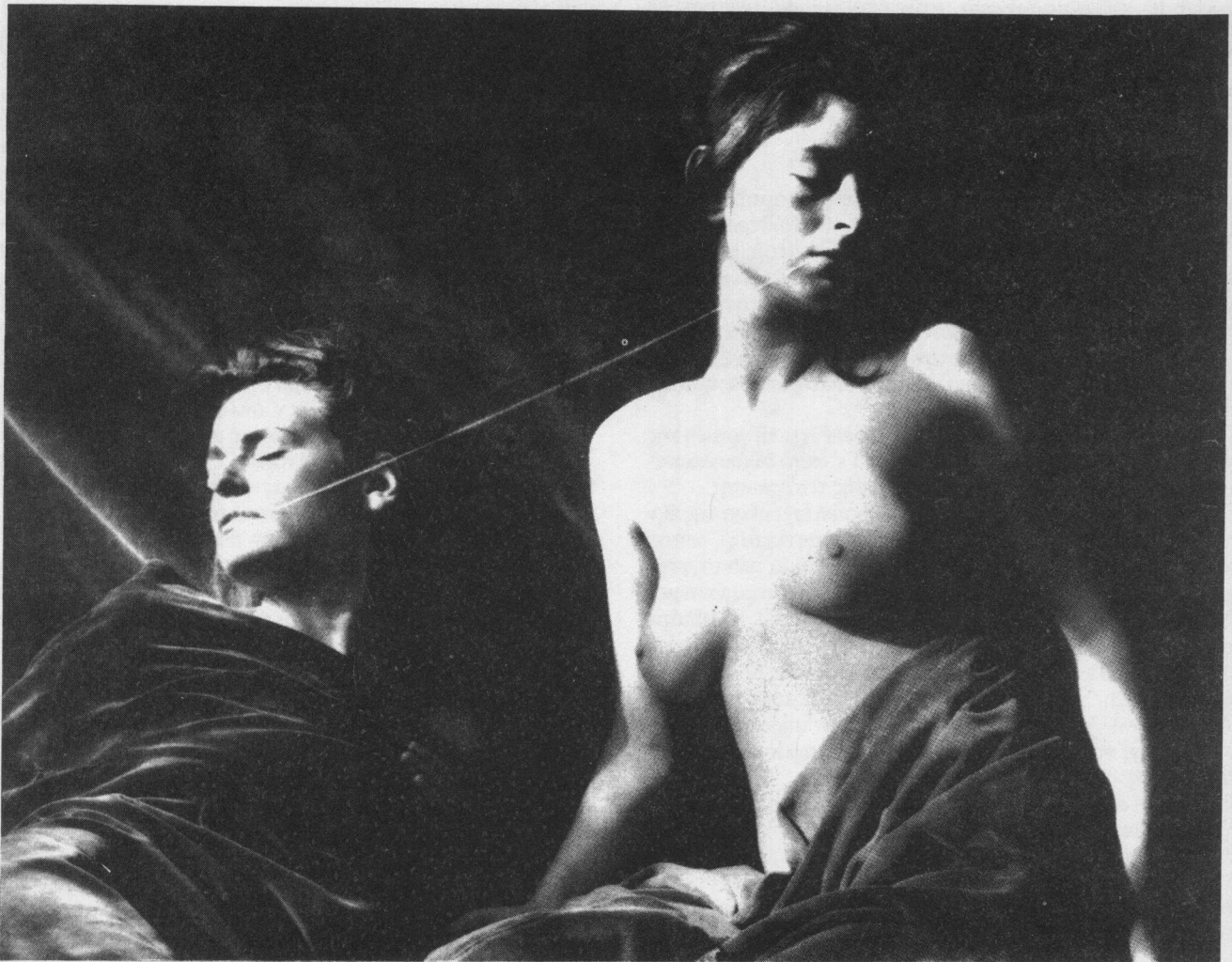
δεν κόμισαν τίποτε άλλο από μία ζωή διαλυμένη. Η αναζήτηση της γνώσης καταλήγει έτσι στην αναζήτηση της άγνοιας, ή επιθυμία για την αλήθεια μετασηματίζεται σε επιθυμία για την απόκρυψη της μέσα από την αναπαραγωγή του ίδιου, του ίδιου. Η εκδίκηση της γραφής επιπλέον συντριπτική: θυμίζει σε όσους αναζητούν την αλήθεια σε καθημαξημένα μονοπάτια ότι τους περιμένει η καταδίκη της αντιγραφής, της δουλικής αναπαραστάσης, ή καταδύθιση στο έλος των έτοιμων ιδεών και των πολιτισμικών κοινοτοπιών. Ως υπέρβαση των αδιεξόδων μας στη γραφή και στην ανάγνωση βρίσκει η εύκολη λύση: να τα λησμονήσουμε και τα δύο αναπαράγοντας τα τυφλά. Ο Φλωμπέρ παρωδεί με τον τρόπο αυτόν την, πνευματικά και πολιτισμικά, αδρανή πλευρά του κοινωνικού λόγου που χαρακτηρίζεται από την επανάληψη του κοινώς αποδεκτού, από την υποβάθμιση της γραφής και της ανάγνωσης σε λειτουργίες ανακλαστικής ανταπόκρισης. Σε μία τέτοια κοινωνία παράλληλων αντιγραφών ή τέχνη της γραφής ασφυκτικά στο περιθώριο, γίνεται ακατανόητη γιατί δεν είναι χρήσιμη.

ή χαμένη αγάπη

Το τέταρτο παράδειγμα αντλείται από τον *Όθελο* [1604-1605] του Σαίξπηρ. Κατά την κορύφωση της τραγωδίας, στο τέλος του έργου, εκεί όπου τα πάθη θυθίζονται στη σιωπή του θανάτου, προηγείται η σύντομη σκηνή της αναγνώρισης. Σ' αυτήν όσοι είχαν διαβάσει ή είχαν καταλάβει λάθος τα σημεία, αναγνωρίζουν τα κρυμμένα έως τότε συμφραζόμενα του νοήματος κι έτσι αντιλαμβάνονται τη φοβερή δυσαρμονία ανάμεσα στις σκηνοθετημένες ενδείξεις και στις πράξεις τους. Ο μόνος που δεν έχει παραπλανηθεί και δεν έχει τίποτα να ανακαλύψει είναι ο *Ίαγος* αυτός δηλαδή που μηχανεύτηκε την παραποίηση των σημείων και τη χειραγώγηση των νοημάτων, αυτός που υποδεικνύει ότι τα σημεία μπορεί να σημαίνουν κάτι πολύ διαφορετικό από αυτό που δηλώνουν. Θά ήταν ωστόσο δύσκολο και σ' αυτόν τον πανούργο κατασκευαστή παρεξηγήσεων να μεταστρέψει την αγάπη σε παθολογική ζήλεια και μετά σε ακατανόητο θάνατο, χωρίς τη συνδρομή ενός φετιχοποιημένου συμβόλου. Το *μαντίλι* που χάρισε ο *Όθελος* στη *Δεισδεμόνα* είναι σύμβολο αγάπης και κυριότητας, εάν βεβαιώνει διαρκώς τη μοναδικότητα και την ιδιαιτερότητα της σχέσης τους, δηλαδή μόνο εάν «διαβάζεται» στον τόπο της αποκλειστικής αποδοχής.

Εκεί πρέπει όλοι να το βλέπουν και να το αναγνωρίζουν. Η απώλεια όμως του συμβόλου ή, ακόμη χειρότερο, η μετατόπισή του σε άλλα συμφραζόμενα μεταβάλλει άρδην τις συνδηλώσεις του και επιτρέπει τη διεστραμμένη εξήγησή, αφού με την αλλαγή του αποδέκτη επαναπροσδιορίζεται ο τόπος της ανάγνωσης. Το *μαντίλι* γίνεται έτσι το κρίσιμο στοιχείο δοκιμασίας των νοημάτων, γιατί αυτός που το χάρισε δεν είναι προετοιμασμένος (τό αντίθετο μάλιστα) να δεχτεί ότι το σύμβολο φετιχ μπορεί να διατηρήσει το περιεχόμενό του πέραν ενός αποκλειστικού πλαισίου νοηματοδότησης.

Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι στο τέλος του έργου ο *Όθελος*, μολονότι θυθισμένος στο πένθος του και συντετριμμένος από το φόνου που διέπραξε, ρωτά τον Κάσιο για το αληθινό νόημα του *μαντιλιού*, και μόνον τότε διαπιστώνει πώς στην πραγματικότητα το σύμβολο δεν έχασε ποτέ τον προορισμό του και εκείνο που ο ίδιος εξέλαβε ως σκόπιμη μεταβολή νοήματος δεν ήταν παρά μία σκόπιμη εκμετάλλευση της τυχαίας

θέσης, της συμπτωματικής απώλειας του φετίχ. Όπως ο Υπουργός του Πόου έτσι και ο Ίαγος του Σαίξπηρ μάς στέλνουν νά ψάξουμε στά σκοτεινά, περιπλέκουν τίς έρμηνείες γιά νά μή δούμε αυτό πού κρύβεται μπροστά στά μάτια μας. Στο κείμενο του Σαίξπηρ, όμως, ή αποκάλυψη έρχεται άργά, όταν ή επιστροφή του νοήματος στά πραγματικά συμφραζόμενά του δέν έχει πιά νόημα, γιατί ή πραγματικότητα δέν έχει πιά σημασία. Ο Ίαγος είναι αυτός πού ταυτόχρονα γράφει και διαδάζει τό κείμενο γιά λογαριασμό του Όθέλου. Ο τελευταίος θαυμαία μεταβάλλεται σέ έρμαιο των μηχανευμάτων του κυρίαρχου συγγραφέα-έρμηνευτή, γίνεται ήρωας μιās άλλης αφήγησης και όχι εκείνης πού νομίζει. Η εκδίχηση τής γραφής, όπως στήν περίπτωση του καθαφικού ποιήματος «Μάρτιαι Είδοί», τελειώνει μέ τό θάνατο, στό ένδιάμεσο, όμως, ή μεταφορική τής γλώσσα υπενθυμίζει ότι:

• Είναι επικίνδυνη ή υπερβολική προσήλωση στό φετίχ των συμ-
δύλων' τά φαινόμενα άπατούν.

• Εάν τό πάθος υπάρχει πρωτίστως γιά τόν έαυτό του, εάν δη-
λαδή έχουμε τό πάθος του πάθους, τότε τό μάθος τιμωρεί, όταν
και άν προκύψει.

• Δέν πρέπει νά συγχέονται προθέσεις και σημεία. Η γραφή
δέν δηλώνει πάντα αυτό πού λέει.

• Τά συμφραζόμενα είναι μέρος του νοήματος και όχι άπόλυ-
το καταφύγιό του.

• Τό παιχνίδι τής γραφής και τής ανάγνωσης είναι παιχνίδι
ζωής και θανάτου.

Ο Όθέλος, μιλώντας γιά τόν εύκολόπιστο έαυτό του, μιλά
άπολογητικά «γιά κάποιον πού αγάπησε άπερίσκεπτα αλλά
πολύ βαθιά, γιά κάποιον πού δέν ζήλευε εύκολα αλλά πού έφτα-
σε νά πέσει σέ φοβερή σύγχυση». ² Αυτή ή σύγχυση, πού τα-
ντίζει σημεία και νοήματα, προθέσεις και φαινόμενα, ένδείξεις
και βεβαιότητες, οδηγεί και στήν ταύτιση του πάθους μέ τή λο-

γική. Τό πάθος του πάθους είναι ή λογική που άπαντá στην αντίρρηση, στη διαμαρτυρία, στην ύπόδειξη του λάθους μέ έναν διπλό φόνο: τής γραφής και τής ανάγνωσης.

Ξεσδος

Θά μπορούσα νά αναφερθῶ σέ περισσότερα παραδείγματα: ἄς θυμίσω τόν Δόν Κιχώτη του Θεοδάντες, τόν Τριστραμ Σάντυ του Στέρν, τόν Ζάκ τόν Μοιρολάτρη του Ντιντερό, τό Φίνεγκανς Γουέικ του Τζόυς. Σέ αὐτά, και σέ πολλά ἄλλα κείμενα, ὑποβαλλόμαστε στην παιδαγωγία τής γραφής, στην ἀναμέτρηση μέ αὐτές τίς μαῦρες σκιές τῶν γραμμάτων που κατοικοῦν τό κενό. Εἶναι σημαντικό ἀπό τήν ἐμπειρία αὐτή νά ξαναμάθουμε τήν ἀνάγνωση. Γιά τήν ὥρα, ἄς μου ἐπιτραποῦν κάποιες ἐπισημάνσεις:

- Γραφή και ἐξουσία πᾶνε μαζί: ὁποιος ἐλέγχει τή γραφή τής ἐποχῆς του, ἐδραιώνει τήν ἐξουσία του. Γι' αὐτό δύσκολα παραχωρεῖται ὁ ἐλεγχος τής γραφῆς και τής ἀνάγνωσης.
- Γραφή και ἐπικοινωνία πᾶνε μαζί: ἡ γραφή ἔχει μέσα τής τήν ἐννοια του προορισμοῦ και γι' αὐτόν που γράφει και γι' αὐτόν που διαβάσει. Ὁ Λακάν πίστευε ὅτι «τό γράμμα πάντα φτάνει στόν προορισμό» του, ἀκόμη και ὅταν δέν τό περιμένουμε.
- Γραφή και θάνατος. Δέν ξερω ἄν πᾶνε πάντα μαζί. Ὁ Μπάττ ἐλεγε ὅτι «ὁ συγγραφέας χάνει τό δικαίωμα στην τελευταία λέξη». Γραφή σημαίνει νά προσφέρεις στους ἄλλους ἐξαρχῆς τήν τελευταία λέξη. Ἡ γραφή γι' αὐτόν είναι «σέ κάθε ἐπίπεδο ἡ γλώσσα τῶν ἄλλων». Δέν είμαι σίγουρος ἄν συμφωνῶ. Θεωρῶ τή γραφή σάν ἀπόπειρα ἀποτυχημένης προστασίας ἀπό τούς ἄλλους — και ἀπό τό θάνατο.
- Γραφή και συνείδηση. Ὁ Ντερριντά ἰσχυρίζεται ὅτι «ἡ γραφή είναι ἀδιανόητη χωρίς ἀπόψη». Στή σκηνή τής γραφῆς τελείται ἡ ἐξιδανίκευση του ὑπαρξιακοῦ τραύματος. Τή γραφή τής τέχνης χρησιμοποιεῖ ὁ Ἄμλετ γιά νά παγιθεύσει τή συνείδηση του θείου του: «Τό ἔργο», λέει, «είναι τό πράγμα μέ τό ὅποιο θά πιάσω τή συνείδηση του Βασιλιά».
- Γραφή και ἀνάγνωση στην ἐποχή τής ἀποδόμησης. Ὁ Πῶλ ντέ Μάν ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ ἀνάγνωση είναι μία μεταφορά τής γραφῆς». Σέ πῶ ἐμπειρική διατύπωση ὁ Χίλλις Μίλλερ πιστεύει ὅτι «ἡ καλή ἀνάγνωση είναι πρωταρχικῆς σημασίας γιά τήν καλή γραφή». Ὁ Ντέ Μάν ὡστόσο καθιστᾶ τή μεταφορά τής ἀνάγνωσης ἀπόλυτη συνθήκη γραφῆς: «Γράφουμε τό κείμενο που συνεχῶς διαβάζουμε», ἀφοῦ «ἡ παραγωγή ἑνός κειμένου είναι ταυτόχρονα μία πράξη ἀνάγνωσης και μία πράξη γραφῆς». Γιά τόν Τζέφρι Χάρτμαν ἡ γραφή συντελεῖται στό χώρο που ἡ ἀνάγνωση διεκδικεῖ τήν ἐρμηνεία: «Ἡ διαφορά που κάνει ἡ ἀνάγνωση είναι, πολύ γενικά, ἡ γραφή».
- Γραφή και ἐκπαίδευση. Ἡ γραφή είναι ὑπόθεση παιδείας, ἐκπαίδευσης και μάθησης. Δηλαδή ὑπόθεση καλλιέργειας. Ὁ Νίτσε συμβουλεύει «νά μάθουμε νά χορεύουμε μέ τήν πένα... [γιατί] ἡ γραφή είναι κάτι που μαθαίνεται — ὅπως ὁ χορός».
- Γραφή και ἐκδίκηση. Ἡ γραφή ἐκδικεῖται ἐκείνους που:

- τήν περιφρονοῦν ἢ τήν παραβλέπουν
- τή χειρίζονται μέ τήν ἀλαζονεία τής ἐξουσίας
- τήν ταυτίζουν μέ τήν ἀλήθεια (τῆς γνώσης, τῆς ζωῆς, τῆς τέχνης, τῆς ἐμπειρίας και τά παρόμοια)
- τήν ἐμπιστεύονται χωρίς νά τή γνωρίζουν

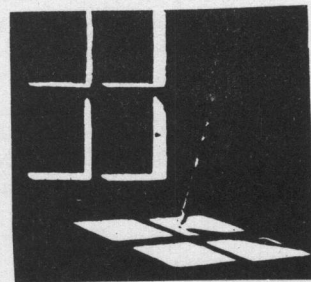
— πιστεύουν ὅτι ἔχει μόνον ἕνα νόημα που ταιριάζει ἀπόλυτα μέ εἰκαζόμενες προθέσεις και σημασίες.

Ἴσως ἀπό αὐτή τήν ἀκαταμάχητη ἐπιθυμία γιά τήν κτήση του νοήματος νά πηγάζουν ὅλα τά κακά που ἀναγκάζουν τή γραφή νά ἀμύνεται τιμωρώντας. Ὁ σκύλος, γιά νά χρησιμοποιήσω τή γνωστή μεταφορά του Ἐλιοτ, είναι ἀχόρταγος: θέλει συνεχῶς κρέας: «Ἡ κύρια χρήση που ἔχει τό "νόημα" ἑνός [κειμένου], μέ τή συνηθισμένη ἐννοια, μπορεῖ νά είναι... ἡ ἱκανοποίηση μιᾶς συνήθειας του ἀναγνώστη — χρειάζεται δηλαδή γιά νά περισπᾶ τή σκέψη του και νά τή διατηρεῖ ἡσυχῆ, ἐνόσω τό ποίημα δρᾶ ἐπάνω του: ὅπως ὁ φανταστικός λωποδύτης είναι πάντα ἐφοδιασμένος μ' ἕνα καλό κομμάτι κρέας γιά τό σκύλο του σπιτιοῦ». Φοβᾶμαι ὅτι ὁ Ἐλιοτ είναι ὑπερβολικά αἰσιόδοξος. Σιγά σιγά ἀνοιξε ἡ ὄρεξη του σκύλου και δέν χορταίνει μέ τίποτα. Γι' αὐτό και ὁ λωποδύτης-συγγραφέας δέν μπορεῖ πιά εὔκολα νά μπεῖ στό φυλαγμένο σπῆτι του ὀχυρωμένου ἀναγνώστη. Καιρός ν' ἀλλάξουμε τή διαίτα του σκύλου, τίς συνήθειες του ἀναγνώστη ἢ μήπως τή ροπή του λωποδύτη στην εὐφάνταστη παρανομία; Στήν περίπτωση του Ὁθέλου ὁ σκύλος ἔφαγε τό κρέας (δηλαδή τό μαντίλι) και ὁ λωποδύτης ἀνενόχλητος διέλυσε τά ὑπόλοιπα. Θέλει συνεπῶς ἐπαγρύπνηση, ὅταν μᾶς ταῖζουν τέτοιο «κρέας».

Θά ἤθελα νά τελειῶσω σ' ἕνα ὑστερόγραφο (σέ κάτι που σχετίζεται μέ τό κυρίως θέμα ἀλλά κατά τρόπο που ταυτόχρονα τό διαφοροποιεῖ). Ἡ ἐκδίκηση τής γραφῆς είναι μία διατύπωση ἀμφίσημη, ἀνάλογα μέ τό πῶς ἀντιλαμβανόμαστε τή γενική — ἀντικειμενικά ἢ ὑποκειμενικά; Ἐκδικεῖται ἡ γραφή ἢ ἐκδικούμαστε τή γραφή; Ἐγώ μίλησα γιά τό πρώτο. Προφανῶς ὁμως κάποιος ἐκδικοῦνται τή γραφή γιά λογαριασμό τους ἢ γιά λογαριασμό ἄλλων. Κι ἐμεῖς τούς ὑφιστάμεθα. Μιά ματιᾶ στην ἐπικοινωνιακή παλίρροια που μᾶς κατακλύζει θά σᾶς πείσει. Πιό ἐξωτική είναι ἡ ἐκδίκηση που μεταμφιέζεται σέ ὑστερική, γεροντοκορίστικη ζήλεια γιά τίς περιπέτειες του νοήματος. Στήν Ἑλλάδα ἔχουμε πολλούς θεματοφύλακες του ὀρθοῦ, του ἀληθοῦς και του ὠραίου που δυσσοδομοῦν ἐναντίον τῆς γραφῆς ἢ τῆς ἀνάγνωσης. Καί δυστυχῶς δέν είναι μόνον ἐκδικητικοί ἀλλά και ἀχόρταγοι: πάντα ζητοῦν περισσότερο κρέας.

Νά γιατί θά ἔπρεπε

2. Ἀδυνατῶ νά μεταφράσω ἀντάξια τό στίχο: «...of one that loved not wisely, but too well, of one not easily jealous, but, being wrought, perplexed in the extreme». Ἐχει μία τέτοια λιτή τελειότητα στό πρωτότυπο που καταδικάζει προκαταβολικά κάθε ἀπόδοση σέ ἀμηχανία.

ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΑΝΟΛΗ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ

Ἐπίτιμο διδάκτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ.

τοῦ Παναγιώτη Μουλλά

1. Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Α.Π.Θ. εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ τιμῆσει τρεῖς Θεσσαλονικιοὺς δημιουργοὺς: τὸν Γιώργο Βαφόπουλο, τὴ Ζωὴ Καρέλλη καὶ τὸν Νίκο Γαβριήλ Πεντζίκη. Σήμερα ἦρθε ἡ ὥρα νὰ τιμηθεῖ ἕνας ἄλλος Θεσσαλονικιὸς ποιητής: ὁ Μανόλης Ἀναγνωστάκης. Λέω νὰ τιμηθεῖ ὁ Ἀναγνωστάκης καὶ πιστεύω πὺς ἡ ἀπόφασή μας ἔχει ἀμφίδρομη ἐνέργεια καὶ σημασία. Γιατί τιμώντας τὸν Ἀναγνωστάκη ἡ Σχολὴ μας τιμᾷ καὶ τὸν ἑαυτὸ της.

Μὲ μιά διευκρίνιση, ὥστόσο: πὺς ἡ Σχολὴ αὐτὴ, πού δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ πνεῦμα στενοῦ τοπικισμοῦ, περισσότερο ἀπὸ ἕναν Θεσσαλονικιό, τιμᾷ σήμερα ἕναν ποιητὴ μὲ πανελλήνια καὶ διεθνή ἀκτινοβολία. Ὅσο γιὰ τὸν ἴδιο, ἔχει ἀσφαλῶς κάθε λόγο νὰ αισθάνεται Θεσσαλονικιός: στὴ Θεσσαλονικὴ γεννήθηκε, μεγάλωσε, σπούδασε, ἔγραψε, ἔδρασε, ἀντιμετώπισε τὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο. Μόνο πού (θά μοῦ ἐπιτρέψετε αὐτὴ τὴν προσωπικὴ κατάθεση, δεδομένου ὅτι γνωρίζω τὸν Ἀναγνωστάκη ἐδῶ καὶ τέσσερις δεκαετίες σχεδόν) ὑπῆρξε πάντοτε ξένος πρὸς ὅτιδήποτε μίζερο, τοπικιστικὸ ἢ ἐπαρχιώτικο. Κάτι περισσότερο: ποτέ του δὲν ἔπαιξε τὸ χαρτί τοῦ Θεσσαλονικιοῦ ἢ τοῦ Ἀθηναίου.

Στὴν πραγματικότητα, ποτέ του δὲν ἔπαιξε κανένα χαρτί (ἔπαιξε μόνο, ὅταν χρειάστηκε, τὴ ζωὴ του). Ἀλλοῦ λοιπόν θὰ πρέπει ν' ἀναζητήσουμε τὴν παρουσία καὶ τὴν οὐσία του. Ποῦ ἄλλου; Ἀσφαλῶς στὸ ἔργο του ἔκει ὅπου κάθε γνήσιος δημιουργὸς μεταγγίζει στάλα στάλα τὴν ὑπαρξὴ του, τὴ σχέση του μὲ τὸν κόσμο, μὲ τοὺς ἄλλους, μὲ τὸν ἑαυτὸ του. Αὐτὸ τὸ ἔργο ἔχω χρέος μου, ἀλλὰ καὶ τιμὴ καὶ χαρὰ μου, νὰ σᾶς παρουσιάσω ἀπόψε. Εἶναι ἕνα ἔργο-αὐτοβιογραφία. Ἀλλὰ καὶ ἕνα χρονικὸ. Καὶ μιά περιπέτεια.

2. «Ἦτανε βέβαια μεγάλη ἡ περιπέτεια», λέει ἕνας στίχος τοῦ Ἀναγνωστάκη. Ἄς δοῦμε τὰ καθέκαστα. Ἡ περι-

πέτεια ἀρχίζει στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1940, ὅταν ὁ ποιητής εἶναι 15-16 ἐτῶν: καὶ τελειώνει γύρω στὸ 1950 (τουλάχιστον σὲ μιά πρώτη φάση), ὅταν ὁ ποιητής εἶναι 25-26 ἐτῶν. Βρισκόμαστε δηλαδὴ στὸ κλίμα τῆς δεκαετίας 1940-1950 (Ἀλβανικὸς Πόλεμος, Κατοχὴ, Ἀντίσταση, Ἐμφύλιος), μιᾶς δεκαετίας πού γιὰ τὸν τόπο μας ξεκινᾷ μ' ἕνα ἔπος καὶ τερματίζεται μ' ἕνα δράμα.

Ὁ Ἀναγνωστάκης εἶναι παρὼν καὶ στὸ ἔπος καὶ στὸ δράμα. Νὰ λ.χ. μερικά σημαδιακά γεγονότα τῆς ζωῆς του 1944: Δευτεροετής φοιτητὴς τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου μας, στρατευμένος στὴν Ἀριστερά, παρουσιάζεται ὡς ἀρχισυντάκτης στὸ περιοδικὸ *Ξεκίνημα*, «λογοτεχνικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ τοῦ Ἐκπολιτιστικοῦ Ὁμίλου Πανεπιστημίου (ΕΟΠ)», μαζί μὲ ἄλλους σημαντικούς νέους τῆς γενιάς του (τὸν Κλεῖτο Κύρου, τὸν Πάνο Θασιτῆ, τὸν Θανάση Φωτιάδη). Πολύ ἀργότερα, στὸ 1977, μιλώντας γιὰ τὸ περιοδικὸ *Ξεκίνημα*, θὰ πεῖ: «Πολιτιστικὴ δουλειά καὶ πολιτικὴ δράση ἦταν ἕνα πράγμα, θὰ ἴλεγα καλύτερα δὲν περνοῦσε ἀπὸ τὸ μυαλό μας ὅτι ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν εἶναι».¹

1946: Διαγράφεται ἀπὸ τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα. «Ἡ διαγραφή του ἀπὸ τὸ ΚΚΕ θὰ παραμείνει κλειστὴ ὑπόθεση, ἀπόλυτα δική του. Δέν θὰ τὴν προτάξει οὔτε γιὰ νὰ μετριάσει τὴν καταδίκη του ἀπὸ τοὺς στρατοδικες οὔτε γιὰ νὰ κομπιάσει ἐπιδεικνύοντας διορατικότητα καὶ ἦθος».²

1948: Συλλαμβάνεται μαζί μὲ 68 ἄλλους Ἐποníτες, δικάζεται καὶ, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1949, καταδικάζεται σὲ θάνατο. Θὰ παραμείνει κλεισμένος στὸ Ἐπαπύργιο ἐπὶ τρία χρόνια. Ἀποφυλακίζεται τὸ 1951.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδιωτικὸ καὶ τὸ δημόσιο κλίμα ἀπ' ὅπου δγαίνουν οἱ τρεῖς πρώτες ποιητικὲς συλλογές τοῦ Ἀναγνωστάκη: *Ἐποχές* (1945), *Ἐποχές 2* (1948) καὶ *Ἐποχές 3* (1951). Θὰ περιμένε ἴσως κανεῖς ἄλλα πράγματα ἰ.χ. μιά

ποίηση μαχητική ή μαχόμενη, σύμφωνη με τις εντάσεις των καιρών και, προπάντων, σύμφωνα με τις ιδεολογικές και αισθητικές προδιαγραφές της Ἀριστεράς. Τίποτα τέτοιο ἐδῶ. Οἱ Ἐποχές τοῦ Ἀναγνωστάκη δὲν ὑπακούουν σὲ κομματικούς κανόνες. Οὔτε περιγράφουν. Οὔτε θεματογραφοῦν. Κινοῦνται σ' ἓναν ἄλλο, προσωπικό, ἐσωτερικό χῶρο. Ὅχι πὼς παρακάμπτουν ἐντελῶς τὰ ἐξωτερικά γεγονότα, λ.χ. τὸν πόλεμο ἢ, καλύτερα, τοὺς πολέμους.

Ἀπεναντίας πολλά ποιήματά τους παραπέμπουν σὲ συγκεκριμένες χρονολογίες: «Χειμῶνας 1942», «13.12.43», «Χάρης 1944». Ὅμως ὁ χρόνος ἐδῶ κυλάει μὲ ἄλλους ρυθμούς. Τὸ πραγματικό δράμα εἶναι ἐσωτερικό: ἓνα εἶδος ρήξης μὲ τὸν κόσμο· μιὰ ἀπώλεια ἓνα κενό.

Ἦδη στίς πρώτες Ἐποχές ἡ στάση τοῦ ἔφηβου ποιητῆ ἐκδηλώνεται ὡς διάσταση. Βρισκόμαστε σ' ἓνα κλίμα ταυτόχρονα πολεμικό καὶ μεσοπολεμικό. Γιὰ νὰ τὸ πῶ διαφορετικά: βρισκόμαστε στὸ κλίμα τοῦ μεσοπολεμικοῦ συμβολισμοῦ, κάπου κοντὰ στοὺς ποιητὲς τῆς ἀποδημίας (τὸν Ἀλέξανδρο Μπάρα, τὸν Νίκο Καβδαδία, τὸν Κώστα Οὐράνη), κυρίως κοντὰ στὸν Καρυωτάκη, τὸν Apollinaire, τὸν Σεφέρη (ὁ Καβάφης θὰ ἔρθει ἀργότερα). Μὲ ἐγελιανούς καὶ ρομαντικούς ὄρους, μποροῦμε νὰ μιλάμε γιὰ «δυστυχημένη συνείδηση». Ἐνας νέος τῆς ἐποχῆς διῶνει δύσκολα τὴ συλλογικότητα καὶ τὴ μοναξιά του. Κλίμα ἀδιεξόδου: ἀναμονή, θάνατος, ἀνία, ταξιδιωτικές ἐπιθυμίες, ἐρωτική θλίψη, μοναξιά, ἀσφυξία. Ὀνειρα φυγῆς: λιμάνια, πλοῖα, θάλασσες, μακρινές πολιτείες. Τοπία ἐρημίας καὶ ἐρήμωσης, βραδινὸί δρόμοι μὲ βροχή (βρέχει συχνὰ στὰ ποιήματα τοῦ Ἀναγνωστάκη), μὲ γερμεμισμένα σπίτια, μὲ ἀσφυκτικούς χώρους, μὲ ἄγονες μνήμες:

Ζήσαμε πάντα σὲ ὑγρές κι ἀνεξερεύνητες παραλίες
Στὰ σιωπηλά καφενεῖα μὲ τὶς ἐτοιμοθάνατες καρ-
κλες
Τὰ σοῦρουπα ἔρχονται καὶ ξανάρχονται κι ἡ θάλασσα
σα εἶν' ἀτέλειωτη
Μὲ τὰ θαμπὰ καρδιά πού φεῖγον καὶ πλανιοῦνται
στό σκοτάδι
Εἶναι ὠραῖο καὶ θλιβερό νὰ θυμᾶσαι τόσα βράδια
Δεμένα μ' ἀπέραστους καπνοὺς καὶ μὲ δύο κατάμει-
ρα μάτια
Κι ἓνα χέρι πού μάκραινε καὶ χαιρετοῦσε ἀπ' τὸ λι-
μάνι
(«Πόρτ Σαΐδ-Ἀλεξάνδρεια» στίς 20 τοῦ Ἰουλίου)
Ζήσαμε ἐκεῖνα τὰ θλιβερά καὶ μονότονα καλοκαίρια
Κλεισμένοι πίσω ἀπὸ τὰ σίδερα τῆς θάλασσας
Μετρώντας ἓνα-ἓνα τὰ κύματα καὶ τ' ἄστρα
Δοσμένοι στὴν πικρὴ μας προσμονή.
Ἄγονες μνήμες.

Νὰ ὁ τόνος τοῦ Ἀναγνωστάκη: ἓνας τόνος πού θὰ διαφοροποιηθεῖ στὴ συνέχεια, ἀλλὰ πού δὲν θὰ χάσει τὸν πεζολογικό, κουβεντιαστό, χαμηλόφωνο χαρακτήρα του καὶ τὴν ἀμεσότητά του. Στίς Ἐποχές 2 ἐπιδιώνουν, φυσικά, ἀρκετὰ θεματικά μοτίβα τῶν πρώτων Ἐποχῶν. Ὅμως ὑπάρχει παράλληλα μεγαλύτερο ποσοστὸ λιτότητας καὶ δραματικότητας. Ἡ μοναξιά γίνεται ἐγκατάλειψη, ἀποξένωση· τὸ ἔδαφος φαίνεται λιγότερο σταθερό.

Χωρὶς ἓνα δέντρο, ἓνα ρίγος νερῶν
Χωρὶς ἓνα λευκὸ φόρεμα ἀγνόητας
Χωρὶς μιᾶς δεβαιότητας ἀντίκρισμα.

Ἡ αἴσθηση τῆς ἀπώλειας (ὅ,τι δηλαδή ἀνιχνεύεται καὶ στίς πρώτες Ἐποχές ὡς ἓνα εἶδος χαμένου παιδικοῦ παραδείσου) ὑπάρχει κι ἐδῶ, ἀλλὰ ἐκφράζεται μὲ ἐντονότερο τρόπο:

Ἐχασα τὰ βιβλία μου, φώναζες, ἔχασα τὰ χαρτιά
μου, ἔχασα κάθε τι πού πιότερο στὸν κόσμο
ἀγαπῶ.

Εἶχες χάσει κάτι πολύ περισσότερο. Μιὰν ἀτέ-
λειωτη νεότητα σὲ κάθε γωνιά τῆς ὀλόπικρης
νόησης.

Αὐτὴ ἡ αἴσθηση τῆς ἀπώλειας, ἓνα ἀπὸ τὰ κυριαρχικότερα θεματικά μοτίβα τοῦ Ἀναγνωστάκη, ἐκδηλώνεται καὶ ὡς ἀπώλεια τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου:

...Φυσαίει πολὺ ἀπ' τὸ σπασμένο τοῦτο τζάμι.
(Ποιὸς ἔριξε φεύγοντας τὶς καρέκλες στὸ πά-
τωμα;).

Δὲν ξεχωρίσαμε στὸ τέλος ἂν ἔπρεπε νὰ ξανάρ-
θουμε ἢ νὰ μὴν ξανάρθουμε
Θαρροῦσες πὼς στὸ βάθος θὰ μᾶς κούραζε τὸ ἴδιο.
Δὲν ξεχωρίσαμε

(Εἶχαν τὰ πρόσωπά μας τόσο ἀλλόκοτα μπλεχτεῖ.
Μὴ μᾶς κατηγορήσετε. Χάσαμε πιά ὀριστικά
τὸ δικό μας).

Ἔτσι καὶ στίς Ἐποχές 3, πού τὶς ἀποτελοῦν ποιήματα γραμμένα στὴ φυλακὴ (1949-1951), ἡ ἀπώλεια καὶ οἱ ἀπώλειες (μὲ ὅλες τὶς σημασίες τῆς λέξης) εἶναι ὁ κοινὸς παρονομαστής στίς σχέσεις ἀτόμου καὶ ομάδας. Θὰ ἴλεγες πὼς ὁ θάνατος κάνει ἓνα ὄμμα μπροστά:

Τὸ πρῶι
Στίς 5
Ὁ ξηρός
Μεταλλικός ἦχος
Ἦστερα ἀπὸ τὰ φορτωμένα καμιόνια
Πού θρυμματίζουνε τὶς πόρτες τοῦ ὕπνου.
Καὶ τὸ τελευταῖο «ἀντίο» τῆς παραμονῆς
Καὶ οἱ τελευταῖοι δηματισμοὶ στίς ὑγρές πλακες
Καὶ τὸ τελευταῖο σου γράμμα
Στὸ παιδικὸ τετράδιο τῆς ἀριθμητικῆς
Σάν τοῦ μικροῦ παραθυριοῦ τὸ δίχτυ
Πού τεμαχίζει μὲ κάθετες μαῦρες γραμμές
Τοῦ πρωينوῦ χαρούμενου ἡλιου τὴν παρέλαση.

Ὅμως ὁ θάνατος δὲν βρίσκεται μόνο στίς ἐκτελέσεις, στίς «φλεγόμενες πόλεις», στὰ «σωριασμένα κουφάρια» ἢ στὰ σπίτια πού χάσκουνε «δίχως παράθυρα σάν κρανία ξεδοντιασμένα». Βρίσκεται παντοῦ· κυρίως στὸ ραντεβὸ τῆς νεότητας μὲ τὴν Ἐποχή:

Μ' ἂν πρέπει τὸ ὄ ρ α νὰ πεθάνουμε, τὸ ξέρεις.
Πρέπει γιὰτὶ αὔριο δὲ θὰ ἴμαστε πιά νέοι.

Ἄπειλή γιά τήν ποίηση, ὁ θάνατος μπορεῖ νά εἶναι καί τό τέλος τοῦ ποιητῆ-δημιουργοῦ· τό πέρασμά του στήν ἀνυπαρξία. Γι' αὐτό καί οἱ Ἐποχές 3 ὄχι μόνο ὀλοκληρῶνουν ἕναν κύκλο θυμίζοντας τίς πρώτες Ἐποχές μέ τίς συγχρῆς τους χρονικές σημάσεις, ἀλλά καί κλείνουν μ' ἕναν «Ἐπίλογο», δηλαδή μέ ἕνα ὑστερόγραφο ἢ γράμμα ἀποχαιρετισμοῦ:

*Οἱ στίχοι αὐτοί μπορεῖ καί νά 'ναι οἱ τελευταῖοι
Οἱ τελευταῖοι στούς τελευταίους πού θά γραφοῦν
Γιατί οἱ μελλοῦμενοι ποιητές δέ ζοῦνε πιά,
Αὐτοί πού θά μιλοῦσανε πεθάναν ὄλοι νεοί.*

3. «Μπορεῖ καί νά 'ναι οἱ τελευταῖοι», λέει ὁ Ἄναγνωστάκης. Ὅμως δέν εἶναι. Εὐτυχῶς πού δέν εἶναι. Ἀκολουθοῦν τρεῖς ἄλλες ποιητικές συλλογές: Ἡ συνέχεια (1954), Ἡ συνέχεια 2 (μαζί μέ τίς Παρενθέσεις, 1956) καί Ἡ συνέχεια 3 (1962). Τρεῖς συλλογές πού, σέ συμμετρική σχέση μέ τίς τρεῖς πρώτες, καλύπτουν τή δεκαετία 1950-1960.

Ὁ πειρασμός μας: ν' ἀντιθέτουμε καί ν' ἀντιπαραβάλλουμε τίς Ἐποχές μέ τίς Συνέχειες, ὅπως ἀντιπαραβάλλουμε συχνά καί τή δεκαετία τοῦ 1940 μέ τή δεκαετία τοῦ 1950. Μάταιος κόπος ἴσως. Γιατί οὔτε στήν ποίηση τοῦ Ἄναγνωστάκη, οὔτε συχνά καί στήν ἱστορία ὑπάρχουν ἐντυπωσιακές ρήξεις, παρά μόνο συνέχειες, δηλαδή ἀνακατατάξεις, ἀναπροσαρμογές καί νέες ἰσορροπίες ἢ σχέσεις ἀνάμεσα στίς λέξεις καί στά πράγματα. Ἰσορροπίες πού, στήν περίπτωση τοῦ Ἄναγνωστάκη, ἐκδηλώνονται μέ δύο τρόπους: ἀπό τή μιά μεριά, μέ τή διεύρυνση τῆς ἀπόστασης-διάστασης ἀνάμεσα στόν ποιητή καί τό ἱστορικό περιβάλλον του, καί, ἀπό τήν ἄλλη, μέ τήν ὑποστύλωση τοῦ ποιητικοῦ του προσώπου, δηλαδή μέ τίς αὐτοαναφορές, τά αὐτοπαραθέματα καί τίς γέφυρες ἀνάμεσα στά ποιήματά του. Ἡ συνέχεια 2 τελειώνει μέ τό ποίημα «Μιλῶ». Ἡ συνέχεια 3 ἀρχίζει μέ τό ποίημα «Τώρα μιλῶ πάλι». Ἐξάλλου τό ποίημα «Μιλῶ», ἀντίσταση στή σιωπή, ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ἀπολογισμοῦ, ὅπου καταγράφονται ἀπό τόν ἴδιο τόν ποιητή τά κυριότερα θεματικά μοτίβα τοῦ ἔργου του:

*Μιλῶ γιά τά τελευταῖα σαλπίσματα τῶν νικημένων
στρατιωτῶν
Γιά τά τελευταῖα κουρέλια ἀπό τά γιορτινά μας
φορέματα
Γιά τά παιδιά μας πού πουλᾶν τσιγάρα στούς
διαβάτες
Μιλῶ γιά τά λουλούδια πού μαραθῆκανε στούς
τάφους καί τά σαπίζει ἡ θροχή
Γιά τά σπῆτια πού χάσκουνε δίχως παράθυρα σάν
κρανία ξεδοντιασμένα
Γιά τά κορίτσια πού ζητιανεύουν δείχνοντας στά
σῆθια τίς πληγές τους
Μιλῶ γιά τίς ξυπόλυτες μάνες πού σέρνονται στά
χαλάσματα
Γιά τίς φλεγόμενες πόλεις τά σωριασμένα κουφάρια
στούς δρόμους
Τούς μαστροπούς ποιητές πού τρέμουνε τίς νύχτες
στά κατώφλια*

*Μιλῶ γιά τίς ἀτέλειωτες νύχτες ὅταν τό φῶς λιγο-
στεύει τά ξημερώματα
Γιά τά φορτωμένα καμιόνια καί τούς δηματισμούς
στίς ὑγρές πλάκες
Γιά τά προαῦλια τῶν φυλακῶν καί γιά τό δάκρυ
τῶν μελλοθανάτων.*

Μέ αὐτούς τούς ὅρους, οἱ Συνέχειες τοῦ Ἄναγνωστάκη εἶναι συνέχειες ὄχι μόνο ἐπειδή σ' αὐτές ὁ ποιητής ὑπερβαίνει (ἢ παραβαίνει) τίς Ἐποχές του καί τόν «Ἐπίλογό» τους, ἀλλά καί ἐπειδή συνεχίζει τό διάλογό του μέ τή σύγχρονη ἱστορία κάτω ἀπό νέες ὑποκειμενικές καί ἀντικειμενικές συνθήκες, διαμορφωμένες στή δεκαετία τοῦ 1950:

*Ἐξεχέλισαν οἱ περιπέτειες οἱ ἰδιωτικές
Τό ἄψογο πρόσωπο τῆς Ἱστορίας θολώνει
Ἀρχίζει μιά καινούρια μέρα πού κανεῖς δέν τή βλέπει.*

Νά βρισκεται ἄραγε ἐδῶ, σ' αὐτόν τόν διάλογο μέ τήν ἱστορία, ἡ ἀνάγκη διεύρυνσης τοῦ ποιητικοῦ διακειμένου; Ἐνα μού φαίνεται βέβαιο, πῶς ὁ Καβάφης, ἀόριστη παρουσία ὡς τώρα, ἐμφανίζεται ἀδρά στίς Συνέχειες (ἀλλά τό ἴδιο συμβαίνει καί στόν μεταγενέστερο Στόχο) ὡς ἔγκυρος συνομιλητής τοῦ Ἄναγνωστάκη. Στίς Συνέχειες συναντοῦμε στίχους σάν τούς ἀκόλουθους:

Μέ τέτοιες προσιτές ἐπιτυχίες θά ἠττηθεῖς.

Ἡ:

Ἡ πρόγνωσις σας ἀσφαλῆς: Θά πέσει ἡ πόλις.

Ἡ ἀκόμα:

*Ὅριστικά ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, πήραμε ὄρκο μὴ γίνει
ζαβολιά.*

Ὅρκο βαρῦ. (Τί θές, τί τά ρωτᾶς. Ὑπάρχει πιά ἐμπιστοσύνη;)

Ὅστόσο αὐτή ἡ καθαφική παρουσία μ' ἐνδιαφέρει ἐδῶ (δέν ἔχω καθόλου ἐπιδρασιθηρικές τάσεις) κυρίως γιά τή λειτουργική σημασία της. Ἐπειδή ἐμφανίζεται, διόλου τυχαῖα, σέ μιά καιρία στιγμῆ: στήν περίοδο ὅπου, ἀπομακρυσμένος ἀπό τήν πολιτική πράξη (ἀλλά ὄχι καί ἀπό τά πράγματα) ὁ Ἄναγνωστάκης ἀντιμετωπίζει τά συλλογικά δρώμενα ἀπό κάποια ἀπόσταση. Ὡς οὐδέτερος κριτής; Κάθε ἄλλο. Ἀπλῶς (γιά νά χρησιμοποιήσω μιά δική του προσφιλή μεταφορά) ὡς φίλαθλος τῆς κερκίδας· ὄχι ὡς παίκτης τοῦ γηπέδου:

*Τώρα εἶναι ἀπλός θεατής
Ἀσημαντος ἀνθρωπάκος μέσα στό πλῆθος
Τώρα πιά δέ χειροκροτεῖ δέ χειροκροτεῖται
Ξένος περιφέρεται σῶν ὁδῶν τό κάλεσμα.*

Ἐννοεῖται ὅτι αὐτή ἡ ἀπόσταση-διάσταση δέν ἀποκλείει τό ἀνέδασμα τοῦ τόνου καί τή διαμαρτυρία:

Δώστε μας πίσω τά χρόνια μας δώστε μας πίσω
τά χαρτιά μας
Κλέφτες!
Στά ψέματα παίζαμε!

ὅπως δέν ἀποκλείει οὔτε καί τήν ἀνάγκη γιά μιά λιτή ποιη-
τική ἔκφραση, ἀπογυμνωμένη ἀπό κάθε περιττό ψιμύθιο:

Ὅλο καί πύο γυμνά
Ὅλο καί πύο ἀναρθρα
Ὅχι πιά φράσεις
Ὅχι πιά λέξεις
Γραμμάτων σύμβολα
Ἄντι γιά τήν πόλη ἢ πέτρα
Ἄντι γιά τό σῶμα τό νύχι
Ἀκόμα πύο πολύ: μιά αἱμάτινη
Σκοτωμένη κηλίδα
Πάνω στό μικροσκοπίο.

Καί γιά νά συνοψίσουμε: οἱ συμμετρίες στόν Ἄναγνω-
στάκη λειτουργοῦν ὡς δείκτες τῆς (ἀναπόδραστης ἀραγε;)
σχέσης πού ἐνώνει τό ζεῦγος τέλος-ἀρχή. Οἱ Ἐποχές κατα-
λήγουν σ' ἕναν «Ἐπίλογο» πού εἶναι ἡ ἐλπίδα τοῦ τέλους.
Οἱ Συνέχειες καταλήγουν σέ μιάν «Ἀφιέρωση» πού εἶναι
τό τέλος τῆς ἐλπίδας:

Γιά τούς ἐρωτευμένους πού παντρεύτηκαν
Γιά τό σπίτι πού χτίστηκε
Γιά τά παιδάκια πού μεγάλωσαν
Γιά τά πλοῖα πού ἀραξαν
Γιά τή μάχη πού κερδήθηκε
Γιά τόν ἄσωτο πού ἐπέστρεψε

Γιά ὅλα ὅσα τέλειωσαν χωρίς ἐλπίδα πιά.

4. Ἄν τά πράγματα εἶχαν ἐρθεῖ διαφορετικά (ἀλλά θά
μορουσαν νά εἶχαν ἐρθεῖ διαφορετικά;), Ἡ συνέχεια 3,
τυπωμένη τό 1962, ἴσως νά ἦταν, ποιός ξέρει, ἡ τελευταία
ποιητική συλλογή τοῦ Ἄναγνωστάκη. Ἀλλά δέν εἶναι ἡ τε-
λευταία. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ἡ δικτατορία τοῦ 1967
ὑποχρεώνει τόν ποιητή νά διακόψει, ἄλλη μιά φορά, τή
σιωπή του. Ἀποτέλεσμα: Ὁ στόχος, μιά σειρά 13 ποιημά-
των πού τό μεγαλύτερο μέρος τους πρωτοδημοσιεύεται στή
συλλογική ἔκδοση Δεκαοχτώ κείμενα, τόν Ἰούλιο τοῦ 1970.

Μέ καρυωτακικούς ὄρους, θά μιλούσαμε γιά μιά μετακί-
νηση τοῦ Ἄναγνωστάκη ἀπό τό ἐλεγείο πρὸς τή σάτιρα
(πρὸς τή σάτιρα, ὅπως τήν ἐννοεῖ ὁ Northrop Frye, δηλαδή
ὡς «μαχόμενη εἰρωνεία».) Πού στοχεύει Ὁ στόχος; Πάν-
τως ὄχι σέ εὐκολες ἢ εὐτελεῖς διακωμωδῆσεις. Οἱ συλλογι-
κές συμπεριφορές, ἡ γενικότερη πολιτική καί ἠθική κρίση,
τό ἀσφυκτικό κλίμα τῆς δικτατορίας, ἡ καθίζηση τῶν
ἀξιών εἶναι φαινόμενα πού ἀνεβάζουν τούς τόνους τοῦ
ποιητή:

Πρὸς τό παρόν, στόν παλιό δρόμο πού λέγαμε,
ὑψώνεται ἡ Τράπεζα Συναλλαγῶν
—ἐγὼ συναλλάσσομαι, ἐσύ συναλλάσσεται, αὐτός
συναλλάσσεται—

Τουριστικά γραφεῖα καί πρακτορεῖα μεταναστεύ-
σεως
—ἐμεῖς μεταναστεύουμε, ἐσεῖς μεταναστεύετε, αὐ-
τοῖ μεταναστεύουν.

Θά σᾶς διαβάσω τό ποίημα «Ἐπιτύμβιον», χαρακτηρι-
στικό δείγμα σατιρικοῦ τόνου, δηλαδή σαρκαστικῆς πί-
κρας καί ὀργῆς:

Πέθανες — κι ἐγίνες καί σύ: ὁ καλός,
Ὁ λαμπρός ἄνθρωπος, ὁ οἰκογενειάρχης, ὁ
πατριώτης.
Τριάντα ἔξι στέφανα σέ συνοδέψανε, τρεῖς λόγοι
ἀντιπροέδρων,
Ἐφτά ψηφίσματα γιά τίς ὑπέροχες ὑπηρεσίες πού
προσέφερες.

Ἄ, ρέ Λαυρέντη, ἐγὼ πού μόνο τό ἔξερα τί κάθα-
μα ἦσουν,
Τί κάλπικος παράς, μιά δλόκληρη ζωή μέσα στό
ψέμα
Κοιμοῦ ἐν εἰρήνῃ δέ θά ρθῶ τήν ἡσυχία σου νά
ταράξω.
(Ἐγὼ, μιά δλόκληρη ζωή μέσ στή σιωπή θά τήν
ἐξαγοράσω
Πολύ ἀκριδὰ κι ὄχι μέ τίμημα τό θλιβερό σου τό
σαρκίο).
Κοιμοῦ ἐν εἰρήνῃ. Ὡς ἦσουν πάντα στή ζωή: ὁ
καλός,
Ὁ λαμπρός ἄνθρωπος, ὁ οἰκογενειάρχης, ὁ πα-
τριώτης.

Δέ θά ἴσαι ὁ πρῶτος οὔτε δά κι ὁ τελευταῖος.

Τήν ἴδια ἐποχή, δηλαδή στά τέλη τοῦ 1968 καί στίς ἀρ-
χές τοῦ 1969, γράφονται καί τά κείμενα πού θά πρωτοδη-
μοσιευθοῦν, δέκα χρόνια ἀργότερα, μέ τόν τίτλο Τό περι-
θώριο '68-'69 (Ἀπρίλιος 1979). Περιθώριο· δηλαδή μαργι-
νάκια, κείμενα πού τοποθετοῦνται σέ χώρο καί σέ χρόνο,
ἀλλά πού δέν παρουσιάζονται πάντως ὡς αὐτοτελῆ καί
αὐθύπαρκα. Πού ὀδηγοῦν τά κείμενα αὐτά; Πολύ συχνά
στό παρελθόν (ἀναφέρομαι στίς ἀναδρομές τῆς μνήμης),
συχνότερα ὅμως στό σημεῖο ὅπου πεζός καί ποιητικός λό-
γος ἀποτελοῦν ἀξεχώριστη ἐνότητα:

Εἶχαμε ραντεβού μέ τόν Βαμβακά, στίς ἐννιά παρὰ
εἴκοσι, στήν ὁδὸ Κωνσταντίνου Μελενίκου —
αὐτός θ' ἀνηφόριζε. Στίς ὄχτώ καί πέντε τόν σκοτώ-
σανε στή στάση Μισραχή, τήν ὥρα πού ἔτρεχε νά
προλάβει τό τράμ. Τήν ἄλλη μέρα εἶδα τή φωτογρα-
φία του στήν ἐφημερίδα. Τότε τόν εἶδα γιά πρώτη
φορά καί ἔμαθα πὺς αὐτός πού περιμένα καί δέν ἦρ-
θε ἦταν ὁ Βαμβακάς.

Κατά τά ἄλλα, ὑπάρχουν ἐδῶ διασυνδέσεις μέ προσπά-
θειες τοῦ παρελθόντος (ὅπως λ.χ. τό ἀκόλουθο κείμενο πού
θυμίζει Ἐποχές 3:

Βηματισμοὶ χωρίς σκοπό στά χειμωνιάτικα προαύλια.
Χιλιάδες βήματα, χιλιάδες μέρες.)

Ἄλλα υπάρχουν επίσης και διασυνδέσεις με προσπάθειες του μέλλοντος. Πραγματικά, κείμενα όπως τὰ ἀκόλουθα:

Ἡ φοβερὴ ἐξυπνάδα του, χωρὶς ἔχνος εὐαισθησίας

Δέν ἔφταιγεν ὁ ἴδιος. Τόσος ἦτανε.

ἢ ἀκόμα:

Ἀνθρωποι χωρὶς λεβεντιά.

ὀδηγοῦν κατευθειάν στό ΥΓ (πρώτη ἔκδοση, ἐκτός ἐμπορίου, 1983). Ὑστερόγραφο: κι ἐδῶ ἡ σχέση μ' ἕνα εὐρύτερο κείμενο, ἀλλά και τὸ κλείσιμο τῆς γραφῆς, ἡ σήμανση τοῦ τέλους. Συνήθως μιλάμε γιὰ 124 ἀποσπάσματα ἢ σπαράγματα πού ἔχουν ἀποσπασθεῖ ἢ σπαραχθεῖ ἀπό τὴ μνήμη τοῦ ποιητῆ (7 προέρχονται ἀπὸ *Τὸ περιθώριο '68-'69*), ἀλλὰ πού δέν παύουν, παρ' ὅλη τὴ συντομία τους, ν' ἀποτελοῦν ὀλοκληρωμένες, αὐτοδύναμες και αὐτοτελεῖς γλωσσικές και ποιητικές ὀντότητες. Ἴδου μερικά παραδείγματα:

*Μέσα σ' ἕνα στίχο πόση φλυαρία
Γιατὶ ὑποχρεωτικά νὰ μιλήσω;
Ψάχνοντας τίς λέξεις ἄρχισε τὸ ψέμα
Δέν περιμένεις πιά κανένα γράμμα
Ἄγαπούσε ἀκόμη και τὸν ἀριθμὸ τοῦ τηλεφώνου της
Τὰ παλιά τετράδια τοῦ παιδιοῦ μου
Τὰ ἄδεια γήπεδα
Σιωπὴ
Πόσα ἄλλα κρυμμένα θαθιά.*

Μοῦ φαίνεται πὼς με τὸ ΥΓ ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀναγνωστάκη γιὰ συμπύκνωση, ἀφαίρεση και ἀπογύμνωση τοῦ ποιητικοῦ λόγου ἔχει φθάσει στό ἀποκορύφωμά της. Δηλαδή στό ἀπροχώρητο.

5. Ἄγαπῆτοί φίλοι,

Προσπάθησα ὡς ἐδῶ νὰ σᾶς δώσω ἕνα γενικό διάγραμμα τῆς ποιητικῆς πορείας τοῦ Ἀναγνωστάκη. Ὁμολογῶ πὼς θὰ ἐπιθυμοῦσα, ἀπὸ ἐδῶ και πέρα, νὰ σᾶς μιλήσω γιὰ ὀρισμένα ζητήματα πού τὰ θεωρῶ οὐσιώδη. Λ.χ. γιὰ τὴν εἰρωνεία, τὴ σατιρική διάθεση ἢ τὴν ἐπιγραμματικότητα τοῦ ποιητῆ. Ἐπίσης: γιὰ τὸν ἐδεμικό κόσμο τῆς χαμένης ἀθωότητας και τοῦ χαμένου παραδείσου, γιὰ ὅ,τι δηλαδή ἐκφράζεται συχνά με τὴν παρουσία τῶν παιδιῶν (γιατὶ πραγματικά, ὅπως τὸ ἔχω θυμίσει και ἄλλοῦ, υπάρχουν πολλά παιδιά πού παίζουν και κυκλοφοροῦν μέσα στὰ ποιήματα τοῦ Ἀναγνωστάκη). Ἡ ἀκόμα: γιὰ τὸν ἀκίνητο χρόνο και τίς φωτογραφίες πού ἀφθοοῦν μέσα στὰ ποιήματα αὐτά. Ἡ, τέλος, γιὰ ἕνα συγκεκριμένο σημεῖο στίξης ὅπου περιλαμβάνεται ταυτόχρονα τὸ οὐσιώδες και τὸ ἐποσιώδες: γιὰ τίς συχνές παρενθέσεις τοῦ Ἀναγνωστάκη.

Ὅμως αὐτὰ ἴσως ἄλλη φορά. Γιὰ τὴν ὥρα θεωρῶ πιὸ ἐπείγον νὰ σταθῶ σὲ ζητήματα γενικότερης σημασίας. Και πρώτα ἀπ' ὅλα στό ζήτημα τῆς σιωπῆς τοῦ ποιητῆ. Τί συμβαίνει ἀκριβῶς;

Ὁ Ἀλέξανδρος Ἀργυρίου παρατηρεῖ: «Ἀνάμεσα στοὺς σχετικά πρώιμα ἐπισημασμένους ἀπὸ τὴν κριτική μεταπο-

λεμικούς ποιητές, ὁ περισσότερο συζητημένος εἶναι ὁ Μανόλης Ἀναγνωστάκης». ³ Ὁ περισσότερο συζητημένος. Πραγματικά, ἡ βιβλιογραφία τοῦ ποιητῆ εἶναι ἤδη ὀγκώδης. Καὶ ἀβγατίζει ὀλοένα. Θὰ πρόσθετα ὅτι ἀπὸ τὰ περισσότερο συζητημένα προβλήματα εἶναι και τὸ πρόβλημα τῆς σιωπῆς του. Ὑπάρχει ὅμως ὡς πρόβλημα οὐσιαστικό;

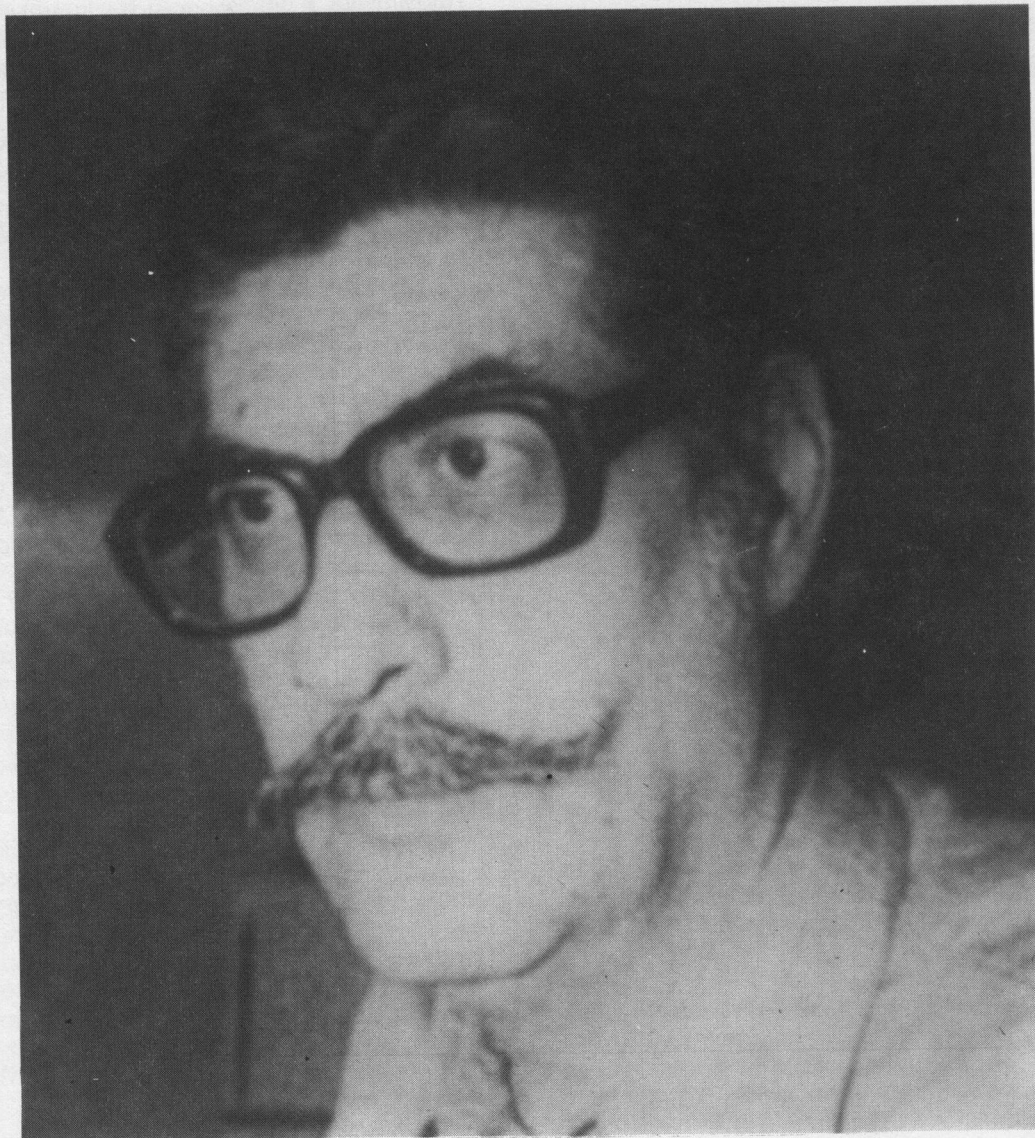
Ἐξωτερικά και περιγραφικά, ναί. Εἶναι γεγονός ὅτι, τίς τελευταῖες δεκαετίες (πιθανότατα ἀπὸ τὸ 1969 και ὄωθε), ἡ ποιητικὴ παραγωγή τοῦ Ἀναγνωστάκη ἔχει σχεδὸν ἐκλείψει ἐντελῶς. Ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ἐξήγησε κατὰ καιροὺς τὸ πράγμα με σαφήνεια και εἰλικρίνεια. Σὲ μιά συνέντευξή του (1982) δεβαιώνει τὰ ἑξῆς:

«Ἐγραφα ἀπὸ πολὺς μικρὸς και πρέπει νὰ ὀμολογήσω ὅτι γιὰ ἕνα διάστημα πίστευα πολὺ στὶς δυνατότητες τῆς ποίησης σὰ μέσου πού μπορεῖ νὰ ἐκφράσει τὰ πάντα με πληρότητα και νὰ γίνε ἐρωτας και περιεχόμενο ζωῆς. Σύντομα ὅμως κατάλαβα ἢ με ὑποχρέωσαν τὰ πράγματα νὰ καταλάβω πὼς πράξη και σιωπὴ εἶναι ἐξίσου δραστικές μορφές ἐκφρασης, ὅτι γιὰ ἕναν ἄνθρωπο πού εἶναι ἐτοιμος νὰ δεχτεῖ ὄλες τίς τερατώδεις δυνατότητες τῆς ζωῆς, αὐτὲς ἀποτελοῦν μίαν ἀδιάσπαστη ἐνότητα πού ζητᾶει νὰ ἐκφραστεῖ με διαφορετικούς τρόπους — ἐνίοτε ἄκρας ἀντιφατικούς — και πού συχνά ὑπερβαίνουν τὰ ὀρια τοῦ λόγου ἢ δέν τὰ ἀγγίζουν καν».⁴

Ἄλλὰ τὸ πρόβλημα, τελικά, εἶναι: πὼς λειτουργεῖ στὴν οὐσία τῆς ἢ ποίησης τοῦ Ἀναγνωστάκη; Ὑπογραμμίζω δύο δεδομένα: α) ὅτι ἡ παραγωγή τοῦ ποιητῆ, γενικά, εἶναι ἐλάχιστη σὲ ποσότητα (ἀφοῦ τὰ δημοσιευμένα μέχρι στιγμῆς ποιήματά του δέν φθάνουν καν τὰ 100) και β) ὅτι ἡ παραγωγή αὐτὴ, και πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ διακοπὴ της, παρουσιάζει χρονικά κενά (ἀφοῦ συνοδεύεται ἀπὸ μικρότερα ἢ μεγαλύτερα διαστήματα σιωπῆς).

Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ὀλιγογραφία ἀποτελεῖ ἐδῶ στοιχεῖο ποιητικῆς ταυτότητας. Ξένη πρὸς κάθε εἶδος ἀποστολῆς, καθηκοντολογίου, κανονικότητας, πολιτικῆς, ἠθικῆς ἢ ἄλλης ὑποχρέωσης, ἐνσωματώνει στὸν λόγο τὴ σιωπὴ, με σταθερὴ ἐπιδίωξη τὴν ἀπομόνωση τοῦ οὐσιώδους. Γιατὶ ἂν ὑπάρχει ἐδῶ μιά ποιητικὴ πορεία, αὐτὴ ἀποβλέπει κυρίως στὴ συμπύκνωση και στὴν ἀφαίρεση τοῦ περιττοῦ. Ἡ ποίηση τοῦ Ἀναγνωστάκη δέν τείνει μόνο πρὸς τὴν ἀνάδειξη τοῦ λόγου. Τείνει και πρὸς τὴ σμίκρυνσή του⁵ τελικά και πρὸς τὴν καταστροφή του.

Μὲ αὐτοὺς τοὺς ὀρους, ὅσο κι ἂν φαίνεται παράξενο, θὰ πρότεινα, ἀντὶ νὰ ἀντιθέτουμε τὴ σιωπὴ στό λόγο τοῦ Ἀναγνωστάκη, νὰ ἀντιμετωπίζουμε τὴ σιωπὴ του ὡς ὀργανικό στοιχεῖο τοῦ λόγου του, δηλαδή ὡς μέρος ἑνός ὀλοῦ πού, παρ' ὄλες τίς παύσεις και τίς διακοπές του, διαθέτει τελικά ἐνότητα και συνέχεια. Ἡ σιωπὴ εἶναι ἡ κρυμμένη πλευρὰ τοῦ παγόβουνου. Ἐτσι, συλλαμβάνοντας ὀπτικά τὸ ποιητικό κείμενο, ἂς φαντασθοῦμε πὼς θεσκόμαστε στὸν τόπο ἑνός ναυαγίου, μῆς καταθύθισης ἢ ἑνός κατακλυσμοῦ, ὅπου τὰ ποιήματα ἀναδύονται σάν μικρές ὀρατές ἐπιφάνειες πού γίνονται ὀλοένα μικρότερες (ἀπόδειξη τὸ ΥΓ τοῦ Ἀναγνωστάκη), δηλαδή σάν νησίδες λόγου πού ἐπιπλέουν πάνω σὲ ὑδάτινες ἐκτάσεις σιωπῆς, ὀυθίζοντας μέσα στὶς ἐκτάσεις αὐτὲς ἕνα μικρὸ ἢ μεγάλο μέρος τῆς ὑπαρξῆς τους, τῆς οὐσίας τους. «Πόσα ἄλλα κρυμμένα θαθιά», λέει στό ΥΓ ὁ Ἀναγνωστάκης. Ἄλλοῦ, ἢ πράξη τῆς σιωπῆς (διότι γιὰ πράξη πρόκειται) ταυτίζεται με τὴν πράξη τῆς ἀποσιώπησης:

«Γωρα πια που δε γραφω και η αποσταση του χρονου μα
δοηθάει, βλέπε καθαρότερα πόδες φορές, πραγματικά.
ἐπιζα στό λαρύγγι μου τὰ ίδια μου τὰ τραγούδια».

Έτσι ή αλλιώς, τὰ ζεύγη λόγος-σιωπή, όμολογία-
απόκρυψη, αποκάλυψη-κάλυψη κλπ. οδηγούν ταυτόχρονα
στήν αντίθεση και στή σύνθεση. Μέ τή γνωστή του επι-
γραμματικότητα, ό ποιητής μας τό έχει υποδείξει ήδη πριν
από χρόνια σέ μιά από τίς περίφημες παρενθέσεις του.

(Γιατί ή ποίηση δέν είναι ό τρόπος νά μιλήσουμε
Αλλά ό καλύτερος τοίχος νά κρύψουμε τό πρόσωπο
μας)

6. Με τι τρόπο μιλάει ένας ποιητής; Και μέ τί τρόπο κοι-
νει τό πρόσωπό του; Θά μπορούσαμε νά θέσουμε τό έρω-
τημα πιο συγκεκριμένα: τί είδους ποιητής είναι ό Άναγνω-
στάκης; Οί χαρακτηρισμοί δέν του λείπουν, κάθε άλλο, και
είναι γνωστοί: ποιητής πολιτικός, ποιητής τής ήττας, ποιη-
τής υπαρξιακός, ποιητής έρωτικός.

Έστω. Θά μπορούσαμε νά προσθέσουμε και άλλες τε-
τοιες έτικέτες (στό κάτω κάτω δέν είναι όλες άδικαιολογη-
τες). Όμως τὰ πράγματα γίνονται άπλούστερα, εύκρινε-
στερα και λειτουργικότερα, κατά τή γνώμη μου, αν αφή-
σουμε τόν ποιητή και στραφούμε πρós τό έργο.

Έρώτημα: υπάρχει άραγε κάτι πού ιδιαίτερα χαρακτηρι-

ζει τό έργο αυτό, δηλαδή κάτι σάν κύριο συστατικό του, σάν δομούσα αρχή ή σάν βασικό οργανωτικό του στοιχείο:

Μου φαίνεται πώς υπάρχει. Είναι αυτό πού μπορεί ίσως κανείς νά τό όνομάσει διπλή άρθρωση ή διπολικότητα: μιá αδιάκοπη κίνηση ανάμεσα σέ δύο αντίθετους πόλους πού διαρκώς αποκλίνουν, αντιπαρατίθενται, αντιτάσσονται ό ένας στόν άλλο, αλλά και πού συγκλίνουν συνάμα, ταυτίζονται ή σμίγουν σέ μιάν αδιάσπαστη ένότητα. Έτσι λ.χ. και ίσως μόνον έτσι, λειτουργεί εδώ τό ιδιωτικό και τό δημόσιο, τό άτομικό και τό συλλογικό, τό *έγώ* και τό *έμεις*. Μόνον έτσι μπορούμε ίσως νά συλλάβουμε τήν ποίηση τού 'Αναγνωστάκη ως διπλή ουσία ή παρουσία, κάποτε και ως αντίφαση, δηλαδή ως δίσημη γλώσσα πού είναι μαρτυρία αλλά και διαμαρτυρία, συνομιλία μέ τήν πραγματικότητα αλλά και αντίσταση στήν πραγματικότητα, άπολογία αλλά και καταγγελία, μοναξιά αλλά και συμπόρευση, συνέχεια αλλά και ρήξη, λόγος αλλά και σιωπή, μέρος αλλά και όλον, μονόλογος αλλά και διάλογος. Μόνο μέ τή διπλή αυτή άρθρωση μπορούμε ίσως ν' αντιληφθούμε λ.χ. ότι ή ποίηση τού 'Αναγνωστάκη δέν είναι άποσπασματική, αλλά συνεχής όσο και διακεκομμένη, ή ότι, γιά παράδειγμα, τό ΥΓ συλλειτουργεί μέ *Τό περιθώριο '68-'69*, αλλά και διατηρεί συνάμα τήν αὐτοτέλεια και τήν αὐθυπαρξία του.

Νά βρισκεται άραγε εδώ, σ' αυτήν τή διπλή άρθρωση, σ' αυτήν τή διπολικότητα, ό,τι έξασφαλίζει στήν ποίηση τού 'Αναγνωστάκη όχι μόνο τήν αναμφισβήτητη γοητεία και τό ιδιαίτερο θέλητρού της, αλλά και τή δραματικότητα της, και, τελικά, τήν πρωτοτυπία της;

7. Όστόσο, ξαναγυρίζοντας στόν ποιητή, άς μήν ξεχνάμε ότι όχι μόνο τό πρόσωπο συνυπάρχει μέ τό προσωπείο (Μανούσος Φάσης), αλλά και ότι, προπάντων, παράλληλα μέ τόν ποιητή υπάρχει και ένας πεζογράφος, δοκιμογράφος και κριτικός 'Αναγνωστάκης, έτοιμος νά έκφραστεί, νά πει τή γνώμη του καθαρά, γιά τά πνευματικά και τά πολιτικά μας πράγματα.

Σκέφτομαι, φυσικά, πρώτα άπ' όλα, τά χρόνια 1959-1961, δηλαδή τά χρόνια τού περιοδικού *Κριτική*, και τά σκέφτομαι (πώς άλλιως;) μέ συγκίνηση μέ τή συγκίνηση τού νεαρού (τότε) φιλολόγου πού παρευρίσκεται και συμμετέχει σ' ένα ξεκίνημα, μαζί μέ άλλους νέους της γενιάς του (μερικοί βρίσκονται σήμερα στήν αίθουσα αυτή άλλοι έχουν φύγει άπό κοντά μας). Χρόνια όπου κάτι φαίνεται νά ξεπαγώνει στόν τόπο μας. Μέ τόν Μανόλη όλόφυχα δοσμένο στήν έκδοση τού περιοδικού του και μέ τή Νόρα, όπως πάντα, άγρυπνη, δημιουργική και δραστήρια παρουσία στό πλευρό του. Μέ τά βραδινά μας στό σπίτι των 'Αναγνωστάκηδων. Μέ τίς άτέλειωτες συζητήσεις μας. Κυρίως όμως μέ τό περιοδικό *Κριτική*, τόν συνεκτικό δεσμό μας. Μέ τήν *Κριτική* πού, όπως λέει ό 'Αναγνωστάκης, «μπροστά σ' ένα άκροατήριο άκόμα δύσπιστο, άπαράσχευο ή (δικαιολογημένα) φιλύποπτο, άποσκοπούσε, στό μέτρο πού τής ήταν δυνατό, ν' άνοιξει ένα παράθυρο στόν έκσυγχρονισμό τής σκέψης και τής νοοτροπίας τής 'Αριστεράς, νά πει μερικά πράγματα μέ τ' όνομά τους, νά προκαλέσει έναν διάλογο, νά έπανατοποθετήσει προβλήματα πού θεωρούσαν λυμένα ενώ ήταν ζητούμενα, νά γίνει τέλος ένα δήμα, ή τό πρώτο σκαλί ενός μελλοντικού δήματος γιά τούς ανθρώπους της γενιάς μας αλλά και γιά τούς νεό-

τερους πού ένιωθαν νά άσφυκτιούν μέσα στίς συμβατικότητες τής πνευματικής μας "ζωής", τίς τυποποιήσεις και τίς άπλουστεύσεις».⁶

Υπάρχει λοιπόν, μαζί μέ τόν ποιητή, και ό διανοούμενος 'Αναγνωστάκης, ό δοκιμογράφος και άρθρογράφος πού μäs έδωσε τά βιβλία *Υπέρ και κατά* (1965), *Αντιδογματικά* (1978) και *Τά συμπληρωματικά* (1985), ό συνομιλητής της ιστορίας και της λογοτεχνίας, ό άγωνιστής και ό στοχαστής πού ξεκινάει άπό τό συγκεκριμένο και τό επίκαιρο (λ.χ. άπό ένα πρόσφατο βιβλίο ή άπό ένα περιστατικό), αλλά πού δέν περιορίζεται σ' αυτό, άφου ένδιαφέρεται τελικά όχι γιά τά πρόσωπα ή γιά τίς ειδικές καταστάσεις, αλλά γιά τά καιρία ιδεολογικά και αισθητικά ζητήματα της εποχής μας και τού τόπου μας.

Και υπάρχει, άκόμα, ό Μανούσος Φάσης, τό alter ego τού 'Αναγνωστάκη, τό προσωπείο πού συνοδεύει τό πρόσωπο. Διπολικότητα τού ποιητή αντίστοιχη μέ τή διπολικότητα τού έργου του: Γιατί όχι; 'Ο Μανούσος Φάσης λειτουργεί ταυτόχρονα ως αντίθεση και ως συμπλήρωμα, ως *έγώ* και ως *μή έγώ*. Είναι τό βλέμμα τού ποιητή πάνω στά γραπτά των άλλων, αλλά και τό βλέμμα του πάνω στά δικά του γραπτά. 'Η κριτική και ή αυτοκριτική. 'Η σάτιρα και ή αυτοσατίρα. Είναι ή ανατροπή, ό σαρκασμός, ή διαδρωτική ειρωνεία πού υπάρχει βέβαια και στήν ποίηση τού 'Αναγνωστάκη, αλλά πού εδώ, στό βιβλίο του *'Ο ποιητής Μανούσος Φάσης* (1987), αυτονομείται γιά νά μεταβληθεί σέ γενικευμένη παρωδία καταστάσεων, συμπεριφορών και τρόπων γραφής. Σέ τελευταία άνάλυση, Μανόλης 'Αναγνωστάκης και Μανούσος Φάσης είναι δύο όψεις τού ίδιου νομίσματος.

Γιατί τό ουσιώδες βρισκεται εδώ: στό γεγονός ότι ποίηση και πρόζα, ποιείν και πράττειν, πρόσωπο και προσωπείο, λόγος και σιωπή συντίθενται, στήν περίπτωση 'Αναγνωστάκη, άποτελώντας ένα έναίο σύνολο. Τό άποτέλεσμα όλοι τό ξέρουμε. Είναι ή άνεπανάληπτη φωνή τού ποιητή: μιá άπό τίς πιό αὐθεντικές, προσωπικές, δραματικές και πρωτότυπες φωνές της μεταπολεμικής Ελλάδας

1. *Θούριος*, 3 Μαρτίου 1977, σ. 14.

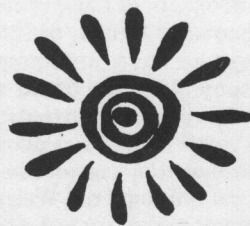
2. Μάρω Δούκα, «Ω ψυχή τήν άγωνία έρωτευμένη». *Αντί*, αρ. 527-528, 30 'Ιουλίου 1993, σ. 19.

3. Αλέξ. Αργυρίου, «'Η Κριτική», *Αντί*, αρ. 527-528, 30 'Ιουλίου 1993, σ. 71.

4. «Σέ ό' πρόσωπο», *'Η Λέξη*, αρ. 11, Γενάρης 1982, σ. 54

5. Μανόλης 'Αναγνωστάκης, *Τό περιθώριο '68-'69*, σ. 9

6. «Σέ ό' πρόσωπο», *ό.π.*, σ. 57-58.

ΝΙΚΟΣ ΤΑΜΠΑΚΗΣ

«Αναπαραστάσεις του κόσμου. Πραγματικότητα και σύγχρονη φυσική»,
Έκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 1996, σελ. 238

του Εύτυχη Μπιτσάκη

Οι σχέσεις των επιστημών με τη φιλοσοφία απέτελεσαν και συνεχίζουν να αποτελούν πρόβλημα. Μιά από τις όψεις του προβλήματος είναι οι σχέσεις των μαθηματικών με τη φυσική πραγματικότητα — ή αναζήτηση αυτών των σχέσεων προϋποθέτει και θέτει ευρύτερα φιλοσοφικά ερωτήματα. Το κεντρικό ερώτημα στο οποίο επιχειρεί να απαντήσει με το βιβλίο του ο Νίκος Ταμπάκης είναι το ακόλουθο: Γιατί τά μαθηματικά αναπαριστούν τον φυσικό κόσμο; Γιατί η μαθηματική γλώσσα είναι τόσο κατάλληλη ως μέσον έκφρασης των φαινομένων και των νόμων της φύσης; Το ερώτημα είχε ήδη τεθεί από τον Πλάτωνα. Στην εποχή μας τέθηκε εκ νέου δραματικά και περισσότερο συγκεκριμένα, ως συνέπεια της ανάπτυξης της μαθηματικής φυσικής και ευρύτερα της τάσης για μαθηματικοποίηση των φυσικών επιστημών.

Ο Πλάτων είχε ήδη μιά απάντηση, σύμφωνη με την κοσμολογία του: «Θεόν δι' αυτόν μάλλον ἢ τίνα τύχην ἡγοῦμαι δόντα ἡμῖν σώζειν ἡμᾶς». Πράγματι, όπως είναι γνωστό, τόσο για τους Πυθαγορείους όσο και για τον Πλάτωνα, τό Σύμπαν είναι οικοδομημένο μέ βάση τούς νόμους τών μαθηματικῶν (αἰεὶ ὁ Θεός ὁ μέγας γεωμετρεῖ). Ἡ ἰκανότητα συνεπῶς τῶν μαθηματικῶν νά αναπαριστοῦν τό Σύμπαν εἶναι εὐλογία καί ἀποτελεῖ θεῖον δῶρον.

Όπως σημειώνει ὁ Ν. Ταμπάκης, μιὰ ἀνάλογη ἀποψη διατύπωσε στὶς μέρες μας ὁ Ε. Wigner. Κατὰ τὸν διάσημο φυσικό, ἡ ἀποτελεσματικότητα τῶν μαθηματικῶν φαίνεται ἀνεξήγητη καί εἶναι δύσκολο νά ἀποφύγουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι θρῆσκομαστε μπροστά σέ θαῦμα, σέ ἐξαίσιο δῶρο. Στό βιβλίο ἀναλύονται κριτικά καί ἄλλες ἀπόψεις, ὅπως ἡ ἀποψη τοῦ συμβατισμοῦ, κατὰ τὴν ὁποία τό ερώτημα εἶναι τετριμμένο, ἐφόσον οἱ μαθηματικές σχέσεις εἶναι βολικές συμβάσεις, ἡ ἀποψη τοῦ Whitehead, ὁ ὁποῖος διερωτᾶται μήπως ὀλόκληρη ἡ μαθηματική φυσική δέν εἶναι παρὰ ἓνα τεράστιο παραμῦθι, καί ἡ ἀποψη τοῦ Weizsäcker, ὁ ὁποῖος ἐπίσης διερωτᾶται μήπως πρόκειται γιά ψευδαἰσθηση.

Ο Ν. Ταμπάκης ἀνασκευάζει καί ἀπορρίπτει τόσο τίς ἰδεαλιστικές, ὅσο καί τίς μυστικιστικές ἀπόψεις. Ὁ ἴδιος θέτει ὡς ἐπιστημολογική - φιλοσοφική ἀφετηρία ἓναν ἀνοικτό ρεαλισμό — ἀνοικτό μέ τὴν ἔννοια ὅτι δέν δέχεται τοὺς περιορισμούς τοῦ κλασικοῦ, ἐποπτικοῦ ρεαλισμοῦ. Στὴ συνέχεια διατυπώνει τό βασικό γνωσιοθεωρητικό ερώτημα. Ποιά εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στόν κόσμο καί στήν ἀναπαράστασή του ἀπό τὴ φυσική; Στὴν προσπάθειά του ἔρχεται ἀντιμέτωπος μέ γνωσιοθεωρητικά, ἀλλὰ καί μέ ὄντολογικά ερωτήματα. Τά δύο ἐξάλλου εἶναι ἀλληλένδετα, καθ' ὅτι τό ερώτημα γιά τό εἶναι προϋποθέτει τό ερώτημα γιά τὴν ἐγκυρότητα - ἀντικειμενικότητα τῆς γνώσης καί ἀντίστροφα. Στὴν ἀντιπαράθεση ἐπιστημῶν καί φιλοσοφίας, σχέση ἐνότητας καί καταστατικῆς διαφορᾶς, ὁ Ν. Ταμπάκης θεωρεῖ τὴ λειτουργία τῆς φιλοσοφίας αὐτοκριτική ἀλλὰ καί λειτουργία ἀναπαράστασης. Ἡ φιλοσοφία ἐξάλλου, χωρὶς νά εἶναι κανονιστική ὡς πρὸς τίς ἐπιστῆμες, μπορεῖ νά ὑποδείξει νέες ἀναπαραστάσεις.

Ὁ ἀνοικτός ρεαλισμός, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς ἐργασίας πού σχολιάζουμε, δέχεται τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς φύσης, τὴν αἰτιοκρατικὴ δομὴ καί τό κατανοήσιμο τῶν φαινομένων. Σέ κάθε φαινόμενο ἀναζητεῖται μιὰ κύρια αἰτία, τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ὀνομάζει πρωταρχικό αἷτιο τό καθορισμό. Ταυτόχρονα ἀναζητεῖται τό συνολικό αἷτιο ὑπόστρωμα. Γιά τὴ φύση θεωρούμενη ὡς ὀλότητα. Ὁ Ν. Ταμπάκης δέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἐπιπέδων πραγματικότητας, τά ὁποῖα δέν ἀνάγονται τά μὲν στά δέ, ἐξ οὗ καί ἡ δισπιστία του ὡς πρὸς τὴ δυνατότητα μιᾶς τελικῆς ἐνοποιητικῆς θεωρίας.

Κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ συγγραφέα, οἱ φυσικές θεωρίες ἔχουν φυσικό ἀντίκρισμα. Τό περιεχόμενο μιᾶς θεωρίας δέν εἶναι ἀπλὰ ὁ φορμαλισμός. Ἡ ὀθὼν τοῦ καθοδικοῦ σωλῆνα, π.χ., χτυπιέται ἀπὸ ὑπαρκτά ἠλεκτρόνια καί ὄχι ἀπὸ κύματα πιθανότητας. Αὐτό φυσικά τό δέχεται κάθε ἠλεκτρονικός, ὄχι ὁμως καί οἱ ὀπαδοὶ τῆς Σχολῆς τῆς Κο-

πεγχάγης, κατά τούς όποιους η συνάρτηση Ψ αντιπροσωπεύει ένα κύμα πιθανότητας.

Η φύση «αναπαρίσταται» στίς θεωρίες μας. Η αναπαράσταση διαμεσολαβείται από μοντέλα. Σύμφωνα με τή ρεαλιστική άρχή, τό μοντέλο όφείλει νά αντίστοιχει στήν πραγματικότητα. Στο βιβλίο αναλύονται οί έννοιες τής πιστότητας, τής εξήγησης και τής αλήθειας. Η αλήθεια αντίστοιχει σέ κάποιο όντολογικό περιεχόμενο. Άλλά ό άνοικτός ρεαλισμός έχει συνείδηση τών όρίων του έποπτικού. Η αλήθεια ενός μοντέλου έχει τό στοιχείο τής αντικειμενικότητας και ταυτόχρονα τής σχετικότητας. Ο συγγραφέας μάλιστα μιλάει γιά «παγίδες μοντέλων», ενώ ταυτόχρονα άπορρίπτει τό συμβατισμό κατά τόν όποιο ή αλήθεια είναι σύμβαση, και συνεπώς όλα τά μοντέλα είναι ισοδύναμα άν όδηγούν σέ βολικά συμπεράσματα. Ειδικότερα άπορρίπτει τή άποψη κατά τήν όποια «ή άποδοχή διαφορετικών μοντέλων ή θεωριών με διαφορετικές μαθηματικές όνότητες γιά τό ίδιο φυσικό φαινόμενο άποστερεί τίς όνότητες αυτές από τήν προοπτική μιās πραγματικής ύπαρξης».

Πράγματι, είναι γνωστός ό λεγόμενος πολυμορφισμός τών φυσικών θεωριών: τό ότι ένα και τό αυτό φαινόμενο μπορεί νά δέχεται πολλαπλές αλλά ισοδύναμες μαθηματικές περιγραφές. Τό γεγονός αυτό δέν είναι άνεξήγητο. Η κβαντική πραγματικότητα, π.χ., περιγράφεται είτε με τήν κλασική μηχανική τών de Broglie - Schödinger, είτε με τήν κβαντική μηχανική τών Heisenberg. Οί δύο αυτές διατιπώσεις τής κβαντικής μηχανικής είναι ισόμορφες και ισομετρικές. Γιατί; Έπειδή και με τούς δύο μαθηματικούς φορμαλισμούς εκφράζεται ή ίδια φυσική πραγματικότητα.

Στό βιβλίο αντιμετωπίζεται συστηματικά τό πρόβλημα τής αλήθειας — όπως αυτή εκφράζεται με τή γλώσσα τών μαθηματικών. Κατά τόν ιδεαλισμό, τά μαθηματικά σύμβολα και οί σχέσεις τους μπορεί νά άποτελούν τήν ουσία τών πραγμάτων. Ο ρεαλισμός, αντίθετα, άναζητεί τή σχέση, τήν αντίστοιχία τής πραγματικότητας με τή μαθηματική τής αναπαράστασης. Γιά τό λόγο αυτό διερευνούνται έξοχιστα οί σχέσεις εξήγησης, πιστότητας και αλήθειας. Εξήγηση και αλήθεια, ύποστηρίζει ό συγγραφέας, δέν συμβαδίζουν άναγκαστικά. Επίσης, πιστότητα, αλήθεια και εξηγητική δύναμη «δέν συστεγάζονται τόσο άρμονικα με τήν άναγωγική - νομοτελική εξήγηση».

Ο Ν. Ταμπάκης άναλύει τρεις μορφές εξήγησης: Τήν τελεολογική, κατά τήν όποια στή φύση ύπάρχει κάποια ένδογενής σκοπιμότητα. Η μορφή αυτή προηγείται τής νομοτελικής. Έντούτοις, στίς μέρες μας ύποστηρίχθηκε από μεγάλους επιστήμονες, όπως οί Bohr, ζεans, Eddington, Chardin και άλλοι. Τή μορφογενετική, ή όποια συνδέεται με τή θεωρία τών καταστροφών, δηλαδή μιá θεωρία (René Thom και άλλοι) ή όποια επιχειρεί νά περιγράψει ποιοτικές μεταβολές και άσυνέχειες στή φύση. Τέλος, τήν άναγωγική - νομοτελική, δηλαδή τή γενικά άποδεκτή ως επιστημονική εξήγηση.

Η άναγωγική - νομοτελική (ή αίτιοκρατική) εξήγηση άναζητεί τίς αίτιακές σχέσεις οί όποιες καθορίζουν τά φαι

νόμωνα. Η εξήγηση αυτή άπαιτεί τήν κατασκευή μοντέλων, δηλαδή μιá όντολογία συμβατή με τή θεωρία. Έντούτοις, μοντέλο και αντίστοιχη όντολογία δέν σημαίνουν άπόλυτη, έξαντλητική εξήγηση τής πραγματικότητας.

Η ιστορικά καθορισμένη αλήθεια τής εξήγησης έναρμονίζεται με τή γενική άρχή του άνοικτού ρεαλισμού. Υπάρχουν έξάλλου επίπεδα όργάνωσης τής πραγματικότητας και αντίστοιχα επίπεδα θεωρητικής προσέγγισης και έρμηνείας. Η όντολογία μπορεί νά είναι δοκιμαστική. Νά είναι, σέ μιá πρώτη φάση, ύπόθεση. Η ύπαρξη επιπέδων όργάνωσης συνεπάγεται τήν άνάγκη επιπέδων εξήγησης — θεωρία ή όποια σέ μιá ιστορική περίοδο ή σέ σχέση με ένα επίπεδο θεωρείται εξηγητική, μπορεί νά είναι άπλως περιγραφική, σέ σχέση με ένα άλλο επίπεδο. Αυτή είναι π.χ. ή περίπτωση τών νόμων του Κέλπλερ σέ σχέση με τούς νόμους τής Ουράνιας Μηχανικής του Νεύτωνα.

Ο Ν. Ταμπάκης άνιχνεύει τή σχέση τών φαινομενολογικών με τούς θεωρητικούς όρους. Η γνώση είναι διαδικασία. Χαρακτηρίζεται από ιστορικότητα και έμβάθυνση. Ιστορικότητα, σχετικότητα και αντικειμενικότητα αντιπαρατίθενται έξωτερικά μόνο στο πλαίσιο τής τυπικής λογικής. Στήν πραγματικότητα άποτελούν όψεις του επιστημονικού γίνεσθαι. Η ιστορικότητα - σχετικότητα τών φυσικών νόμων δέν αντιφάσκει με τήν ύπαρξη νόμων οί όποιοι ισχύουν άσθηρά: είναι στο επίπεδό τους άπόλυτοι, όπως πολλοί νόμοι τής θεωρητικής φυσικής.

Οι φυσικοί νόμοι είναι, ως γνωστόν, άφαιρέσεις. Ο Ν. Ταμπάκης άναζητεί συστηματικά τίς σχέσεις άνάμεσα στο άφηρημένο και στο συγκεκριμένο. Άσκει κριτική στο δόγμα τής προκαθορισμένης άρμονίας και ύποστηρίζει ότι άντι γιά θαυμασμό όφείλουμε νά έξηγήσουμε τήν ικανότητα τών μαθηματικών νά αναπαριστούν τή φυσική πραγματικότητα με δάση τήν ύπαρξη κοινών συμμετριών άνάμεσα στή φύση και στή μαθηματική τής αναπαράστασης. Η ύπαρξη κοινών συμμετριών έξηγεί τήν ύπαρξη μορφοσιμών άνάμεσα στήν πραγματικότητα και στή μαθηματική τής απεικόνισης. Έτσι έξηγείται ή άρμονία άνάμεσα στα μαθηματικά και στή φύση, ή ύπαρξη διαλεκτικών σχέσεων μεταξύ τής φυσικής και τών μαθηματικών. Η φυσικοποίηση τών μαθηματικών είναι δυνατή χάρη σ' αυτή τήν αντίστοιχη φυσική, και προπαντός στίς κβαντικές θεωρίες, χρησιμοποιούνται συμμετρίες οί όποιες αντίστοιχούν σέ συμμετρίες πού ύπάρχουν στο επίπεδο τής πραγματικότητας. Οι συμμετρίες άναδεικνύουν τήν ένότητα. Οί εύρτερες αντίστοιχούν σέ ύψηλότερα επίπεδα άφαιρέσης και έννοποίησης. Άλλά τό «σπάσιμο», ή «θραύση» τους άναδεικνύει τή διαφορά ή όποια ένυπάρχει στο βάθος του πραγματικού.

Γιατί, όμως, νά ύπάρχουν κοινές συμμετρίες άνάμεσα στή φύση και στα μαθηματικά; Τά μαθηματικά είναι άνθρώπινο δημιούργημα. Η άνασγκρότηση τής γενεαλογίας τους, ή άνάδειξη τής άμεσης σχέσης τους στα πρώτα στάδια με τή φυσική πραγματικότητα (αριθμητική και ευκλείδεια γεωμετρία), ή παρακολούθηση τής διαμόρφωσης

όλο και περισσότερο άφηρημένων θεωριών, οι όποιες σχετίζονται έμμεσα μόνο με την πραγματικότητα ή και άξιωματικών κατασκευών χωρίς φυσικό αντίκρισμα, ή γνώση, συνολικά, της ιστορίας των μαθηματικών και της ιστορίας των σχέσεων τους με τις φυσικές επιστήμες και την τεχνική, διαλύει τό «θαυμασμό» και έξηγει, χωρίς καταφυγές στο μυστήριο, τόν Έμπειρικό Νόμο της Έπιστημολογίας. Τό βιβλίό θά κέρδιζε άν έδιδε μεγαλύτερη έμφαση σ' αυτή την ιστορικά μεταβαλλόμενη σχέση.

Ο Ν. Ταμπάκης είναι μηχανικός (διπλ. του ΕΜΠ) και διδάκτωρ φιλοσοφίας. Η γερή φυσικομαθηματική παιδεία του του έπιτρέπει να αναζητεί συστηματικά σχέσεις ανάμεσα στο ειδικό, στο συγκεκριμένο και στο άφηρημένο σύμπαν των μαθηματικών και της φιλοσοφίας. Πιστός στή μέθοδό του, αναλύει πειράματα ή επί μέρους φυσικά προβλήματα, φαινόμενα ή θεωρίες, προκειμένου να αναδείξει την επιστημολογική και τή φιλοσοφική σημασία τους. Μ' αυτό τόν τρόπο κατορθώνει να άποφεύγει τή συχνά γενικόλογη έκθεση πού χαρακτηρίζει βιβλία φιλοσοφίας της επιστήμης. Άλλά κατά τή γνώμη μου στο βιβλίό δέν αναδεικνύεται πάντοτε μέ έπάρκεια ή σχέση συγκεκριμένου - άφηρημένου, καθώς και ή «διπλή κίνηση της νόησης», ή όποια προχωρεί από τό συγκεκριμένο, τό ειδικό, στο γενικό - άφηρημένο, για να έπιστρέψει στο συγκεκριμένο, κατακτώντας το ως «νοημένο συγκεκριμένο». Λιγότερο «ύλικό» και μία περισσότερο επίπονη φιλοσοφική διαπραγμάτευση θά έκαναν ακόμη περισσότερο πειστικό και πολύτιμο τό βιβλίό.

Ο άνοιχτός ρεαλισμός του βιβλίου δέν συμβιδάζεται μέ τήν αντίληψη ότι είναι δυνατόν να ύπάρξει μία ένοποιητική θεωρία ή όποια θά περιλάμβανε τό σύνολο της φυσικής (άν όχι και της κοινωνικής) πραγματικότητας, μία «θεωρία των πάντων». Ο συγγραφέας προφανώς αναγνωρίζει τήν

άξία της ένοποίησης έπιστημονικών κλάδων, όπως έγινε, π.χ., με τή θεωρία του Maxwell, ή όποια ένοποίησε τόν ήλεκτρισμό, τό μαγνητισμό, τις θεωρίες για τό φώς και τά φαινόμενα της θερμότητας. Ταυτόχρονα, όμως, ό Ν. Ταμπάκης εκφράζει μία δυσπιστία προς τις ένοποιητικές θεωρίες. Δέν είναι ύποχρεωτικό, γράφει, να προχωρούμε προς μία ύπερθεωρία. Ίσως προχωρούμε προς μία άλυσίδα θεωριών. Γιατί; Έπειδή ή ύπαρξη έπιπέδων τά όποια συνδέονται, αλλά ταυτόχρονα διέπονται από ποιοτικά διαφορετικούς νόμους, άρα δέν ανάγονται τά μέν στα δέ (τά άνώτερα στα κατώτερα), αντιφάσκει μέ τις έλπίδες για μία «θεωρία των πάντων». Ο άναγωγισμός είναι διαδοδομένος ανάμεσα στους ειδικούς των φυσικών επιστημών. Άλλά εκείνο πού είναι ρεαλιστικό είναι ή αναζήτηση μέγιστης κοινής δομής, κοινών συμμετριών, νόμων πού ένοποιούν φαινόμενα της αϋτής τάξης, πού αναδεικνύουν τήν ένότητα χωρίς να έξοβελίζουν τή διαφορά.

Τέλος, θά μπορούσε να διαφωνήσει κανείς μέ όρισμένες από τις άπόψεις του συγγραφέα, όπως π.χ. για τήν έμβέλεια μιας τυχόν κβαντικής λογικής (σ. 14), μέ τήν άποψη του για τόν «τρίτο κόσμος» του Ropper (σ. 33), για τις σχέσεις χωρόχρονου και ύλης στο πλαίσιο της γενικής θεωρίας της σχετικότητας (σ. 67) ή για τό ρόλο της αναλυτικής φιλοσοφίας (σ. 14-15.) Άλλά οι αντιρρήσεις αυτές, ίσως και άλλες, ακόμα και άν είναι σωστές, δέν μειώνουν τήν άξία του βιβλίου, τό όποιο άποτελεί ουσιαστικά συνεισφορά στην έγχώρια φιλοσοφική παραγωγή, σε μία εποχή πού όλο και περισσότεροι γοητεύονται από τήν ξηρότητα της αναλυτικής, της γλωσσικής κλπ. φιλοσοφίας, καθώς και από τόν νεοσχολαστικισμό των άποδομητών και τό χάος των μεταμοντέρνων. Φαίνεται ότι ακόμα και σε καιρούς κατεδάφισων, τό δέντρο της φιλοσοφίας συνεχίζει να θάλλει.

ΞΕΝΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

(Σύμβουλος έκδοσης: Χάρης Βλαβιανός)

E. L. DOCTOROW: Παγκόσμια έκθεση (μυθιστόρημα)

Μόλις κυκλοφόρησε

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ... Η άλλη άποψη στο βιβλίό

ΜΟΝΟΝ Δ' ΥΠΑΡΧΕΙΝ ΤΟΝ ΗΜΕΡΟΓΡΑΦΟΝ: ΕΝΑ POST-ΠΟΙΗΜΑ

Παναγιώτης Νούτσος, «Έλληνοαυστραλία. Πολυπολιτισμός, μεταμοντερνικότητα και (αυτο)βιογραφία», Έκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1997, σελ. 586.
του Μιχάλη Τσιανίκα

Υπάρχω άρα σκέφτομαι: αυτός θά μπορούσε νά ήταν ό πιό λακωνικός τρόπος γιά νά χαρακτηρίσουμε τό τελευταίο βιβλίο του Παναγιώτη Νούτσου *Έλληνοαυστραλία*. Μέ τόν τρόπο αυτό θά μάς ήταν δυνατόν νά μείνουμε πιστοί στην καρτεσιανή νοοτροπία του συγγραφέα όσο και στην αντικαρτεσιανή του βουλημία. Καί μιλάμε γιά βουλημία άφου μέσα άπό τίς σελίδες του βιβλίου τον παρελαύνουν έκατοντάδες αναφορές σέ κείμενα και σέ άτομα τής διεθνούς διάνοησης, τωρινής και παλαιότερης, και, μέ τόν δικό τους τρόπο, έλέγχουν αυτή τή μοναδική «λάμψη» τής δυτικής συνείδησης πού λέγεται *cogito*.

Πάσης φύσεως κείμενα κυνηγούν τόν συγγραφέα τής *Έλληνοαυστραλίας*. Τίς περισσότερες φορές μάλιστα είναι έντελώς «έξωτοπικά», δέν αναφέρονται δηλαδή στόν συγκεκριμένο γεωγραφικό τόπο, τήν Αύστραλία, αλλά στην «τοπικότητα» τής σκέψης, τό *compos sui* του συγγραφέα, σάν μιά κίνηση πού προσπαθεί νά καθορίσει έναν πρωτογενή χώρο, έξω άπό τά όρια τής ύπαρκτης μεταφυσικής. Αυτό καθ' έαυτό δέν είναι καινούριο έγχείρημα. Η έπιλογή, όμως, του θέματος και του τρόπου είναι πρωτότυπα, τό «πολύτοπον» αυτής τής πολυφωνικής σύνθεσης είναι ό,τι καλύτερο θά μπορούσε νά περιμένει κανείς γιά μιά χώρα άκόμα έπίμονα «προφορική», γιά έναν τόπο «άγραφο». Η πρόκληση αυτή δέν είναι μόνον αίτημα διανοητικό αλλά υποθάλλει και τήν «πολιτική» ύποψία γιά όσους ψαρεύουν εύκολα στα νερά ενός «ήλιακού» πολυπολιτισμού ή κάποιου «νοσταλγικού» εφησυχασμού. Ο Νούτσος δέν άρνεϊται τά φαινόμενα (άντίθετα τά περιγράφει) ούτε τήν ούσία τους (τίς ιδέες πού τά συνέχουν). Έκείνο πού άρνεϊται είναι ή διχοστασία τους, τό τραγικό τους μοίρασμα, ή συναισθηματική προσέγγιση. Καί άφου ό κόσμος είναι συμπαγής και άδιαπέραστος, συμπαγής γίνεται και ό λόγος,

χωρίς τήν «τρύπια» άπουσία, τόν έλληνοκεντρισμό, πού αυτόματα προσκαλεί μαγνητικά και τό λόγο τής «μεταμέλειας». Μέ τήν έννοια αυτή όλα είναι μπροστά μας και ή πρόκληση είναι σαφής: νά μετασηματιστεί ό συγκεκριμένος χώρος στόν «άλλο» λόγο, στην άλλη «κειμενική» πρόκληση, αλλά πού θά είναι πάντα έν χωροθεσία και πολλαπλώς («τό “άλλιώς” έκλαμβάνεται “πολλαπλώς”», τονίζει ό Νούτσος στό βιβλίο του, σ. 171). Μέ τόν τρόπο πού τό έννοει, συχνά, και ό Σάρτρ: «La condition humaine, l'être-dans-le-monde de l'homme et son être-en-situation» (*Les Carnets de la Drôle de Guerre*, Gallimard, 1983, σ. 34).

Γιά τόν Νούτσο τά πάντα φαίνεται νά λειτουργούν ως κείμενα - σχήματα: κείμενα αυτά πού κοιτάζει, άκόμα και τήν πιό πρωτόγονη φύση, κείμενα ό ύπνος και ό ξύπνος (πολλές φορές τόν παίρνει ό ύπνος μέ κάποιο κείμενο στό χέρι). Τά κείμενα αυτά, είτε συνομιλούν μεταξύ τους είτε άπλώς παρατίθενται είτε άμφισβητούνται, θέτουν έπίμονα τό έρώτημα τής ευρύτερης οικονομίας του δια-λογίζεσθαι, μάλλον μέ τελικό άποτέλεσμα τό δια-λέγεσθαι. Η διαφορά είναι μικρή και άνεπαίσθητη. Αυτό τόν άδιόρατο χώρο προσπαθεί νά καταγράψει ό Νούτσος, άφου οί λόγοι αυτοί δέν σχετίζονται μόνο μέ τόν συγκεκριμένο χώρο τής Αύστραλίας αλλά μέ τούς ψιθύρους μιάς καθολικότερης παράδοσης, άν είναι δυνατόν όλης τής παράδοσης, αλλά υπό μιά προϋπόθεση: γίνεται σαφές ότι τά όρια μεταξύ αυτού πού μπορείς νά κατονομάσεις και αυτού πού δέν μπορείς πρέπει νά μάς συνοδεύουν σέ τέτοιου είδους όριακές «όμολογίες». «Ολ' αυτά όφείλουν νά «άκροβατούν» στα όρια του συγκεκριμένου («Πρέπει νά στοχάζεται κανείς τά όρια», τονίζει ό Νούτσος, σ. 159), του κατονομαστέου, αφήνοντας τό υπόλοιπο στή δική του μοίρα. Η έπιλογή δέν είναι μόνον πολιτική, είναι όρθο-λογική. Έτσι δέν είναι τυχαίο ότι ό Βιτγκενστάιν άκολουθεί τόν διαλογιζόμε-

νο φιλόσοφο, τοῦ κρατᾶ μερικές φορές τό χέρι, καθώς «χαράσσει» τό χώρο τῆς γραφῆς, τό χώρο τῆς σκέψης καί ἀκόμα περισσότερο τό χώρο τῆς γλώσσας. Σημειώνει χαρακτηριστικά ὁ Νούτσος: «Ὅσο σουρουπώνει ἀνακαλύπτω πώς στή σύνθεση του ἡμερολογίου πρυτανεύει ἡ προειδοποίηση τοῦ Wittgenstein: "not empiricism and yet realism" — that is the hardest thing!» (σ. 276). Αὐτά τά σκέφτεται ὁ Νούτσος τήν ὥρα πού πάει νά βραδιάσει, τήν ὥρα πού ἀγαποῦν νά ἐμφανίζονται οἱ πύο γοητευτικές ἰδέες, ὅταν ἡ κουκουβάγια δοκιμάζει τό πρῶτο της πέταγμα. Εἶναι ἡ κατ' ἔξοχήν ὥρα τῆς πύο «ὀριακή» φιλοσοφίας (ἀλλά ἡ φιλοσοφία εἶναι πάντα ὀριακή), καί κάπως «συνωμοτικά» παραδίδει καί τόν Βιτγκενστάιν στόν Χέγκελ (αὐτός ἀγαποῦσε τό λυκόφως).

Παράλληλα ἐδῶ διαπιστώνουμε ὅτι τίθεται καί μέ ἄλλο τρόπο τό θέμα τῆς ὀριακότητας τῆς γλώσσας: ἐμπειρισμός vs ρεαλισμός. Στόν ἀνεπαίσθητο αὐτό χώρο τῶν γλωσσικῶν ὀριοθετήσεων, πού εἶναι ἀπεριόριστες, προσπαθεῖ νά παρέμβει ὁ Νούτσος. Ἡ προσέγγιση εἶναι ἀρνητική: ὀφείλουμε νά ἐξακριβώσουμε ὀτιδήποτε δέν μπορεῖ νά κατονομάσει ἡ γλώσσα, ὀτιδήποτε δέν μπορεῖ νά ὀρισθεῖ ἐννοιολογικά. Τό διατυπώνει ἐξερρευνητικά καί κάπου ἄλλοῦ ὁ Νούτσος, μεταφέροντας γαλλιστί τίς ἀπόψεις τοῦ Gilles-Gaston γιά τόν Βιτγκενστάιν: «Tout usage méta-linguistique de la langue est illégitime» (σ. 387). Ποῖο εἶναι λοιπόν τό μεγάλο στοίχημα; Μέσα στό πλαίσιο τοῦ ἀνέκφραστου πρέπει τουλάχιστον νά κατονομαστῆ τό ἀνείπωτο.

Ποῦ τελειώνει αὐτό; Ποιός θά τό τελειώσει; Ἴσως ἡ διεργασία τῆς ἴδιας τῆς γλώσσας, ἡ ὀποία ὀφείλει συχνά νά κάνει χρήση τῆς πύο ἀμεσης παραδοξολογίας (*mutato nomine*). Καί κάνει ἀρκετές φορές χρήση τέτοιων παραδοξολογιῶν ὁ Νούτσος, ὅταν, π.χ., δηλώνει ξαφνικά: «Στό ἡμερολόγιο τά ἄλογα τρέχουν χωρίς σαμᾶρι — ἀγγλιστί "summary"» (σ. 278). Δέν εἶναι αὐτό κάποιο ἀνώδυνο γλωσσοπαιγνιο γιά τόν δωρικότητα Νούτσο. Ἴσως εἶναι ἕνα «τίκ» γλωσσικό, μιά ξαφνική λάμψη τοῦ ἀλυσιτελοῦς λόγου (λίγο πρῖν βυθισθεῖ στή ζοφερή νύχτα), δηλώνει, ὀμως, καθαρά τήν ἀγωνία τοῦ λόγου σέ σχέση μέ ὀ,τι τῆ διαπραγματεύεται: «"Discrimination": πράξη ἡ ἀπραξία;», ἀναρωτιέται κάπου ἄλλοῦ ὁ ἴδιος (σ. 407). Μέ τήν ἐννοια αὐτή τό βιβλίο αὐτό κατοικεῖται ἀπό χιλιάδες λόγους, ἀπό τίτλους λόγων, ἀπό ὀριακές ἀναφορές σέ διάσημα ὀνόματα καί σέ ἄσημα ὑποκείμενα ἀλλά καί σέ διάσημες παραπομπές, ὀπως καί σέ ἀρκετές στιχομυθίες ἡ ἄπλές κουβέντες τοῦ πύο ἐφήμερου βίου. Διαβάζουμε ξαφνικά: «Ζητοῦσα πρῶτες θέσεις στό ἀεροπλάνο: seven or six. Ἡ προφορά ἀνάμεσα ἀπό "sex" καί "sechs" παρώθησε σέ μειδίαμα τῆ νεαρή ὑπάλληλο τοῦ ἐδάφους» (σ. 211). Ἔτσι, στήν πύο ἀνέραστη χώρα, ὁ Νούτσος ἐπαληθεύει καί τόν Ρολάν Μπάρτ: «Le sex ne sera pris dans aucune typologie» (*R.B par R.B*, Seuil, 1975, σ. 73). Ἡ προσέγγιση φαίνεται «αὐθόρμητη» ἀλλά ἡ προσπέλαση τοῦ ἀβέβαιου αὐτοῦ χώρου πού λέγεται Αὐστραλία εἶναι μετρήσιμη καί ὑπολογίσιμη μέ τοῖς ρυθμούς τοῦ συνεχῶς σκεπτόμενου νοῦ καί τοῦ λογοθέτη λόγου.

Μεταμοντερνικότητα λοιπόν τοῦ πύο «ἀνοιχτοῦ» λόγου. μέσα σέ μιά περιοχή ὀπου τά πάντα μποροῦν νά ἀκουστοῦν — καί τό σημαντικότερο — καί οἱ διαφορές τους μποροῦν νά κατα-χωρηθοῦν ἐπίσης. Αὐτό δέν ἐμποδίζει τόν

συγγραφέα τοῦ βιβλίου νά παίρνει ἀρκετές φορές θέση, σέ κάποιες πύο προσωπικές στιγμές, ὅταν οἱ «ἀντίπαλοι» λόγοι ἀγγίζονται πύο πολύ τά «πρακτικά» πολιτικά θέματα καί αὐτό πάντα μέ κάποια ἀδιδόρατη ὑπεκφυγή. Ἄναρωτιέται ἰδιο-λεκτικά ὁ ἴδιος: «Ρωτῶ τοῖς τηλεοπτικούς ἀστῆρες (διάττοντες;) τῆς μικροεξουσίας τῶν συμβολικῶν ἀγαθῶν: σχῆμα ἡ πρόσχημα διαλόγου;» (σ. 377). Ἄλλοῦ θά μιλήσει γιά «πρόσχημα» καί «πρόσχημα», σ. 168). Ὡστόσο, ὅταν μπαίνουμε στό χώρο πύο θεωρητικῶν καί ἀφηρημένων ὑποθέσεων, ὀ,τι θά μπορούσε νά ἀγγίξει τό χώρο τῆς «ἀνώτερης» συνείδησης, ἐκεῖ οἱ παρεμβάσεις εἶναι ἐλάχιστες, γιατί ἀπό μόνες τους μποροῦν νά ἀποτελέσουν αὐτόνομους χώρους ἑνός διαλέγεσθαι πύο διαμορφώνει ἀπό μόνο του τῆ δικῆ του πραγματικότητα. Ὑπάρχει σχεδόν ἀνεξάρτητο καί ἀπό τίς πρῶτες συνθήκες πύο τό δημιούργησαν. Τό λέει ὁ Νούτσος αὐτό καί κάπως ἄλλιως: «ἡ διάταξη τῶν χορευτικῶν σημείων δέν εἶναι μέσο καλλιτεχνικῆς ἐκφρασης ἀλλά ὁ ἴδιος ὁ χορός» (σ. 174).

Εἶναι ὀμως ἡ Αὐστραλία ὁ χώρος ἐκεῖνος ὀπου ἡ μεταμοντερνικότητα γίνεται πύο ὀρατή; Ὑπό τόν ὀρο βέβαια ὀτι τό ἐρώτημα αὐτό τοποθετεῖται στή χρονική του διάσταση. Καί αὐτό δέν σημαίνει ὑποχρεωτικά διαστρωματική ἡ διαδοχική χρονικά νομοτέλεια. Κάποτε, στό βιβλίο τοῦ Νούτσου, ὁ Πρωταγόρας εἶναι «μεταμοντέρνος» (σ. 160), ἄλλοτε ὁ Ρουσό (σ. 135), καί ἄλλοτε ὁ Μπωντλαίρ (σ. 24). Ἄφου λοιπόν τίθεται ὀς χρονική συνθήκη εἶναι ἐνδιαφέρον νά προσεγγίσει κανείς τήν Αὐστραλία ἀπό αὐτή τῆ σκοπιά. Ἴσως στή χώρα αὐτή, ὀσο πουθενά ἄλλοῦ, τίθεται τό θέμα τοῦ χρόνου ὀς «μετά», ἐπειδή ἀκριβῶς ὑπάρχουν ἐκεῖνα τά μεγάλα κενά τοῦ «πρῖν» (τοῦ «πρῖν» ὀς σκεπτόμενη ἀπουσία, ἀλλιῶς ὀλοι οἱ πρωτόγονοι πολιτισμοῖ θά ἦταν μεταμοντέρνοι). Τό ἴδιο ἰσχύει ἴσως καί γιά τήν Ἄμερική. Ἐφόσον λοιπόν δέν ὑφίσταται αὐτή ἡ «συμπαγῆς» κατάσταση ἑνός πρῖν, πού νά ἔχει ἐπιβάσει ἕνα διαμορφωμένο καί ἐνοποιητικό σχῆμα, δίνεται περισσότερο ἡ ἐντύπωση ἑνός κόσμου πού κινεῖται σχεδόν πάντα στή διάσταση τοῦ μετά.

Τό μετά ὀμως αὐτό μπορεῖ νά ὑπάρχει ὀς συνθήκη ζωῆς, σκέψης ἡ γραφῆς. Στό ἐπίπεδο τῆς γραφῆς ἔχουμε δεῖ ἐλαχιστότητα πράγματα στήν Αὐστραλία πού θά μπορούσαν νά διεκδικῆσουν τό χαρακτήρα μιάς γραφῆς πού ἀνταποκρίνεται στά αἰτήματα τοῦ μετά. Πρῖν ἀπό χρόνια ὁ Εὐρωπαῖος Μισέλ Μπιτόρ πέρασε κάμποσο χρόνο στοῖς Ἄντιποδες καί ἔγραψε, μεταξῶ ἄλλων, ἕνα ἐνδιαφέρον βιβλίο, ὀπου συναρθρώνονται φωνές, γραφές, λέξεις καί χρώματα σέ ἕνα πολυδιάστατο κείμενο. Κάποια στιγμή τό κείμενο αὐτό συνομιλεῖ καί μέ τό κείμενο τοῦ ρομαντικοῦ Σατωβριάνδου, καθώς ἀντικρίζει γιά πρώτη φορά τήν πύοση τοῦ Νιαγάρα. Τό βιβλίο αὐτό ὀμως διαβάστηκε ἐλάχιστα στήν Αὐστραλία (ἴσως καί ἄλλοῦ), ξεχάστηκε, δέν διδάσκειται πουθενά καί, ὀταν πρῖν ἀπό μερικούς μήνες τό ἀναζητήσα σέ ὀλες τίς βιβλιοθήκες τῆς Αὐστραλίας, δέν μπόρεσα νά τό ἐντοπίσω πουθενά.

Παράλληλα, ὀμως, τά ἐρωτήματα πού σχετίζονται μέ τίς συζητήσεις αὐτές θά μπορούσαν νά θεθοῦν καί πολιτικά (καί, *ne quid nimis*, «πολιτική» θέλει νά εἶναι ἡ σκέψη τοῦ Παναγιώτη Νούτσου). Εἶναι λοιπόν δυνατόν νά μιλάμε γιά μεταμοντερνισμό σέ μιά συντηρητική χώρα; Εἶναι ἄραγε ἡ Αὐστραλία μιά «συντηρητική» χώρα (μέ ὀ,τι μπορούμε νά

καρτεσιανισμού, ἔστω καί ἂν τόν «ξεγυμνώνει». Ἐπίτερος στόχος εἶναι νά καταδειχθεῖ ἡ πύθ κρίσιμη στιγμή τοῦ θαυτέρου ἐγώ πού ἐπισκέπτεται ἐκ νέου τόν ἑαυτό του. Ἐπί τήν ἄποψη αὐτή, τό ἐγώ μᾶς ἐπισκέπτεται πάντα μέσα ἀπό τήν πύθ σκοτεινή νύχτα, ἴσως γιατί ἔτσι κερδίζει τήν ἀτομικότητά του. Ὁ Ρουσό ἦταν ξεκάθαρος σ' αὐτό (καί ξέρουμε τί μεταπρατικές δοσοληψίες ἔστησε ὁ Ζάν-Ζάκ μέ τή δυτική μεταφυσική): «Ἐγώ μόνος. Αἰσθάνομαι τήν καρδιά μου καί γνωρίζω τούς ἀνθρώπους. Δέν εἶμαι σάν κανέναν ἄλλον ἀπό ὅσους ἔχω γνωρίσει ὡς τώρα». Πάνω στή φράση αὐτή μποροῦν κάποτε νά ταιριάξουν τά δῆματά τους ὁ Πλίνιος, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Μάρξ, ὁ Ψελλός κλπ. Αὐτό τουλάχιστον μᾶς ἀφήνει νά καταλάβουμε ὁ Νουῦτσος. Ἐτσι, τελικά, ἴσως ὅλα ἀνάγονται στό ἐνεστωτικό «ἐδῶ καί τώρα». Αὐτό ἀκούγεται ξεκάθαρα ἀρθρωμένο ἀπό τό στόμα τοῦ «ἐξομολογητικοῦ» Αἰγουστίνου, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Νουῦτσος: «Οἱ χρόνοι τοῦ ἡμερολογίου εἶναι... ἕνας. Κάτι τέτοιο ὑπονοοῦσε ὁ ἐξομολογητικός Αἰγουστίνος "praesens de praetiritis, praesens de praesentibus, praesens de futuris"» (σ. 437).

Λοιπόν ἡ Αὐστραλία ὡς πρόσχημα γιά νά τά ξανασκεφτεῖ κανεῖς ὄλ' αὐτά. Ὅταν ἐπιπλέον ἔχεις νά ἀντιμετωπίσεις καί τό θέμα τῆς «ταυτότητας» (Ἑλλην ἢ Ἑλληνοαυστραλός;) μέ τή βασανιστική ἀναφορά στόν προῦπάρχοντα χρόνο κυρίως γιά τά αὐστραλογεννημένα ἑλληνόπουλα: «ἐπιστροφές στήν προγεννητική τους περίοδο, ἀρκετά πρῖν ἀπό τή σύλληψη», διαπιστώνει στοχαστικά ὁ Νουῦτσος (σ. 25). Ὅταν ἀκόμα ἔχεις νά κάνεις μέ ἕναν χώρο ὅπου ἀκούγονται ξεκάθαρα διάφορες, ἀκαταλαβίστικες γλώσσες (ἢ καί ἡ δική σου ὡς «ἀκαταλαβίστικη» —τά κλισέ τῆς πύθ βασανιστικῆς καθημερινότητος) καί οἱ ὁποῖες ἐπιβεβαιώνουν κάποτε, μέ τόν πύθ σαφή τρόπο, τά «τίκ» τοῦ ἡμερολογιογράφου: «Ποιό εἶναι τό "τίκ" τῶν ἡμερολογιακῶν ἐγγραφῶν;», ἀναρωτιέται ξαφνικά ὁ Νουῦτσος.

Καί ὁ πολυ-πολιτισμός; Δεκάδες οἱ ἀναφορές τοῦ Νουῦτσου. Στήν Αὐστραλία σήμερα, μετά ἀπό εἴκοσι χρόνια, φορτικώτατου λόγου γύρω ἀπό τήν ἔννοια αὐτή, φαίνεται ὅτι βαδίζουμε, τουλάχιστον στό πολιτικό ἐπίπεδο, πρὸς τό λυκόφως. Ὅποτε ἴσως κάτι καινούργιο πράγματι νά ἐμφανιστεῖ (ἄς θυμηθοῦμε τόν Χέγκελ). Αὐτό μπορεῖ νά εἶναι

βάλουμε πίσω από τη λέξη αυτή); Τό έρώτημα μπαίνει άμεσα από τόν Νούτσο —καί ίσως άπηχεί τίς λογο-μαχίες Λυοτάο-Χάμπερμας: «Ο μεταμοντερνισμός είναι ένας ιδιόμορφος συντηρητισμός;» (σ. 160) Είναι αλήθεια ότι ή διανόηση στην Αυστραλία κινείται μέ χαμηλούς τόνους. Στο πολιτικό επίπεδο, όπως ίσως παντού άλλου, ή παιδεία έπαθε μεγάλες καταστροφές. Έργατικά κεκτημένα δικαιώματα χάθηκαν και χάνονται άνεπιστρεπτί, ή γραφειοκρατία κερδίζει χώρο, και μιά άτέλειωτη σειρά από νομοθεσίες προσπαθεί νά θέσει τήν κοινωνία υπό πλήρη έλεγχο. Ο νέος αυτός «άνθρωπος» πού προκύπτει από τήν κοινωνία αυτή είναι περισσότερο έλεγχόμενος και, τό χειρότερο, έχει ξεχάσει νά έπιθυμεί. Χωρίς έπιθυμία όμως δέν μπορείς νά έχεις σκέψη (είναι άραγε αυτό μεταμοντέρνο;).

Τό πρόβλημα, όμως, είναι ότι άν τελικά τά έρωτήματα αυτά τά θέσεις μέ πολιτικούς όρους, υποχρεωτικά, θά πρέπει νά καταλήξεις σε κάποιες πολιτικές θέσεις, οι οποίες από τή φύση τους κάποτε καταλήγουν σε σχήματα πού προκρίνουν ή άπορρίπτουν και, αυτόματα, όδηγούμαστε σε «άποκλεισμούς» πού μεταφέρουν μέσα τους και τή συνακόλουθη «βία». Για τούτο και ή προβληματική όφείλει νά ακολουθεί τό όριακό μονοπάτι των «διαφορών». Τό τονίζει ξεκάθαρα και ό Λυοτάο: «La politique est seulement négose et la culture seulement tradition si l' une et l' autre ne sont pas travaillées par le sens du différend» (J.-F. Lyotard, *Tombeau de l' intellectuel et autres papiers*, Gallée 1984, σ. 31). Τό κείμενο του Νούτσου μάς υπενθυμίζει συνεχώς κάτι τέτοιο και ή πιά πρόσφατη Έστορία συγκατανεύει. Κάπως έτσι ίσως τό έννοει ό Νούτσο και σε κάποιο του προγενέστερο ποίημα άπευθυνόμενος «στόν μεταμοντέρνο»: «Πώς νιώθεις όταν/ οι φωνασκοί τής κρίσης/ και οι γόητες τής άκρισίας/ περνούν από τήν κρίσάρα» (*Φιλοσόφου Πάθη*, σ. 32). Αιτά είναι τά όριακά έρωτήματα και υποχρεωτικά όδηγείται κανείς σε έναν ριζοσπαστικό σχετικισμό, άν είναι δυνατόν νά μάς έπιτραπεί αυτός ό όρος. Τούτο, άπρόσμενα, στο βιβλίο του Νούτσου τίθεται άντίστοιφα, αλλά έρωτηματικά: «Πολυ-πολιτισμός vs σχετικισμός;» (σ. 162) Έσως γι' αυτό, τελικά, προτιμούμε νά μιλάμε για *συνθήκες μεταμοντερνικότητας* και όχι για σκέτη μεταμοντερνικότητα, άφου είναι άσχημάτιστη κίνηση, άνεξέλεγκτος προσανατολισμός, πολυφωνική συνύπαρξη.

Η λέξη «πολυφωνική» έδώ έχει τεράστια σημασία, όταν τό υποκείμενο μιλά αλλά και τό μιλάνε, μέσα από έναν πολυαρθρωμένο λόγο' όταν έπιθυμεί νά προβάλλει τόν δικό του προσωπικό λόγο, αλλά και όταν «διψά» νά σθηστεί μέσα στόν πληθυντικό ψίθυρο όλων των άλλων φωνών, τέτοιο ήταν τελικά και τό δηλωμένο μεράκι του Φουκώ. Τούτο τίθεται βασανιστικότερα στην Έλληνοαυστραλία. Και δέν μπορούσε νά είναι διαφορετικά. Φυσικά έδώ τό όλο θέμα τίθεται υπό τήν αιγίδα της (αυτο)βιογραφίας (κάπου άλλου μιλήσαμε και για (τ)αυτο-γραφία) και τά παραπλήσια: ήμερολόγιο, βιοαφήγηση, έξομολόγηση, λυρική φωνή. Άκόμα και «άντικειμενικές» πληροφορίες, όπως τίτλοι βιβλίων, μπαίνουν κάτω από τήν άναγνωστική «άγωνία» του σκεπτόμενου υποκειμένου ή του υποκειμένου πού προσπαθεί νά «χαθεί» μέσα στο λόγο τής έτερότητας. Μέ τήν έννοια αυτή στο βιβλίο του Παναγιώτη Νούτσου δοκιμάζει τή διπλή αυτή άσκηση: Έκείνο πού χαράζει σε περιοπτη θέση τή δούληση του υποκειμένου νά υπάρχει αλλά και τήν

παραγραφή τής ίδιας αυτής πράξης. Οι τίτλοι και τά όνόματα —καταιγιστικά στο βιβλίο αυτό— γράφονται για νά διαγραφούν, νά άμφισβητηθούν.

Τελικά υπάρχει κάποια συνάφεια μεταξύ μεταμοντερνικότητας και ήμερολογιακής γραφής και ποιά είναι αυτή; Τό ένα δέν μπορεί παρά νά άνακαλεί τό άλλο. Πρώτα πρώτα από τήν άποψη τής φιλοσοφίας: στο βάθος έχουμε πάντα νά κάνουμε μέ τό «σκεπτόμενο» υποκείμενο και τή σχέση του μέ τόν κόσμο. Ο Νούτσος γίνεται άκόμα πιά συγκεκριμένος όταν προσεγγίζει τόν Βιτγκενστάιν: «*Tractatus*: πρόκειται σαφώς για έλάχιστα μεταμφιεσμένο ήμερολόγιο» (σ. 197). Πίσω από αυτό τό σχηματικά διατυπωμένο πλαίσιο έρχονται νά ταξινομηθούν και νά συζητηθούν δεκάδες κλίμακες «σχέσεων»: ή ιστορία τους είναι και ή ιστορία τής φιλοσοφίας τουλάχιστον των τελευταίων αιώνων. Πιά άλλά, τό θέμα πάντα τίθεται στο επίπεδο εκείνο πού τό υποκείμενο αυτοτοποθετείται άπέναντι στο *en soi*, στους άλλους, τά πράγματα και τόν κόσμο. Μέ άλλα λόγια, χαράσσει τήν προσωπική του μοίρα ή καλύτερα τή διεκδικεί. Από τή στιγμή πού τή διεκδικεί, αυτόμάτως τίθεται τό θέμα του χρόνου. Διεκδικώ κάτι σημαίνει κυρίως τό «σφραγίζω» μέ τή δική μου παρουσία, ως τώρα (ως χρονική άυθεντικότητα). Τό ύπονοει ό Νούτσος κάπως έτσι, άν και δίκλωνα: «*Moderne*: κυνήγι τής καινοτομίας ή αίσθηση τής νεωτερικότητας;» (σ. 160) Τό τονίζει αυτό κάπως έτσι και ό Μπάρτ: «*On ne peut pas approfondir une regain; on peut seulement lui en substituer une autre*» (*R.B par R.B*, 1973, σ. 131). Έπό τήν έννοια αυτή οι όροι μοντέρνο ή μεταμοντέρνο προσπαθούν νά συζητήσουν τίς συνθήκες αυτής τής παρουσίας ως «προσωπικό» έγώ και κατά συνέπεια ως άπορριψη των προ-καταδικασμένων άντιλήψεων (τή «στατική» γνώμη). Από τό σημείο αυτό και μετά άρχίζει και ή άναζήτηση μιάς όσο γίνεται πιά προσωπικής γλώσσας.

Απόδειξη; Η ίδια ή λέξη «μοντερνικότητα», πού ποτέ δέν τήν άνέχτηκε ή νεοελληνική, ήταν μιά σημαδιακή έφευρεση του Μπωντλαίρ (και ξέρουμε τί χρωστάμε στόν άνθρωπο αυτό στα θέματα σχέσης έγώ και χρόνου). Ο όρος του Παναγιώτη Νούτσου «μεταμοντερνικότητα» (μιλάμε συνήθως για μεταμοντερνισμό) είναι νεολογισμός (τόν χρησιμοποιούν ίσως και άλλοι) και δηλώνει άκριβώς τή δίψα μας νά τεθούν ξανά οι όροι τής σχέσης υποκειμένου και χρόνου. Έτσι δέν είναι τυχαίο ότι ή ήμερολογιακή γραφή και τά συναφή είδη γεννιούνται και άνθίζουν σε μιά εποχή πού θέτει ίσως όσο ποτέ άλλοτε τό πρόβλημα των παραπάνω σχέσεων. Πρίν από τήν εποχή αυτή δέν μιλάμε για τό έγώ, γιατί άπλούστατα τό «γνωρίζουμε». Άλλά, παράδοξα, από τήν εποχή πού άποφασίζουμε ότι δέν τό γνωρίζουμε και πρέπει νά μιλήσουμε γι' αυτό, και τό κατακλύζουμε μέ τούς λόγους μας, τό δυθίζουμε όλο και πιά πολύ σε μιά άπέραντη και άξεδιάλυτη «ύποψία». Τό κάνουμε όλο και πιά σκοτεινό. Ο Λακάν καταφεύγει στην πιά ιδιόμορφη χρήση τής γλώσσας. Μόνον έτσι τό υποκείμενο πού «άνθίσταται» μπορεί έπιτέλους νά ενδώσει. Τό δηλώνει αυτό ό Νούτσος ξεκάθαρα, άν και μέ έρωτηματικά και εισαγωγικά σε μιά λακωνική στιγμή του βιβλίου του: «*Cogito*: μαζι μέ τόν Lacan θά "θά διαβάσουμε τόν Descartes σάν ένα έφιάλτη;"», Άλλά ό Λακάν είναι μιά «άλλη» στιγμή του

«τρομακτικό», καθώς θά παίρνει τό πρώτο της πέταγμα και ή κουκουβάγια. Θά είναι όμως και κάτι διαφορετικό. Ὁ Σεφέρης τό είχε θέσει περίπου ἔτσι: «Ἀλλά πῶς μαθαίνει ἕνας ποιητής; Μαθαίνει πάντα κάτι ἄλλο». Τί μᾶς μένει λοιπόν νά ἐπινοήσουμε; Ποιά μηχανή πρέπει νά βάλουμε σέ ἐνέργεια; Σίγουρα τήν εἰρωνεία. Μόνον διά τῆς εἰρωνείας μπορούμε εἰσέτι νά εἶμαστε πολυ-πολυτισμικοί. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή τό βιβλίον τοῦ Νούτσου εἶναι διαφωτιστικότερο. Ἡ φύση τῆς πλειοψηφίας τῶν διατυπωμένων του προτάσεων στήν Ἑλληνοαυστραλία εἶναι ἐρωτηματική, δηλαδή εἰρωνική. Ἐκεῖνο πάντως πού μπορεί νά παγιδεύει στά θέματα πολυπολιτισμοῦ εἶναι τό ἐπίρρημα «πολύ», πού μπαίνει σχεδόν πάντα στή θέση οὐσιαστικοῦ ἢ ἐπιθέτου. Σοῦ δίνει τήν οἰκονομική ἀνεση και τό ἠθικό ἄλλοθι ὅτι κερδίζεις στό χρόνο. Ὅτι κινεῖσαι σταθερά πρὸς τό κέντρο μιᾶς πολλαπλότητας και ἄς σέ βλέπουν ὡς «ἰθαγενή» και σέ «ἐξημερώνουν». Στό βιβλίον τοῦ Νούτσου μπαίνουν κάποια τέτοια ἐκμαιευτικά ἐρωτήματα: «Ποιό εἶναι τό "περιθώριον" στήν Αὐστραλία;» (σ. 158), «Ποιό εἶναι τό συμβολικό "ἐκεῖθεν" τῆς Αὐστραλίας;» (σ. 159). Ποιές θά μπορούσε νά εἶναι οἱ ἀπάντησεις ἐδῶ; Ἴσως οἱ πῶ ἀρχικῶς και ὀριακῶς ἐρωτήσεις, ὅπως, ἄς πῶμε, ἡ ἀκόλουθη (ὅπως τή θέτει και ἡ Ἄρνεντ: *La crise de la culture*, Gallimard, 1993): Ποιά εἶναι ἡ σχέση κουλτούρας και πολιτισμοῦ; Δέν διαφεύγει αὐτό στόν ὀξυλαλή Νούτσο, πού τό θέτει μέ τή σειρά του ὡς ἐξῆς: «Ἀνασύρω τή γερμανική καταγωγή διάζευξη: "Zivilisation" - "Kultur"» (σ. 144). Ἀλλά πόσα μπορεί νά εἶναι αὐτά τά ἐρωτήματα, ὥστε νά καταλήξουμε κάποτε σέ μιᾶ κάποια βεβαιότητα; Τήν ἀπάντηση τή δίνει ὁ Βιτγκενστάιν (ἄν εἶναι ἀπάντηση): «Après avoir vu ceci et cela, après avoir entendu ceci et cela, il est hors d' état de douter que...» (*De la Certitude*, Gallimard, 1976, σ. 79). Ἀλλά μέχρις ὅτου φτάσουμε σέ τέτοιου εἶδους βιτγκενσταϊκῶς βεβαιότητες, ἄς ἀρκεστοῦμε σέ πῶ ἐμπλεγμένα ἀναγνώσματα. Ὁ εἰρωνικός π.χ. προσηλυτισμός στό λόγο τοῦ Ντερριντά δέν εἶναι και μιᾶ τόσο ἄσχημη ἰδέα (ὁ Νούτσος ἀθεταί στό «διπλανό» και τό «ἀπέναντι» παγκάρι).

Ἀπό τούς ἑκατοντάδες Ἕλληνες διανοομένους πού πέ-
ρασαν ἀπό τήν Αὐστραλία μόνον ὁ Παναγιώτης Νούτσος
μπόρεσε νά σταθεῖ και νά ἀφουγκραστεῖ αὐτή τή χώρα. Ἡ
προσέγγισή του εἶναι πολύτροπη, ὅπως ταιριάζει σέ ἕναν
σωστό ταξιδιώτη. Πέραν ὅμως αὐτοῦ, εἶναι και ποιητική.
Εἶναι ἡ προσέγγιση ἑνός φιλοσόφου πού προσπαθεῖ νά ἀγ-
γίξει και «ποιητικά» τά πράγματα. Ἡ φιλοσοφία και ἡ
ποίησις ξανασυναντιοῦνται ἐδῶ, ὡς συμφιλοσοφία και
συμποίηση, τό πῶ γνήσιο μεράκι πού μᾶς κληροδότησε ὁ
γερμανικός ρομαντισμός. Τό ἀποτέλεσμα στήν περίπτωση
αὐτή εἶναι ὅτι ἔχουμε μικρά, λακωνικά «ποιήματά», ἢ στο-
χαστικά ἀποσπάσματα, κάτι πού ἤδη εἶχαμε συνηθίσει
διαβάζοντας τίς ποιητικῶς συλλογῶς τοῦ Νούτσου. Ἄν κά-
ποιος σταθεῖ και ἐξετάσει τά σημαντικότερα καλλιτεχνικά
προτάγματα τῶν τελευταίων διακοσίων χρόνων, θά βρεῖ
νά κινοῦνται πάνω σ' αὐτή τή διαχωριστική γραμμῆ, πού
δέν διαχωρίζει μόνον ἀλλά και ἐνώνει, διεκδικώντας ὅσο
τό δυνατόν περισσότερο χώρο, μέσα ἀπό τήν ἀκαριαία
φωνή. Ἡ ποίηση συνοδεύει τόν Νούτσο και στήν Ἑλληνο-
αυστραλία και μάλιστα μέ συνεχεῖς ἀναφορές σέ ἄλλους
ποιητές. Ἐνας ἀπό αὐτούς εἶναι και ὁ Ἐλύτης. Ἀρκετές
εἶναι οἱ «φιλοσοφικῶς» ρήσεις αὐτοῦ τοῦ ποιητῆ πού μνη-

μονεύονται ἀπό τόν συγγραφέα τῆς Ἑλληνοαυστραλίας.
Ξεχωρίζει βέβαια ἡ (κατά τά ἄλλα μέτρια) Μαρία Νεφέλη.
Γιατί ἄραγε αὐτή ἡ ἀδυναμία; Ἴσως ἐπειδή τή λένε Μαρία.

Ἐτσι τουλάχιστον μᾶς προειδοποίησε πρὶν ἀπό ἀρκετό
καιρό ὁ μεθοριακός Νούτσος: «Μεράκι Μαράκι Μαράκι.
Ἄς ἀποφασίσουμε κάποτε γιά τή μεθόριον» (*Φιλοσόφου
Πάθη*, σ. 34).

Μόνον τῆς ποίησης και τῆς φιλοσοφίας; Ξεχάσαμε ὅ-
-βαια τήν αἰσθητική (ἄν αὐτή εἶναι κάτι τό διαφορετικό).
Ποιάς αἰσθητικῆς ὅμως; Ὁ Καβάφης ἀγωνιωδῶς τήν «το-
κίζει» στήν ἴδια τή γλώσσα: αἴσθησις - αἴσθημα - αἰσθητική
εἶναι ἀνταλλάξιμα και ἀλληλοῦποκατάστατα. Ἄλλοτε πάλι
καταφεύγουμε σέ «πανοραμικά» μορφώματα, στό θέαμα
πού μαγνητίζει. Ἐτσι αἰσθητικοποιεῖται κάποτε και ἡ
«κρατική θία». Πρόκειται γιά τήν κρατική ἐπένδυση μέ τό
κόστος μιᾶς μαργαρίτας. Αὐτό πού ὁ Νούτσος τό «ἰχνο-
γραφεῖ» κάπου διαστικά ὡς: «τό κράτος ἀποτελεῖ "ἔργο
τέχνης"» (σ. 150). Καί ὁ Μπάρτ τό θέτει ὡς «jouissance de
l' ideologie» *R.B. par R.B.*, σ. 108). Εἰσπράττει ἄραγε κάτι
ἐδῶ και ὁ πολυπολιτισμός μέ τήν «κρατική του μέριμνα»;

Ἐτσι, ἀναπόφευκτα και νομοτελειακά, τοῦτο τό βιβλίον
τοῦ Νούτσου μᾶς ξαναστέλνει πίσω στά ὁμοῖα ποιήματά
του. Στήν τύχη ἀνοίγουμε: Ἡ τῶν αἰσθήσεων ἀγάπησις
(Γνώση 1993): «Μόνον δ' ὑπάρχειν τόν Ἐνεστώτα» (σ. 16),
πού, παραλέμνοντάς μας στήν Ἑλληνοαυστραλία, θά μπο-
ροῦσε νά πει: «Μόνον δ' ὑπάρχειν τόν ἡμερογράφον». Ἄνα-
μεσα ὅμως στό ἕνα και τό ἄλλο ἡ δίοδος εἶναι μεθο-
ριακή. Αὐτή εἶναι και ἡ συμπιεσμένη ποίηση τοῦ Νούτσου,
ὅπως ὁ ἴδιος τήν καταγράφει στό ἀκόλουθο ποίημα:
«Περί-που» (*Ἡ τῶν αἰσθήσεων ἀγάπησις*, σ. 166). Μέ τόν
ἴδιο τρόπο τό ξαναθέτει αὐτό μεφιστοφελικά και στήν Ἑλ-
ληνοαυστραλία: «Προτιμῶ τό ἐρώτημα: "Πίεσις ἢ ποιή-
σις"» (σ. 168). Τό διαβάζουμε μνημειωμένο και στούς στί-
χους: «Ἴσχυοί μου στίχοι/ καραδοκοῦνε/ νά σέ τετραγωνί-
σουν/ δίχως φόβο και ἔλεος» (*Ἑλληνοαυστραλία*, σ. 165).
Ἐπομένως πρόκειται γιά τήν πῶ πρακτική διεργασία τῆς
λογοεντροπίας: ἰσχυοί οἱ στίχοι ἀλλά μέγανος ὁ φόβος και
τό ἔλεος (πλούσια τά ἐλέη). Αὐτός εἶναι ὁ δρόμος πού ἀκο-
λουθεῖ ὁ Νούτσος πρὸς τό λυκανγῆς τοῦ λόγου. Ἀπό κει
ὅμως μᾶς ἔρχεται και σχεδόν ὅλη ἡ ποίηση, ἀλλά και ἡ φι-
λοσοφία: «maybe as cold and passionate as the dawn» (Ye-
ats).

Ἡ Αὐστραλία λοιπόν ἀπό μόνη τῆς εἶναι ἴσως μόνον ἡ
ποίησις, ἀλλά ὡς Ἑλληνοαυστραλία ἴσως γίνεται και ἡ Φι-
λοσοφία (κάθε σύζευξη πάει νά γίνει φιλοσοφική.) Καί
ποιό εἶναι τό καθολικότερο συμπέρασμα; Ἐδῶ ὁ Νούτσος
προστρέχει στόν γερμανικό μετρονόμο: «Σκύβω και πᾶνω
ἀπό τό χέρι τό Nonalis πού μᾶς ὑπεθυμίζει ὅτι ἡ φιλοσο-
φία πρῶτιστα ταυτίζεται μέ τήν "ἐπιθυμία νά νιώθεις παν-
τοῦ ὅπως στό σπίτι σου"» (*Ἑλληνοαυστραλία*, σ. 395).
Πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ Ἡπειρώτης Νούτσος, μέ τήν
παραπάνω μέθοδο, εἶχε μελετήσει προσεκτικά τήν Αὐστρα-
λία, πρὶν (δηλαδή μετά) τήν ἐπισκεφθεῖ. Ὅπερ δηλοῖ:
coelum non animum mutant qui trans mare currunt.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Αγαπητέ Πολίτη,

Είναι καμιά φορά πιθανό να υποπίπτει κανείς σε «ιστορικές αυθαιρεσίες» εν όνοματι μιάς ρητορικής ή συμβολικής έκφρασης των πραγμάτων. Πάνω στο πάθος της γραφής σου ξεφεύγει καμιά φορά τό ακριβές του λόγου. Μέ αυτή τήν έννοια, διακαίως ό Άγγελος Έλεφάντης με άνακαλει στήν τάξη στό διορθωτικό του ύστερόγραφο στό κείμενό μου «Τό θάρρος του γυμνού» («Ή καρμανιόλα και τά πολιτικά δικαιώματα», Ό Πολίτης Δεκαπενθήμερος, 36).

Δυστυχώς, όμως, τό δικό του δικαιολογημένο πάθος ύπέρ του άκριβοδίκαιου της ιστορίας τόν οδηγεί σε συμπεράσματα πού έμένα τουλάχιστον ως άναγνώστη (του δικού μου κειμένου και των άλλων κειμένων πού σχολιάστηκαν) με άφήνουν άφωνο.

Δέν με πειράζει τόσο πού τό ύστερόγραφο λειτουργεί σάν χαλινάρι στους υπερβολικούς συμβολισμούς του κειμένου μου. Κάθε άλλο. Ή σύνεση ως προς τίς κατά καιρούς άκροβασίες μερικων συντροφικων άπόψεων στον Πολίτη είναι και χαρακτηριστικό αλλά και απολύτως δικαίως κεκτημένο δικαίωμα του Άγγελου Έλεφάντη.

Αλλά από τή διόρθωση της ιστορικής αυθαιρεσίας μου στό να φτάσει να με αποκαλέσει αντι-επαναστάτη και άπαδο

του Ντέ Μαίιστρ διανύεται μιά διαδρομή υπερβολικής όμολογουμένης φαντασίας. Έάν μιλάμε για δική μου ιστορική αυθαιρεσία, θά πρέπει να μιλήσουμε για δική του αυθαιρεσία της κρίσης.

Πρός Θεού, δέν επιτρέπεται σε αυτόν εδώ τό χώρο να άνταπαντήσω ως προς τό ότι ούδέποτε υποστήριξα θέσεις εναντίον της επανάστασης, είτε συγκεκριμένα (δηλαδή μέσα σε στενά ιστορικά πλαίσια) εναντίον της Γαλλικής Έπανάστασης, είτε γενικότερα εναντίον της επανάστασης ως κοινωνικής και πολιτικής πράξης. Άν υποστήριξα ποτέ κάτι τέτοιο δέν θά ήμουν ό Στάθης Γουγουρηής.

Έπί του κειμένου, όμως, οφείλω να διορθώσω — άν μου επιτρέπεται — τό όρθολογικό άφήγημα σε τέσσερα σημεία του Άγγελου Έλεφάντη, υπενθυμίζοντας στους άναγνώστες ότι ούδέποτε — στο κείμενό μου — άμφισβήτησα τήν επαναστατικότητα του Διαφωτισμού. Άπλούστατα, προσπάθησα να στρέψω τήν προσχή μας πάνω στη διαλεκτική του ύπόσταση, δηλαδή στό ότι ό Διαφωτισμός δέν είναι έτσι σκέτος κάποιος Άρχάγγελος της Ίστορίας με τό κρίνο της όρθης αντίληψης των πραγμάτων, αλλά είναι επίσης ό ίδιος ό λόγος, πού, ως άυστηρά επιστημονικός, μπορεί να όδηγήσει — δέν είναι άπαραίτητο ούτε ντετερμινιστικά

σίγουρο — στήν καταστροφή του πλανήτη. Ταυτοχρόνως, επαναλαμβάνω προς άποφυγήν άλλης παρεξηγήσεως, είναι ό ίδιος ό λόγος πού ένέχει τή δυνατότητα άνατροπής αυτής της πιθανής καταστροφής. Να μήν ξεχνάμε ότι μιά τέτοια κριτική αντίληψη του Διαφωτισμού διέπει ένα τεράστιο φάσμα των πιο επαναστατικών άπόψεων στή μακρά πορεία της άριστερης σκέψης.

Αυτό μόνον, τό άπλό και άρκετά γνωστό, ως υπενθύμιση κυρίως. Τώρα, τί σχέση έχει αυτό με τόν Ντέ Μαίιστρ δέν έχω ιδέα. Τό πώς δέ ή θέση μου «καταργεί τό ίδιο τό διάδημα του Πολίτη από ύπάρξεως του και της δημοκρατικής παράταξης γενικότερα» μου φαίνεται πλήρως άκατανόητο. Άς άποφανθούν επ' αυτού οι συνεργάτες και άναγνώστες. Όσο για τήν κατάληξη του σκεπτικού του αγαπημένου Άγγελου Έλεφάντη ως προς τό τί μās ένώνει και τί μās χωρίζει, τί να πώ; Μέ στενοχωρεί άφάνταστα έκείνο τό άτυχο, τό άδικο, τελεσίδικο «Δυστυχώς». Μέ παρηγορεί μόνο τό ότι εγώ γνωρίζω βαθιά ότι δορισκόμαστε στό ίδιο στρατόπεδο. Εύτυχώς.

Έγκάρδια
Σταθης Γουγουρηής

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Βίκυ Θεοδωροπούλου, Γράμμα άπ' τό Δουβλίνο. Εκδόσεις Έστία, Σειρά: Σύγχρονη Έλληνική Πεζογραφία. Άθίνα 1997, σελ. 260.

Νάσος Θεοφίλου, Μέ ταχύτητα ηλικίας. Εκδόσεις Έστία, Σειρά: Σύγχρονη Έλληνική Πεζογραφία. α' έκδοση Άθίνα 1991, σελ. 270.

Κώστας Κατσουλάρης, Ίστορία από τόν άφρό. Εκδόσεις Έστία, Σειρά: Σύγχρονη Έλληνική Πεζογραφία. Άθίνα 1997, σελ. 121.

Τζόνθαν Κόου, Τί ώραίο πλιάτσικο. μτφρ.: Τρισευγενή Παπαϊωάννου, επίμετρο: Σώτη Τριανταφύλλου. Εκδόσεις Πολις, Άθίνα 1997, σελ. 525.

Στέφανος Μπεκατώρος, Πηγάδι με ουρανό. Εκδόσεις Πλάθρον, Άθίνα 1991, σελ. 66

Θ. Βερέμης, Π. Κιτρομιλίδης κ.ά., Έθνική ταυτότητα και έθνικισμός στή νεότερη Ελλάδα. εισ. -έπιμ.: Θάνος Βερέμης. μτφρ.: Γιάννης Στεφανίδης. Εκδόσεις Μορφωτικού Ίδρυματος Έθνικής Τραπέζης, Άθίνα 1997, σελ. 336.

Σταύρος Κασιμάτης, Οί παράνομοι. Άνθρωποι και νοκουμένα. Εισ.: Φίλιππος Ήλιού, Εκδόσεις Φιλίστωρ. Σειρά: Ίστορία και μνήμη, Άθίνα 1997, σελ. 638.

Άύσανδρος Π. Παπανικολάου, Από τή θεοκρατία στη δημοκρατία. Δύο αιώνες νεοελληνικής ιστορίας. Εκδόσεις Διογένης, Σειρά: Ίστορικά τεκμήρια, Άθίνα 1997, σελ. 283.

Νίκος Β. Ροτζώκος, Έπανάσταση και Έμφύλιος στό Εικοσιένα. Εκδόσεις Πλέθρον/Δοκιμές, Άθίνα 1997, σελ. 205.

Στέργιος Δημούλης, Ως έλαία και κυτάρισσος. Κριτικές και δοκίμια, Λαμία 1996, σελ. 379.

Κώστας Ζουράρις, Άθλια, άλλα, θέμεθλα. Εκδόσεις Άρμος, Άθίνα 1997, σελ. 510.

